

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

*Збірник наукових праць
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*

Том VII

ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 44

Житомир – 2017

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир: “Вид-во ЖДУ ім. І. Франка”, 2017. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 44. – 330 с.

Головний редактор:

дійсний член НАПН України, доктор психол. наук, професор *С.Д. Максименко*

Заступник головного редактора:

дійсний член НАПН України, доктор психол. наук, професор *Н.В. Чепелева*

Відповідальні секретарі:

канд. психол. наук, ст.н.с. *Н.В. Слободяник* (друкована версія),

канд. психол. наук, ст.н.с. *О.Л. Вернік* (електронна версія).

Редакційна колегія:

Моляко В.О., дійсний член НАПН України, доктор психол. наук, професор; професор; *Карамушка Л.М.*, член-кореспондент НАПН України, доктор психол. наук, професор; *Смульсон М.Л.*, член-кореспондент НАПН України, доктор психол. наук, професор; *Кокун О.М.*, доктор психол. наук, професор; *Максимова Н.Ю.*, доктор психол. наук, професор; *Москаленко В.В.*, доктор філос. наук, професор; *Піроженко Т.О.*, доктор психол. наук, професор; *Швалб Ю.М.*, доктор психол. наук, професор; *Музика О.Л.*, канд. психол. наук, професор; *Кісарчук З.Г.*, канд. психол. наук, ст.н.с.; *Терещук А.Д.*, канд. психол. наук, ст.н.с.

Члени міжнародної редакційної колегії:

Антон Фабіан, професор, доктор габілітований, завідувач кафедри соціальної роботи, Університет Павла Йозефа Шафарика в Кошицях (Словаччина); *Марек Палюх*, професор надзвичайний, доктор габілітований гуманітарних наук, завідувач кафедри соціальної педагогіки в Інституті педагогіки Жешівського університету (Польща); *Євген Глива*, професор, доктор філософських наук з психології, іноземний член НАПН України, (Австралія); *Роман Трач*, професор, доктор філософських наук, іноземний член НАПН України (США); *Альфред Прітци*, професор, доктор з психології та педагогіки, ректор університету ім. Зігмунда Фрейда (Австрія).

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Інституту психології

імені Г.С. Костюка НАПН України.

(протокол № 9 від 29.06.2017 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

серія КВ № 17847-6693ПР від 10.06.2011

Збірник внесено до Переліку наукових фахових видань України

в галузі психологічних наук

(Наказ МОН України № 1021 від 7.10.2015 р.)

© Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2017

<http://www.apppsychology.org.ua>

<http://www.ecopsy.com.ua>

G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS Ukraine

ACTUAL PROBLEMS of PSYCHOLOGY

*Scientific Papers
of the G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS Ukraine*

Volume VII

ENVIRONMENTAL PSYCHOLOGY

Issue 44

Zhitomir – 2017

Actual Problems of Psychology: G. S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS Ukraine / ed. S. D. Maksymenko. - Vol VII: Environmental Psychology / by scientific ed. S. D. Maksymenko - Issue 44 - Zhitomir : ZhDU of I. Franko, 2017. – 330 p.

Editor:

Full member NAPS Ukraine, doctor psychology, professor *S.D. Maksimenko*

Deputy editor:

member NAPS Ukraine, doctor psychology, professor *N.V. Chepeleva*

Executive secretary:

PhD in psychology, senior researcher *N.V. Slobodianyuk* (paper version),

PhD in psychology, senior researcher *O.L. Vernik* (e-version).

Editorial Board:

Moliako V.O., member NAPS Ukraine, doctor psychology, professor; *Karamushka L.M.*, corresponding member NAPS Ukraine, doctor psychology, professor; *Smulson M.L.*, corresponding member NAPS Ukraine, doctor psychology, professor; *Kokun O.M.*, doctor psychological, professor; *Maksimova N.J.*, doctor psychological, professor; *Moskalenka V.V.*, doctor philosopher, professor; *Pirojenko T.O.*, doctor psychological, professor; *Shwalb J.M.*, doctor psychological, professor; *Muzyka O.L.*, PhD in psychology, professor; *Kisarchuk Z.G.*, PhD in psychology, senior researcher; *Tereschuk A.D.*, PhD in psychology, senior researcher

Member of international editorial board:

Anton Fabian, Professor, Habilitated Doctor, Head of the Department of Social Work, The Pavol Jozef Šafárik University in Košice (Slovakia); *Marek Paluh*, Professor Extraordinarius, Habilitated Doctor of Humanities, Head of the Department of Social Pedagogy of Institute of Pedagogy, Zhesliv University (Republic of Poland); *Eugene Hliva*, Foreign Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Consulting Professor at The Australian Society of Clinical Hypnotherapists (Australia); *Roman Trach*, Doctor of Philosophical Science, Professor, Foreign Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine (USA); *Alfred Prits*, Professor, Doctor of Psychology and Pedagogy, Rector of Sigmund Freud University (Republic of Austria).

*Published by the decision of the Academic Council of G. S. Kostiuk
Institute psychology NAPS Ukraine
(№ 9 of 29.06.2017 p.)*

*Certificate of registration of print media
HF series number 17847-6693PR of 10.06.2011*

*The collection included in the list of scientific professional editions Ukraine psychology
(Order of MES Ukraine № 1021 of 7.10.2015 p.)*

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 44.

У збірнику наукових праць представлені статті науковців, у тому числі співробітників, аспірантів та наукових кореспондентів лабораторії екологічної психології Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, в яких висвітлюються теоретико-методологічні та прикладні проблеми екологічної психології як напряму досліджень, що вивчає психологічні проблеми взаємодії людини із середовищами її життєдіяльності. Особливу увагу приділено психологічним проблемам захисту та збереження довкілля. Збірник адресований викладачам психології вищих навчальних закладів, аспірантам, студентам, працівникам у галузі практичної психології, науковцям-психологам, іншим фахівцям, що розробляють проблеми розуміння та інтерпретації.

Actual Problems of Psychology: G. S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS Ukraine – Vol VII: Environmental Psychology – Issue 44.

The collection of scientific papers submitted articles scholars, including staff, graduate students and research correspondents environmental psychology laboratory of the G. S. Kostiuk Institute psychology NAPS Ukraine, which highlights the theoretical, methodological and applied problems environmental psychology as a direction research that studies the psychological problems human interaction with the environment her life. Particular attention is paid to psychological problems protecting and preserving the environment. Collection psychological and teachers addressed gies higher educational institutions, graduate students, workers in the field applied psychology, scientists, psychologists and other professionals with problems understanding and interpretation.

ЗМІСТ

<i>Борець Ю.В.</i>	Моральна та економічна психолого-онтологічна компетенції громадянської компетентності	12-20
<i>Буковська О.О.</i>	«Кризова життєва ситуація» в реабілітаційній діяльності психолога	21-29
<i>Вернік О.Л.</i>	Проблематика “життєвого шляху” у психологічному дослідженні	30-50
<i>Вовчик-Блакитна О.О.</i>	Дозвілля як екологічний простір розвитку міжпоколінної взаємодії	51-60
<i>Генералова О.М.</i>	Соціальна ексклюзія осіб похилого віку в сучасному міському середовищі	61-71
<i>Гірченко О.Л.</i>	Гендерно-вікова опосередкованість етнічної ідентичності	72-80
<i>Гончаренко Ю.В.</i>	Способи організації життєвого простору особистості в умовах невизначеності	81-91
<i>Кирпенко Т.М.</i>	Сучасний стан та перспективи вивчення вольової регуляції особистості у психологічних дослідженнях	92-101
<i>Коваленко-Кобилянська І. Г.</i>	Вплив психологічних новоутворень геронтогенеза на актуалізацію інтелектуальної сфери	102-110
<i>Комар Т.О.</i>	Етнічні стереотипи студентів ВНЗ	111-120
<i>Кулікова А.О.</i>	Розлучення як фактор змін «Я-образу» у жінок	121-132
<i>Львовичкіна А.М.</i>	Психологічні та методичні особливості формування стресостійкості майбутніх соціальних працівників	133-144

<i>Мазуренко К.В.</i>	Психологічний аналіз провідної діяльності як елемента способу життя людини з погляду суб'єктно-діяльнісного підходу (постановка проблеми).....	145-154
<i>Максимов М.В.</i>	Екологічність музичного простору як чинник формування особистості	155-163
<i>Максимова Н.Ю.</i>	Психологічні чинники екологічності сімейної системи	164-172
<i>Мунасипова-Мотяш І.А.</i>	Взаємозв'язок емоційного інтелекту та екологічної свідомості підлітків з різними типами сімейного виховання	173-182
<i>Мысникова Э.А.</i>	Жизнестойкость юношеского населения в условиях экологического неблагополучия.....	183-192
<i>Павленко О.В.</i>	Особенности психосемантического простора життєвого досвіду	193-203
<i>Піонтківська О.Г.</i>	Ціннісні орієнтації суспільно активних людей похилого віку.....	204-212
<i>Панченко Т.С.</i>	Особенности правовой свідомості міської та сільської молоді	213-222
<i>Попович О.В.</i>	Моделі взаємодії явища аномального та суспільства в їх історичному розвитку: екопсихологічні виміри ..	223-232
<i>Рудоміно-Дусятська О.В.</i>	Організаційно-методичні засади дослідження ідентичності особистості як чинника екологічно-орієнтованої життєдіяльності	233-241
<i>Сараєва Н.М., Суханов А.А.</i>	Жизнеспособность человека: экопсихологический подход к изучению	242-255
<i>Скок А.Г.</i>	Екологізація освітнього середовища у контексті інклюзивної освіти	256-264

<i>Тищенко Л.В.</i>	
Психологічна структура ментальної моделі управлінця як чинник еко-орієнтованої управлінської діяльності	265-273
<i>Ткач Т.В.</i>	
Нейропсихологические основы экономики и права	274-282
<i>Чухрій І.В.</i>	
Особливості психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з обмеженнями життєдіяльності ...	283-292
<i>Швалб Ю.М.</i>	
Пространство становления социальных способностей личности	293-308
<i>Шестопалова О.П.</i>	
Психологічні механізми становлення моделей розумного споживання молоді в інтересах сталого розвитку міста.....	309-314
<i>Шлімакова І.І.</i>	
Маніпулятивний вплив у професійній діяльності педагогічних працівників	315-323
Наші автори	324-327
Наші автори (англ.)	328-330

CONTENTS

<i>Borets Y.V.</i>	Moral and economic psychological and ontological competence civic competence.....	12-20
<i>Bukovska O.O.</i>	«Crisis life situations» in psychologists' rehabilitation practice	21-29
<i>Vernik O.</i>	The problem of the “way of life” in a psychological research.....	30-50
<i>Vovchuk-Blakytina O.O.</i>	Leisure as an ecological space for the intergenerational interaction	51-60
<i>Heneralova O.</i>	Social exclusion of elderly people in contemporary urban environment.....	61-71
<i>Hirchenko O.</i>	Gender and age mediation of ethnic identity	72-80
<i>Honcharenko Y.V.</i>	The concepts of organization of live space of personality in situation of uncertainty	81-91
<i>Kyrpenko T.M.</i>	Function of will in the system of psychological regulation of lifestyle	92-101
<i>Kovalenko-Kobylanska I.G.</i>	Influence of psychological novel formations of gerontogenesis on actualization of the intellectual sphere.....	102-110
<i>Komar T.O.</i>	Ethnic stereotypes of the University students.....	111-120
<i>Kulikova A.O.</i>	Divorce as a factor of changes in self-image of women	121-132
<i>Liovochkina A.M.</i>	Psychological and methodological features of formation of stress resistance of future social workers.....	133-144

<i>Mazurenko K.V.</i>	The leading activity as element of subject' lifestyle psychological analyses in the view of the subject-activity approach (formulation of the problem)	145-154
<i>Maksymov M.V.</i>	Ecological music space person as a factor of formation	155-163
<i>Maksymov N.Yu.</i>	Psychological factors ecologicity of the family system	164-172
<i>Munasyпова-Motyash I.A.</i>	The relationship of emotional intelligence and environmental consciousness of teenagers with various types of family education	173-182
<i>Mysnikova E.A.</i>	On the Resilience of the Youth Population Living in Ecologically Adverse Areas	183-192
<i>Pavlenko O.V.</i>	Features psychosemantic space of vital experience	193-203
<i>Piontkivska O.G.</i>	Valuable orientations of public active of the elderly people	204-212
<i>Panchenko T.S.</i>	Peculiarities of legal consciousness of urban and rural youth.....	213-222
<i>Popovych O.V.</i>	Models of interaction of anomalous phenomena and society in their historical development: ecological dimensions.....	223-232
<i>Rudomino-Dusiatska O.V.</i>	Organizational-methodical bases of research of identity of a person as determinants of ecologically-oriented daily activity.....	233-241
<i>Sarayeva N.M., Sukhanov A.A.</i>	Eco-psychological Approach In Studying Human Resilience.....	242-255
<i>Skok A.H.</i>	Ecologization of educational enviroment in context of inclusive education.....	256-264

<i>Tyshchenko L.V.</i>	The psychological structure of mental model of manager as a factor of eco-oriented management activities	265-273
<i>Tkach T.V.</i>	Neuropsychological bases of economics and law	274-282
<i>Chuchrii I.V.</i>	Features of the psychological mechanisms of a social adaptation of youth with disabilities	283-292
<i>Shwalb J.M.</i>	The Space of becoming of social abilities of personality	293-308
<i>Shestopalova O.P.</i>	Psychological mechanisms of formation of models of reasonable consumption of youth in the interests of sustainable development of the city.....	309-314
<i>Shlimakova I.I.</i>	Manipulative influence in professional activity of pedagogical workers.....	315-323
<i>Our Authors (ukr)</i>		324-327
<i>Our Authors</i>		328-330

МОРАЛЬНА ТА ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГО- ОНТОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

У статті розглядаються психологічні особливості моральної та психолого-онтологічної компетенції громадянської компетентності. Світ сучасної цивілізації є екологічно кризовим, що загрожує зникненню всього живого на Землі. Тому порятунок людства знаходиться у свідомості та правовій діяльності кожного громадянина.

Дослідженнями смислової регуляції екологічно релевантної поведінки було показано, що поряд з проекологічними спрямуваннями можуть проявлятися й інші – матеріально-споживацька установка, фінансово-економічна домінанта тощо. Динамічно-смислова релевантність може бути використана з огляду на відповідні компетенції як сутнісні смислові системи регуляції суспільного життя.

Ключові слова: *компетентність, громадянська компетентність, моральна компетенція, економічна компетенція, моральні норми, психологічні механізми, сенсо-ціннісний підхід, когнітивна сфера.*

Постановка проблеми. Сприймання життєвого оточення, у тому числі природного середовища здійснюється системно завдяки змістовній організації значеннєвої сфери особистості, що складається прижиттєво у смислових утвореннях та проявляється характерними відношеннями суб'єкта до дійсності, її реалій і цінностей. Індивідуальні значеннєві структури ставлень до дійсності утворюють стійкі особистісні динамічно-смислові системи (Д.О.Леонтьєв), ціннісні орієнтації (А.В.Петровський), особистісні сенси (О.М.Леонтьєв), фіксовані установки (Д.М.Узнадзе), що виявляються у спрямованості особистості, її ставленнях, внутрішніх позиціях. До речі, у вивченні екологічно релевантної поведінки особливого значення набуває проблема смислової регуляції, крізь призму якої й виокремлюється та чи інша дотичність, відповідність: конструктивна (охоронно-зберігаюча), деструктивна (руйнівна) чи нейтральна (дистанційна, байдужа).

Аналіз сучасних джерел і публікацій. Поняття компетенції громадянської компетентності є мало вивченою категорією як педагогічної, юридичної, так і психологічної науки. Більшість авторів, які намагались досліджували структуру та основні компоненти громадянської компетентності за основу використовували концептуальні

положення системного підходу, принцип детермінізму та єдності свідомості і діяльності в психології (С.Л.Рубінштейн, О.М.Леонтьєв, В.О.Татенко), культурно-історичного розвитку психічних функцій (Л.С.Виготський), психогенетичного розвитку (С.Д.Максименко), методологічні принципи та основні поняття буденної свідомості (В.О.Скребець), проблем інтер- та інтраперсональних впливів (В.О.Скребець, В.О.Татенко, І.І.Шлімакова) особливості розвитку психіки юнацтва в контексті життєвого шляху особистості (І.С.Кон, В.Г.Панок, Г.В.Рудь), дослідження середовища, як чинника у формуванні свідомості студентської молоді (Ю.М.Швалб, І.В.Кряж, А.М.Львовичкіна,), психолого-педагогічні закономірності формування громадянської компетентності у навчально-виховному процесі вищої школи.

Метою статті є визначення критеріїв сформованості та соціально-психологічної сутності моральної та економічної психолого-онтологічної компетенції громадянської компетентності.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Дослідженнями смислової регуляції екологічно релевантної поведінки було показано, що поряд з проєкологічними спрямуваннями можуть проявлятися й інші – пріоритетна соціальна парадигма, матеріально-споживацька установка, фінансово-економічна домінанта тощо. Як і в еколого-психологічній площині, динамічно-смилова релевантність може бути використана й у розумінні громадянської компетентності з огляду на відповідні компетенції як сутнісні смислові системи регуляції суспільного життя.

Розглянемо (ціннісно-смилові, когнітивні, поведінкові) психологічні механізми та «Я – концепцію» у відповідних сферах суспільної практики – екологічній, економічній та моральній саморегуляції. Для цього використаємо однойменні шкали тесту В.О.Скребця [5]. Щоб розуміти сутність вимірюваних показників, представимо логіку і процедурну частину тесту.

Теоретичний конструкт тесту застосовує сенсо-ціннісний підхід в психології (А.В.Петровський, О.М.Леонтьєв [3], В.П.Тутарінов), згідно до якого мотиваційне значення різних видів соціальних норм для того, щоб стати дійсними регуляторами поведінки людини повинні засвоїтись нею не тільки за змістом «знаємих норм» (П.М.Якобсон, Ф.В.Бассін), а й стати визначальними за особистісними сенсами, як компліцитними цінностями для особистості (В.О.Скребець, 2004). Ієрархія особистісно-сенсових переваг спирається виключно або в основному на уявлення про ціннісні норми власної практичної моралі, що склалася під впливом емпіричного досвіду, «життєвого» розуміння належних правил поведінки у широкій сфері суспільної практики.

Зважаючи на вказані теоретичні посилки, тестові завдання методики є індикаторами ціннісних проєкцій контексту суспільної практики у різних життєво значимих для особистості сферах. Ситуація ціннісного вибору забезпечується спеціальним методичним прийомом проєкції моральних норм (основні твердження) у різних сферах людського буття, серед яких у даному випадку розглядаються моральні, економічні та екологічні цінності.

Якщо предметні (основні) шкали (мораль, право, економіка, екологія) презентують загальне ціннісне ставлення людини до тієї або іншої сфери свого суспільного буття, то субшкали (предметна сфера, когнітивна складова, поведінкова складова, «Я-концепція») розкривають сфери свідомості, що забезпечують (або містять) рефлексію конкретного за психологічними механізмами ціннісного ставлення. Коротко охарактеризуємо їх.

Моральні норми в основному запобігають до критеріїв «добра і зла», вони у повсякденні не формалізовані, не прописані, не фіксовані конкретними положеннями. Моральні норми існують лише у людській свідомості і не є жорстко регламентованими. Вони є найближчими до практичної сфери, емпіричного досвіду, до безпосереднього споглядання. Тому зрозуміло, що вони можуть бути в уявленнях широкого загалу, як і окремої пересічної людини, але вони можуть бути неточними, багато у чому обмеженими, а то і спотвореними, адже ґрунтуються вони не тільки на індивідуальних уявленнях, а ще й на потребах та мотивах людей. У кожній людини свої мірки, свої «лінзи» переломлення моральних норм. Але ж моральні норми у разі викривлень чи спотворень тут же дають себе знаки завдяки емпіричного зворотного зв'язку з опорою на логіку здорового глузду та громадського осуду чи заохочення.

Які б не були наші уявлення про моральні норми, вони співвідносяться людиною з «логікою здорового глузду». Але ні здоровий глузд, ні мораль об'єктивному вимірюванню не піддаються через безліч їх проявів і багатоплановість критеріїв. Це означає, що вимірювати уявлення моральних норм у буденній свідомості людей немає сенсу, можна вимірювати психологічне ставлення до тих чи тих положень і норм моралі. Можна діагностувати активне чи пасивне, позитивне чи негативне ставлення, особистісну цінність моралі, валентність чи індіферентність її для людини, міру прийняття моральних норм у самоврегулюванні власної життєвої практики.

У даному діагностуванні використовується принцип оцінки запропонованих об'єктів (типу поведінки, людської якості чи ставлення) відносно певних (здебільшого моральних) проявів та ситуацій з визначенням міри, або ступеню їх значимості для досліджуваної людини, які в ідеалі (максимально) за усередненими показниками складають 5 умовних балів. В обробці матеріалів отримані бали

окремої шкали (на векторі тестового бланку від 0 до 5 - n), отримане число множиться на кількість критеріїв шкали та співвідносяться до 5 балів (100%), що складає вимір шкали у процентилях.

Шкала моральної свідомості вимірюється у даному діагностуваним усередненими значеннями за відрізками проставлених відповідей на векторах з запитаннями: 1б, 2а, 3б, 4а, 5д, 6в, 7г, 8г, 9а, 10а, 11г, 12а, 13а, 14в, 15г, 16а, 17г, 18г, 19а, 20б. Змістовно завантажують цю шкалу такі людські якості: добротність, щирість і співчуття, етичність, неспритворність, доброта вчинків, здоровий глузд і розсудливість, безкорисливість, совіслівість, честь і гідність, доброта справ, розумність і освіченість, дотримання загальноприйнятих норм і правил, витриманість, зваженість у слові і дії та ін.

Екологічна площина проектує морально-етичне ставлення до дійсності у широкому розумінні довкілля – природне, соціальне чи штучне (людьми створене) оточення, та узагальнює проставлені вектори в запитаннях: 1є, 2є, 3є, 4є, 5в, 6є, 7д, 8д, 9є, 10є, 11є, 12є, 13є, 14є, 15є, 16є, 17є, 18є, 19є, 20є. Змістовно це: екологічна відповідальність, зацікавленість у захисті природи, вміння сформулювати екологічну проблему, відчуття балансу і гармонії у своєму оточенні, неспритворність в екологічній практиці, творіння добрих справ в екології та ін.

Економічна компетенція також зорієнтована тестом у площину з'ясування моральних критеріїв переживань і ставлень до господарської, матеріальної, фінансово-економічної, творчоперетворювальної, виробничої діяльності. Ця шкала представлена векторними відповідями на запитання: 1д, 2д, 3д, 4д, 5б, 6а, 7б, 8д, 9д, 10д, 11д, 12д, 13д, 14д, 15д, 16д, 17д, 18д, 19д, 20д. Змістовно це такі характеристики: економічна зваженість, рентабельність у рішеннях і справах, вміння орієнтуватися в економічних питаннях, оцінки і розрахунки у створенні фізичного та психологічного комфорту, охайність в економічній діяльності, та ін. Шкала також забезпечується відповідними критеріями за ключем.

Окрім позначених шкал в тесті кількісно представлені 4 субшкали, що проектують психологічні механізми, за якими здійснюються вказані сфери свідомості (основні шкали): предметна сфера (особистісні сенси), когнітивна сфера, «Я – концепція» і поведінкова сфера.

Предметна сфера змістовно розкриває особистісні сенси людини, міру розсудкової її схильності щодо забезпечення поведінки і діяльності на рівні повсякдення, рефлексію значимості для людини чинних морально-етичних принципів, дійові для людини норми суспільного життя та ін. Кожен з цих індивідуально-значенневих конструктів в кількісних вимірах представляють різні сторони

ціннісно-сислової сфери моральної свідомості. Математичне їх усереднення дає тестове навантаження за даною субшкалою.

Когнітивна сфера. Свідомість людини неоднорідна і в різних змістових сферах може характеризуватися різною когнітивною складністю. Вважається, що когнітивна складність визначається розмірністю або кількістю незалежних факторів семантичного простору [4]. Когнітивна сфера (від лат. *cognitio* – знання, пізнання) – образ відтвореної свідомістю дійсності (як, наприклад, категорія суб'єктивної або ментальної, когнітивної картини світу в психології), яка може бути представлена результатами психосемантичних вимірів або метричних, порядкових шкал [2]. Центральними у когнітивній психології є питання організації знання, зокрема співвідношення вербальних та образних уявлень, а також суб'єктивного ставлення до цих уявлень.

Когнітивна субшкала у даному тесті вимірює суб'єктивні проєкції, здебільшого, вербальні, мовні розуміння різних норм регуляції переважно у моральних її проявах. Вона представлена у семи твердженнях: 4в,12в,13б,15в,16г,18в,20в.

Поведінкова складова свідомості полягає в опосередкуванні зовнішньої (рухової) діяльності та внутрішньої (психічної) активності моральними нормами чи уявленнями, відповідними індивідуальними спрямуваннями [1]. В психології поведінка людини трактується, як діяльність, що має природні передумови (рухові, психофізіологічні, біохімічні), але, по-суті, це є суспільна активність, орієнтована переважно соціальними потребами, нормами і правилами спільного життя людей та іншими знаковисловими системами, що здійснюються в умовах взаємодії з факторами фізичного та соціального середовища. В морально-психологічному контексті доцільно розглядати поведінкову форму прояву діяльності і свідомості з боку її внутрішніх складових: ціннісних орієнтацій та особистісних сенсів, усвідомлено прийнятих норм і правил, що спрямовані в суспільну площину.

Субшкала поведінкових проявів свідомості вимірює нормативні ставлення людини, їх ціннісне значення для особистості, змодельоване в моральних уявленнях. Шкала складається з відповідей на твердження: 3г, 6б, 10в, 11б, 14д, 17в.

Прояви свідомості у складі «Я-концепції» діагностуються відповідною субшкалою. Відомо, що «Я-концепція» являє собою цілісний образ власного «Я», що включає когнітивну компоненту (уявлення своїх якостей, здібностей, соціальної значимості, тощо), емоційну компоненту (прийняття себе, самоповагу, себелюбство) та ціннісно-вольову (спрямованість на авторитет, повагу інших, домагання високої самооцінки й ін.). Це – відносно стійка, здебільшо-

го усвідомлена, оригінальна, власна система уявлень про себе, яка опосередковує взаємодію з іншими людьми, цінностями, явищами, нормами. «Я»-концепція – передумова і наслідок соціальної взаємодії та залежить від суспільного досвіду.

Саме бачення власного «Я» в системі суспільних цінностей і проєктує дана субшкала за допомогою 7 тверджень: 1г, 2в, 5а, 7в, 8б, 9г, 19г. Вони представляють: рефлексію моральності у якості життєвого кредо особистості, цінності етичної культури, що лежать в основі доброго імені, честі особистості, сферу прав і свобод людини атрибутованих добрими (позитивними) людськими якостями, аксіологічну сутність матеріальної самообмеженості в собі, інші людські достоїнства у морально-етичному самовираженні особистості.

Обговорюючи змістовно-предметну сферу у даному тестовому варіанті психометрії варто мати на увазі, що дана шкала не прямо вимірює «знання для себе» екології, економіки чи моралі, а проєктує рефлексію цих сфер життєдіяльності, що виступає у свідомості людини опосередковано: моральним чи етичним ставленням до вказаних сфер буття. Тут вони з'ясовуються за проявами особистісних сенсів відповідних понять, дій, вчинків, ставлень або ж соціальних норм, позицій, ролей, цінностей.

З табл. 1 неважко помітити, що у співвідношеннях за процентами моральна сфера в особистісних сенсах є відносно більш вираженою порівняно з екологічною та економічною (в межах 60.72%). До речі, екологічна сфера в уявленнях наших респондентів займає більшу питому вагу, ніж економічна (57.66% проти 53.96%). Із порівняння означених сфер суспільного життя навіть на тому, досить узагальненому рівні презентації, можна констатувати позитивну тенденцію до пріоритетів моральної домінанти, причому екологічна сфера інтересів превалує над економічною. Отже, сучасна студентська молодь у середовищі майбутніх соціономічних професій, що розглядаються, значною мірою орієнтована моральними принципами ставлення до проблем екології, певно, розуміючи їх значимість і спорідненість. Вони є більш важливими навіть у порівнянні з нагальними матеріальними та економічними цінностями.

За даними табл. 1 моральні цінності виявилися більш загостреними у юристів, аніж у психологів (у психологів загальної вибірки – 59.32%, у юристів – 63.04%). Цікаво, що, чим більш високий середній показник цієї ознаки, тим менше саме у цій вибірці середнє квадратичне відхилення, а значить там є більш однорідною група. Це відповідним чином посилює виявлену тенденцію – підвищений середній показник не випадковий, а споріднений щодо складу вибірки, кумулятивний, детермінований сутністю явища.

Сформованість предметної сфери (особистісних сенсів) по відношенню до екології, еконіміки і моралі у майбутніх психологів та юристів

Вибірка	Екологія		Економіка		Мораль	
	X	σ	X	σ	X	σ
Загальна вибірка	57.66	13.181	53.96	11.842	60.72	13.160
Психологи	59.91	13.530	55.30	12.354	59.32	13.902
Юристи	54.71	11.910	52.21	10.858	63.04	11.471

Висновки і перспективи подальшого дослідження.

Таким чином, отримані результати показали, що психологи за домінантою моральності, певно, виявилися більш чутливими до гуманістичного потенціалу демократичних суспільних змін: «майдану», «небесної сотні», «революції гідності». Вказані перебудови моральної свідомості варто відрізняти від поверхнево фіксованих переживань (симпатій, антипатій, бажань), що можуть змінюватися під впливом нормативно-еталонних суджень чи академічних, ідеологічних уявлень.

Для пояснення цієї тенденції у нас недостатньо емпіричного матеріалу, потрібно брати до уваги додаткові чинники, можливо, умови соціалізації, може спрямованість чи змістовне наповнення соціальних аттитюдів, які могли б пояснити дещо незрозумілу тенденцію, але вона є – моральність у юристів є більш виразливою і потужнішою.

Список використаних джерел

1. Гаранина Ж. Г. Психологическая компетентность будущего специалиста: на материале экономико-управленческих профессий : дис. канд. психол. наук : 19.00.03 / Жанна Григорьевна Гаранина. – Казань, 1999. – 183 с.
2. Гончарова-Горяньська М. Соціальна компетентність: поняття, зміст, шляхи формування в дослідженнях зарубіжних авторів / М. Гончарова-Горяньська // Рідна шк. – 2004. – № 7-8. – С. 71–74.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность и личность / А. Н. Леонтьев // Хрестоматия по психологии личности : в 2 т. / ред.-сост. Д. М. Райгородский. – 2-е изд. доп. – Самара, 1999. – Т. 2. – С. 165–196.

4. Половец В. М. Соціальні проблеми молоді / В. М. Половец // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки / Чернігів, держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка; голов. ред. М. О. Носко. – Чернігів, 2009. – Вип. 74, т. 2. – С. 94–98.
5. Скребець В. О. Еколого-економічній морально-правові виміри здорового глузду у повсякденні та методика їх діагностики / В. О. Скребець // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки / Чернігів, нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка; голов. ред. М. О. Носко. – Чернігів, 2012. – Вип. 105, т. 2. – С. 134–144.

Spisok vikoristanih dzherel

1. Garanina Zh. G. Psihologicheskaya kompetentnost buduschego spetsialista : na materiale ekonomiko-upravlencheskih professiy : dis. kand. psihol. nauk : 19.00.03 / Zhanna Grigorevna Garanina. – Kazan, 1999. – 183 s.
2. Goncharova-Goryanska M. Sotsialna kompetentnost: ponyattya, zmnist, shlyahi formuvannya v doslidzhenniyah zarubizhnykh avtoriv / M. Goncharova-Goryanska // RIdna shk. – 2004. – # 7-8. – S. 71–74.
3. Leontev A. N. Deyatelnost i lichnost / A. N. Leontev // Hrestomatiya po psihologii lichnosti : v 2 t. / red.-sost. D. M. Raygorodskiy. – 2-e izd. dop. – Samara, 1999. – T. 2. – S. 165–196.
4. Polovets V. M. Sotsialni problemi molodi / V. M. Polovets // Visnik Chernigivskogo derzhavnogo pedagogichnogo unversitetu. Seriya: Psihologichni nauki / Chernigiv, derzh. ped. un-t Im. T. G. Shevchenka; glav. red. M. O. Nosko. – Chernigiv, 2009. – Vip. 74, t. 2. – S. 94–98.
5. Skrebets V. O. Ekologo-ekonomichni y moralno-pravovi vimiri zdorovogo gluzdu u povsyakdenni ta metodika yih dlagnostiki / V. O. Skrebets // Visnik Chernigivskogo natsionalnogo pedagogichnogo unversitetu. Seriya: Psihologichni nauki / Chernigiv, nats. ped. un-t Im. T. G. Shevchenka; glav. red. M. O. Nosko. – Chernigiv, 2012. – Vip. 105, t. 2. – S. 134–144.

Борець Ю.В. Моральная и экономическая психолого-онтологическая компетенции гражданской компетентности

В статье рассматриваются психологические особенности моральной и психолого-онтологической компетенций гражданской компетентности. Мир современной цивилизации является экологически кризисным, что грозит исчезновению всего живого на Земле. Поэтому спасение человечества находится в сознании и правовой деятельности каждого гражданина.

Исследованиями смысловой регуляции экологически релевантной поведения было показано, что наряду с проэкологическими стремлениями могут проявляться и другие – материально-потребительская установка, финансово-экономическая доминанта тому подобное. Динамически-смысловая релевантность может быть использована учитывая соответствующие компетенции как сущностные смысловые системы регуляции общественной жизни.

Ключевые слова: компетентность, гражданская компетентность, моральная компетенция, экономическая компетенция, моральные нормы, психологические механизмы, сенсо-ценностный подход, когнитивная сфера.

Borets Y.V. Moral and economic psychological and ontological competence civic competence.

The article examines the psychological characteristics of moral, psychological and ontological competence civic competence. The world of modern civilization is ecologically crisis that threatens the extinction of all life on Earth. Therefore, the salvation of mankind is conscious, moral, economic and legal activities of every citizen. This means that modern people are interested in psycho-ontological moral competencies-environmental, legal and economic trends. It is considered that the quality and standard of living depends on social progress and scientific and technological revolution. By the way, as the notion of progress and performance of technology is mainly linked to the economic state of society, its material production, use of natural resources and biological ecosystems. Material progress and the development of new technologies has led to a sharp increase of welfare of inhabitants of the developed countries and the design of post-industrial “consumer society”.

Research and conceptual regulation of environmentally relevant behavior, it was shown that along with procolophonia aspirations can manifest and others –the material and installation of consumer, financial and economic dominance the like. Dynamic-semantic relevance can be used given the relevant competence as the essential meaning of the system of regulation of public life.

Environmental determinants the ontological competence civic competence, as socially significant and relevant, provide clarification of the levels of formation of ecological consciousness, environmental attitudes regarding global environmental threats, psychological components of the readiness of the individual to environmental action.

Key words: *competence, civic competence, moral competence, and economic competence, moral norms, psychological mechanisms, senso-value approach, the cognitive sphere.*

«КРИЗОВА ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ»В РЕАБІЛІТАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА

У статті розглядаються питання реабілітаційної діяльності психолога щодо допомоги особистості в кризовій життєвій ситуації. Важливим чинником реабілітаційного процесу є розуміння психологом сутності кризової життєвої ситуації, ступеню тяжкості й інтрапсихічних механізмів її переживання. Важливе місце відведено врахуванню в діяльності психолога також стадій реагування особистості, що визначає стратегію і напрямки професійного втручання. Ефективним методом реабілітаційного процесу в кризовій життєвій ситуації є наратив, як важливий метод переосмислення та інтеграції психотравмуючих обставин в особистий досвід.

Ключові слова: *криза, кризова життєва ситуація, фрустрація, конфлікт, стрес, реабілітація, досвід, інтеграція, психотравмуючі обставини, наратив.*

Постановка наукової проблеми. З розвитком психології на ряду з безліччю питань стосовно людської природи, її поведінки та взагалі існуванню стоїть і питання кризових ситуацій на життєвому шляху. Кожна людина в своєму житті переживає кризові життєві обставини, але не кожна здатна конструктивно їх вирішити, і в такому випадку необхідна психологічна допомога, а деколи і реабілітація. Тільки після успішного вирішення особистістю таких ситуацій, вона може перейти на вищий щабель розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що в повсякденному житті криза асоціюється, насамперед, із ситуацією, що залучає особистість до процесу радикальних змін, прийняття рішення. Приблизно у такому ж значенні досить часто вживається і вираз «критична ситуація». Під критичною ситуацією можна розуміти край складні, важкі та небезпечні обставини, що породжують дефіцит сенсу в подальшому житті людини, коли неможливо реалізувати свої прагнення, мотиви, мету і цінності – все те, що може бути викликане внутрішньою необхідністю.

Як зазначається у «Енциклопедії сучасної України»: криза життєва – складний період життя, під час якого різко змінюються ставлення до себе і світу, спосіб осмислення набутого досвіду та напрям життєвого шляху. У кризовій ситуації особистість як складна

самоорганізована відкрита система стає дедалі неврівноваженішою, набуваючи загостреної чутливості до зовнішніх впливів.

Як наголошує Ф. Ю. Василюк, існують ситуації, наприклад, втрата близької людини, які не можуть бути вирішені жодними предметно-практичними діями чи найдосконалішим віддзеркаленням, оскільки вони незворотні [2]. Саме критична ситуація ставить перед особою дилему: поразка, психологічна капітуляція або перемога. Однак вона ще не є кризою, хоча може її викликати. Сучасна психологічна наука пропонує чотири ключові поняття, якими можна описати типи критичних ситуацій: стрес, фрустрація, конфлікт, криза.

Враховуючи вище означене, І. Албегова вважає за можливе всі критичні ситуації розрізнати на два типи: серйозне потрясіння та власне криза. При цьому кризою першого типу дослідниця називає ситуації, що зберігають певний шанс виходу на колишній рівень життя (наприклад, людина, котра залишилася через певні причини без роботи, має шанс її знайти знову). Ситуація другого типу безповоротно перекреслює наявні життєві задуми, залишаючи у вигляді єдиного виходу зі становища модифікацію самої особистості та її значення життя [1].

Ф. Ю. Василюк наголошує, що «криза – це поворотний пункт життєвого шляху, який виникає в ситуації неможливості реалізації наміченого життєвого задуму» [2, с.6].

Однією з форм психологічної кризи є екзистенціальна фрустрація, що пов'язана із втратою смислу життя за В. Франклом. Розуміння часу життя як цінності в системі особистісних смислів і ціннісних орієнтацій людини займає центральне місце, а інколи і асоціюється з цінністю самого життя. Цінність часу залежить від емоційного ставлення до події. Коли людина знає, що приречена, миті життя, що залишилися, перетворюються у надцінність, що часто стає причиною серйозних психологічних змін.

Ціннісне ставлення людини до часу може визначатись ступенем самоактуалізації особистості за А.Маслоу. Гармонійність, розвинутість або, навпаки, деструктивність ціннісно-сислового ставлення до життєвого шляху і особистісного часу говорить про відсутність або наявність серйозних життєвих проблем: конфліктів, драм, криз, у тому числі вікових.

Метою дослідження є вивчення сутності кризової життєвої ситуації та особливостей надання допомоги особистості, яка її переживає.

Виклад основного матеріалу дослідження. Таким чином, під кризою ми розуміємо стан, породжений проблемою, що постала перед індивідом, якої він не може уникнути і яку він не може вирішити за короткий час і звичним способом. Це стан, який виник

унаслідок накопичення нерозв'язаних життєво важливих проблем, суперечностей або подій, що призвели до втрати сенсу попереднього стилю життя, поведінки й діяльності. Маючи на увазі «кризову життєву ситуацію», ми говоримо про ті обставини, які спричинили особистісний стан кризи.

Якщо ціннісно-часові орієнтації умовно поділити на три групи: цінності минулого, теперішнього і майбутнього, то і екзистенціальні фрустрації як порушення ціннісно-сміслового ставлення до життя можна також поділити на три типи за часовою спрямованістю. Відповідно до цього можна і класифікувати перелічені вище види життєвих криз.

Фрустрації минулого - це розлад часових ретроспектив особистості, руйнування тих цінностей, що складали смисл життя людини в минулому. Характерною особливістю такої кризи є те, що зміна життєвих орієнтацій відбувається вже після того, як прожито відповідний відтинок історії, котрий належить тільки до минулого, що створює відчуття втрати смислу прожитого життя. Прикладом може слугувати так званий «синдром учасників бойових дій», що полягають у драматичному переосмисленні минулого.

Фрустрації теперішнього - це руйнування зв'язку між часовими ретроспективами і перспективами. Як правило, такий стан пов'язаний з переживанням поточної життєвої кризи, що супроводжується відчуттям безвиході. Воно може бути викликано різними причинами: війна, катастрофа, нерозділене кохання, зрада, наклеп, позбавлення волі і т.д. Такі ситуації не обов'язково перекреслюють життя людини, а часто лише змушують переносити реалізацію життєвих планів і завдань із теперішнього в невизначене майбутнє.

Фрустрації майбутнього - це руйнування часових перспектив людини внаслідок втрати можливості реалізувати намічені життєві плани. Це, мабуть, найсерйозніші випадки екзистенціальної фрустрації. Критична ситуація може скластися у зв'язку із втратою здоров'я, близьких чи відкриттям не відомих раніше життєвих обставин. Вийти з кризи можна, наприклад, у тому випадку, якщо знайти, заради чого чи заради кого варто продовжувати жити.

З точки зору характеру зміни ролей і часової орієнтації особистості кризи можна поділити на три типи: кризи з орієнтацією в майбутнє, в минуле і кризи без чітко вираженої часової орієнтації.

Кризи з орієнтацією в майбутнє - це кризи з бажаною зміною психологічних ролей, коли людина хоче прийняти нову роль і позбутися старої. Добрим прикладом можуть слугувати вікові кризи, коли стара роль уже відживає, але прийняття нової ускладнено. До цього типу можна віднести і кризи особистісної автономії, коли людина хоче, але не може позбутися ролі «в'язня», залежності від ко-

гось чи чогось, а також деякі кризи значущих стосунків (вимушена розлука), самореалізації (втрата роботи) та інші.

Кризи з орієнтацією в минуле - це кризи з небажаною зміною психологічних ролей, коли людина не хоче приймати нову роль і розлучитися зі старою. Прикладом можуть бути кризи здоров'я і термінальні кризи, коли людина не може змиритися з новою для себе роллю (інваліда, тяжкохворої чи невиліковно хворої людини), і це буде причиною важкої кризи. До цього типу можна віднести і деякі кризи значущих стосунків (смерть близької людини, втрата любові), самореалізації (вихід на пенсію) та інші.

З будь-якої точки зору криза розглядається як невдала спроба подолання, тобто низки дій чи реакцій на загрозові проблеми або ситуації. Якщо спроба подолання є невдалою, то послідовно розвиваються три фази кризи. Дослідники розкривають їх зміст таким чином:

1) фаза первинного зростання напруги. При зіткненні з кризовою життєвою ситуацією людина спочатку спирається на минулий досвід для того, щоб справитися з нею; використовує звичні способи рішення і механізми захисту; залучає знайомі та відпрацьовані ресурси, зберігає гнучкість у підході до проблеми при цьому напруга і релаксація збалансовані;

2) фаза подальшого зростання напруги. У людини починають виникати і наростати почуття невпевненості, страху, розгубленості. На цій стадії випробуються нові способи вирішення проблеми, зменшується гнучкість, напруга переважає над релаксацією. Саме в цей період людина потребує допомоги зі сторони, вона готова до прийняття нових ідей;

3) фаза підвищення тривоги і депресії. Ця стадія характеризується емоційною та інтелектуальною дезорганізацією, відчуттям хаосу, людині починає здаватися в цей період, що всі ресурси вичерпані, вона не бачить виходу із ситуації, яка створилася. Тут може виникнути зловживання алкоголем, наркотиками, психічні порушення, кримінальна поведінка, суїцид. Якщо особа звернулася до консультанта на цій стадії, то він може допомогти їй знайти контроль над ситуацією, віднайти свої ресурси.

4) Враховуючи динаміку кризи, Л. В. Сафонова вважає за доцільне говорити також про фазу відновлення – прийняття рішення з подальшою стабілізацією. Дослідниця підкреслює, що перехід від однієї стадії розвитку кризи до іншої відбувається поступово, не різко; разом із тим кожна із них характеризується переважно її властивими емоціями, думками, комунікативними і поведінковими особливостями [4].

Тривалість кризових станів варіює від трьох-чотирьох тижнів до двох-трьох і більше років, після чого їх прояви редукуються, і вста-

новлюється новий рівень соціально-психологічної адаптації, хоча часто і більш низький, аніж передуючий кризі. Важливо вчасно, на ранніх етапах надати психологічну допомогу особистості або ж залучити її до реабілітаційного процесу, якщо кризові життєві обставини людини не може вирішити самотужки.

Психологічні особливості кризи як стану обумовлюють і найбільш типові реакції людей на неї. Хоча В. М. Заїка зауважує, що суб'єктивне переживання кризи залежить від впливу низки чинників, зокрема, характеристики самої життєвої кризи (вид кризи); обставин, в яких протікає криза (наявність або відсутність сім'ї, близьких, роботи, матеріального забезпечення і т.д.); особливостей особистості того, хто переживає кризу (вік, життєвий досвід, темперамент, здібності, структура відносин людини, ієрархія цінностей, акцентуації характеру і т.д.); соціального статусу особистості (статус людини в суспільстві, виконувані ролі, визнання, авторитет, влада, досягнення) [3].

Загальновідомим проявом є порушення картини сну: наприклад, деякі люди відносно швидко засинають, але прокидаються вночі або зовні звичайний нічний сон може не давати ефекту відпочинку. Можуть порушуватися також апетит і травлення, загострюватися хронічні захворювання. Люди, котрі не відвідували лікарів до моменту кризи, активно починають лікуватися, знаходити у себе різні захворювання. Інші ознаки кризи – фізична та психічна утомленість без особливих на це причин, апатія, млявість відчуттів, м'язова напруга та хворобливі відчуття, викликані нею, часті мігрені, болі в спині, шії і плечач.

Найтипівішими емоційними реакціями в стані кризи є тривога, гнів, сором, вина, депресія. Найхарактернішими поведінковими реакціями можуть бути нав'язливі думки та активізація примітивних захисних механізмів особистості, в першу чергу таких як проєкція, витіснення, заперечення, ізоляція. Високий рівень тривожності заповнює свідомість людини, примушуючи вірити страхітливим думкам, які при звичайних ситуаціях просто не сприймаються. Подібний процес відбувається, коли людина пригнічена або розгнівана. У зв'язку із цим, іноді саме реакція на вихідну подію викликає більшу шкоду, ніж подія сама по собі.

Люди, котрі знаходяться в кризовому стані, практично не орієнтовані на майбутнє, не мають життєвої перспективи. Вони не можуть ставити мету, планувати, в основному всі їх думки спрямовані в минуле, а теперішній час лякає; з'являється байдужість до всього, ініціативність поступово змінюється апатією, остання ж часто робить людей нездатними навіть приймати допомогу.

Вихід із життєвої кризи може бути як конструктивним, так і деструктивним. Можливості розв'язання ситуації залежать від ступе-

ню кризи (легка, помірна чи глибока) та ставлення до того, що відбувається (анозогнозичне, іпохондричне, істероїдне, ергопатичне, конструктивне).

При анозогнозичному ставленні конфлікт «батьки-діти» чи загальною незадоволеністю професійною діяльністю, де немає можливостей виявити свої здібності, погіршення здоров'я можуть досить тривалий час не усвідомлюватися людиною. Вона ніби не помічає, як зростає «біографічний стрес», накопичуються повсякденні неприємності. Заплющуючи очі на загострення взаємин з оточуючими, зростання професійних проблем, появу соматичних симптомів, вона витісняє із свідомості небажану інформацію. Так непомітно криза переходить з легкого ступеню на більш глибокі. Цей процес називають соматизацією проблеми.

Іпохондричне ставлення характеризується тим, що людина починає панікувати, чекаючи катастрофи, землетрусу, війни, революції тощо. Це логіка «самонакручування», коли все негативне зростає в уяві, а позитивне, навпаки, зменшується. Вона починає іпохондрично чекати неприємностей, прислуховуватися до симптомів, бачити за ними початок страшних, навіть невиліковних хвороб. Фіксуються якнайменші зміни у працездатності, стані здоров'я, взаєминах з іншими людьми, і всі вони, нібито, свідчать про тяжкий стан, який не може не погіршуватись. Перебільшуючи ставлення у кризовій ситуації прискорюється небажаний розвиток подій, що віддзеркалюється у ставленні до себе і власних можливостей. Людина втрачає віру у свої сили, не хоче спробувати інший шлях, нові перспективи, які пропонує психолог.

Істероїдне ставлення виявляється у неадекватному сприйнятті своїх проблем і стратегії підкреслення для оточуючих складності ситуації, унікальності несприятливих обставин. Таким чином, людина вимагає пильної уваги до себе, співчуття, допомоги, сприяння та підлґ. Усе це дає можливість перекласти відповідальність за кризовий стан на когось іншого - лиху долю, нещасний випадок, підступних родичів, тяжкий соціально-економічний стан у державі, нездатних керівників тощо. Не беручи на себе відповідальності за те, що трапилось, людина дійсно знижує інтенсивність кризових переживань. Однак, водночас вона й уникає ситуацій вибору, необхідності вироблення нової життєвої стратегії, що заважає особистісному зростанню в реабілітаційному процесі.

При ергопатичному ставленні людина десь у глибині душі розуміє, що трапилось, знає про свій кризовий стан. Але вона вважає, все можна подолати, якщо підвищити вимоги до себе. Зовні здається, що вона агресивно не помічає реальності, заперечує очевидне.

Власна негнучкість розцінюється як сила духу, як твердий характер, незламна воля. Вольові зусилля вичерпують останні сили, що порушує стан здоров'я, працездатність, творчі здібності. Жорстокість, нетерплячість до самого себе можуть непомітно призвести до тяжкого погіршення здоров'я. Усе це виснажує людину і поглиблює ступінь кризи.

Конструктивне ставлення виявляється тоді, коли людина розуміє, що суперечливий, хворобливий стан є неминучим, породженим певними причинами, і мине деякий час, доки буде знайдено конструктивну стратегію життєдіяльності в нових умовах. Вона бачить не лише збитки від драматичної ситуації, а і щось позитивне, яке розкриває нові обрії, потребує певних знань, навичок, властивостей характеру.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Кожна життєва криза є важливим шансом для коригування свого життя, наповнення його новим змістом. Вона вимагає розгорнутого, аргументованого, усвідомленого розв'язання задачі на сенс життя, яке у буденності відбувається згорнуто, неструктуровано; підштовхує людину до автономізації, незалежності від зовнішніх і внутрішніх умов життя; призводить до прийняття реальності такою, якою вона є насправді, потребуючи відмови від ілюзій щодо самої себе, своєї професії, оточення.

Людина, котра вміє конструктивно переживати життєві скрути, вчасно робить висновки щодо своїх помилок, поразок, невдач, учиться на власному досвіді. В неї не зникає віра в себе, свої сили, своє майбутнє, що не передбачає емоційної дезінтеграції життєдіяльності чи зниження адаптивності поведінки. У такому випадку криза переживається, але насамперед як гостра необхідність зміни життєвих задумів, ревізії колишніх пріоритетів. Людина з продуктивним ставленням, на яке спрямована психологічна реабілітація, робить це набагато легше, тому що в неї немає страху новизни, вона вірить у можливість зростання, самовдосконалення і готова шукати нові смисли.

Важливо в реабілітаційному процесі враховувати сутність кризових життєвих обставин, ступінь і етап їх переживання людиною, особистісні особливості реабілітанта та ставлення до кризової ситуації, що й визначає спрямованість і наповнення реабілітаційної програми.

Ефективним методом реабілітаційного процесу в кризовій життєвій ситуації є наратив, як важливий метод переосмислення та інтеграції психотравмуючих обставин в особистий досвід, що і буде перспективою наших наукових пошуків.

Список використаних джерел

1. Албегова И. Техники адаптации к критическим ситуациям / И. Албегова // Психотехнологии в социальной работе / [Под ред. В. В. Козлова]. – Ярославль : МАПН, 1998. – С. 18-24.
2. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Федор Ефимович Василюк. – М. : МГУ, 1984. – 200 с.
3. Заїка В. М. Динамічна модель особистісних трансформацій в умовах подолання кризових станів особистості / Віталій Заїка // Соціальна психологія. – 2009. – № 1. – С. 69-76.
4. Сафонова Л. В. Содержание и методика психосоциальной работы : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Л. В. Сафонова. – М. : Изд. центр «Академия», 2006. – 224 с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Albehova Y. Tekhnyky adaptatsyy k krytycheskym sytuatsiyam / Y. Albehova // Psykhotekhnolohyy v sotsyalnoi rabote / [Pod red. V. V. Kozlova]. – Yaroslavl : MAPN, 1998. – С. 18-24.
2. Vasyliuk F. E. Psykholohyia perezhyvaniya (analyz preodoleniya krytycheskykh sytuatsiy) / Fedor Efymovych Vasyliuk. – М. : МНУ, 1984. – 200с.
3. Zaika V. M. Dynamichna model osobystisnykh transformatsii v umovakh podolannia kryzovykh staniv osobystosti / Vitalii Zaika // Sotsialna psykholohiia. – 2009. – № 1. – С. 69-76.
4. Safonova L. V. Soderzhanye y metodyka psykhosotsyalnoi raboty : ucheb. posobyе dlia stud. vyssh. ucheb. zavedenyi / L. V. Safonova. – М. : Yzd. tsentr «Akademyia», 2006. – 224 s.

Буковская О.О. «Кризисная жизненная ситуация» в реабилитационной деятельности психолога.

В статье рассматриваются вопросы реабилитационной деятельности психолога о помощи личности в кризисной жизненной ситуации. Важным фактором реабилитационного процесса рассматривается понимание психологом сущности кризисной жизненной ситуации, степени тяжести и интрапсихических механизмов ее переживания. Важное место отведено учету в деятельности психолога также стадий реагирования личности, которые определяют стратегию и направления профессионального вмешательства. Эффективным методом реабилитационного процесса в кризисной жизненной ситуации является нарратив, как важный метод интеграции и переосмысления психотравмирующих событий в личный опыт.

Ключевые слова: кризис, кризисная жизненная ситуация, фрустрация, конфликт, стресс, реабилитация, опыт, интеграция, психотравмирующие обстоятельства, нарратив.

Bukovska O.O. «Crisis life situations» in psychologists' rehabilitation practice

The article deals with the psychological rehabilitation practice to help the individual in crisis situations.

We understand «crisis» as a problem that the individuals have, which they can't escape and which they can't solve in a short period of time and familiar way. This condition, which arose as a result of the accumulation of unresolved important issues, controversies or events that led to the loss of meaning previous lifestyle, behavior and activity. Saying «life crisis situation», we talk about the circumstances that led to personal crisis.

The important factor in the rehabilitation process is psychologist's understanding the essence of the crisis situation in life and severity of individual experiences. The success of rehabilitation, which aim is to see the restoration of physical, social and psychological health, is in deep and comprehensive understanding of the mechanisms involved in intrapsychological experience and overcome the circumstances that go beyond everyday life rehab. The important role in psychological practice is given to stages of individual's responses, that define the strategy and direction of professional intervention.

Every life crisis is the important opportunity for correction life, filling it with new content. It requires conscious solving the problem of the sense of life; leads to acceptance of reality as it really is, requiring abandonment of illusions. A person with a productive attitude, what is focused on psychological rehabilitation, makes it much easier because person has no fear of novelty, they believe in the possibility of growth, self-improvement and they're ready to seek new meanings.

The effective method of rehabilitation process in crisis situations is a narrative method as the important way of rethinking and integration of stressful circumstances in personal experience.

Keywords: *crisis, crisis situations, frustration, conflict, stress, rehabilitation, integration, stressful circumstances, narration.*

ПРОБЛЕМАТИКА «ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ» У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

У статті здійснено теоретичний аналіз становлення поняття “життєвий шлях” у психологічному дослідженні. Простежено підходи до його визначення, функцій і структури в рамках різних вітчизняних і зарубіжних шкіл. Запропоновано розмежовувати концепції життєвого шляху особистості, поділивши їх на три групи. У першій життєвий шлях розуміється об'єктивним етапом розвитку людини – надбудовою над соціальними циклами і біологічним онтогенезом. У другій – продуктом свідомості, в якому відображене життя самої людини. До третьої групи було віднесено підходи, в яких життєвий шлях усвідомлюється спрямованою активністю індивіда до власного життя у його цілісності. При цьому суб'єктивна картина життєвого шляху розуміється продуктом усвідомлення особистістю власного життя як певної цілісності в процесі його проживання.

Ключові слова: *життєвий шлях, життєдіяльність, особистість, свідомість, діяльність, подія, життєвий вибір, спосіб життя.*

*«Господи, ни охнуть, ни вздохнуть,
Дни летят в небесной круговерти.
Жизнь – тропинка от рожденья к смерти,
Смутный скрытый одинокий путь...»*

Е. Рязанов

Кожна людина у процесі власного життя створює його історію. Вона пов'язується з тими чи іншими суспільно-історичними подіями – Чорнобильська катастрофа, «перебудова», Майдан, війна і т. і., з локальними подіями, які відіграли суттєву роль в житті індивіда – вступ або не-вступ до ВНЗ, кохання, втрата близької людини й ін., з вчинками особистості, які можуть мати суспільне значення – перемога на Олімпійських іграх, фарбування у кольори національного прапора шпилью висотки в центрі столиці країни, з якою йде неоголошена війна, а можуть жодним чином не торкатися суспільства – заступитися за слабку людину, навіть просто сказати керівникові «ні». Вказане формує особистість. Як писав С. Рубінштейн – «людина лише остільки і є особистістю, оскільки має власну історію» [32, с. 643]. Така індивідуальна історія, біографія не тільки є джерелом знань про особистість, але й являє собою предмет психологічного вивчення – життєвий шлях.

Але, що таке життєвий шлях у психологічному розумінні? Елемент структури особистості чи її специфічна діяльність? Можливо життєвий шлях – це лише образ у свідомості людини чи все ж соціальне явище, або, взагалі, інструмент дослідницької діяльності? Він формується, задається на певних етапах філо- / онтогенезу чи завжди у людини був і є? Життєвий шлях складається чи я його складаю? Якщо складаю, то з чого – з різних історій-нарративів, чи з дій та вчинків? Однозначних відповідей на ці питання на сьогодні й досі не існує.

У нашому повсякденні через твори культури, насамперед мавсової, закріпилися такі слова і вирази як: «чужа / своя колія» (В. Висоцький), «мій шлях» (Ф. Сінатра), «дорога без кінця» (А. Асадуллін), «дороги, які ми вибираємо» і «шляхи долі» (О. Генрі), «дорога» (Ф. Фелліні), «світлий шлях» (Г. Александров), «життєвий і творчий шлях ..», «шлях до дому» («Одисея») й ін. Основна метафора – життя людини це дорога, вона може бути визначеною долею, її можна обрати або знайти, її можна оцінити, мислити, підвести підсумки, якщо озирнутися у власне минуле, її можна прокласти тощо. Ми періодично і часто у буденності стикаємося з ситуаціями, коли усвідомлення власного життя допомагає приймати ті чи інші рішення.

Проаналізувавши значний обсяг літератури, присвяченої проблемам життєвого шляху, ми зібрали немало визначень даного поняття, про які буде вказано нижче. В усіх них розкривається той чи інший бік терміну «життєвий шлях», та чи інша особливість, прояв, складова. При аналізі визначень варто виходити з того, що будь-яке поняття означає, пояснює, описує те чи інше явище психічного життя. Тобто тут повинна міститися відповідь на питання – для опису, пояснення, означення чого потрібно вводити у психологію новий термін «життєвий шлях»? Що такого є у психічному житті людини, для чого не підходять існуючі поняття?

Будь-яка людина живе, тобто: як біологічний організм – самооновлюється, самовідтворюється і саморегулюється, як соціальна істота – взаємодіє, вступає у відносини з іншими людьми, соціальними спільнотами, культурою. Але людина також і усвідомлює, сприймає, ставиться, переживає власне життя (й життя інших людей) як щось ціле, діє у ньому як у певній цілісності, змінює, вибудовує його як ціле. Вочевидь, таке усвідомлення впливає на саму людину і її життя, й, разом з тим, її активність відносно власного життя як цілісності впливає на це усвідомлення, й також, фіксується у соціальному житті. Для означення описаних явищ психічного життя людини (активності і усвідомлення) й вводяться поняття «життєвий шлях» та «суб'єктивна картина життєвого шляху».

Систематичні вивчення життєвого шляху у психології почалися на початку ХХ століття. У 1906-1909 рр. Г. Хейманс [1] досліджуючи

особистість зібрав більше 100 біографій, на основі яких¹, використовуючи статистичні методи обробки даних, виділив такі універсальні характеристики як емоційність, активність, дратівливість – реактивність. У 1918 році М. Рибніков [11] у Москві публікує програмну статтю «Біографічний метод в психології». В якості першочергової проблеми науковець висуває систематичне вивчення і накопичення біографій, виділяючи в них історію «самої душі, її вражень, потрясінь й уподобань». На організаційному рівні він запропонував створення Біографічного інституту, основним завданням якого було б збереження біографій і створення життєписів різних соціальних шарів – робітників, службовців, купців тощо, а також виявлення спільного у психічному житті різних вікових груп цих шарів – сільських школярів, гімназісток, підлітків.

Таким чином, вивчення “об’єктивної” історії життя стає інструментом дослідження особистості і її психічного розвитку.

В дослідженнях Ш. Бюлер у 20-30 рр. вперше було сформульовано термін «життєвий шлях» [2], структурними одиницями якого визначалися події – внутрішні і зовнішні. Головною рушійною силою розвитку особистості, будівництва нею власного життєвого шляху було визначено інтенцію до самоздійснення як його підсумку, коли цінності й цілі людини отримують відповідну реалізацію. Основною специфікою самоздійснення вважається його залежність від вікового періоду. Сам розвиток особистості складається з трьох взаємозалежних складових: 1) об’єктивної логіки життя як послідовності зовнішніх подій; 2) зміни переживань цих подій; 3) результатів власної діяльності. Таким чином, дослідник має три лінії, накладаючи які можна визначити загальне і специфічне особистісного розвитку людини.

Вивчаючи біографії представників різних соціальних шарів, Ш. Бюлер запропонувала 5-фазову концепцію життєвого циклу людини. Зміни фаз являють собою точки біфуркації, коли може змінюватися напрям розвитку.

1) Перша фаза охоплює період від народження до 16-20 років. Вона вважається тим, що передує самовизначенню, оскільки людина ще не має власної сім’ї і професійної діяльності й, таким чином, виноситься за межі життєвого шляху.

2) У другій фазі (з 16-20 років до 25-30 років) людина випробовує себе в різних видах діяльності, встановлює контакти з представниками протлежної статі в пошуках «другої половини». Ці дії є більше дифузними, не спрямованими, випадковими, проте це і є початок самовизначення. Особливість цієї фази – надії, як ескізи можливих шляхів подальшого життя.

¹ Окрім біографій досліджувалися дані 2000 респондентів за оригінальним опитувальником на 90 питань, розробленим сумісно з Е. Вірсмою

3) Третя фаза (від 25-30 до 45-50 років) настає, коли людина знаходить своє покликання або просто постійну тривалу роботу, коли в неї виникає власна сім'я. Це, на думку дослідниці, найбагатший період життя – зрілість. Зрілій людині властиві реалістичні очікування від життя, твереза оцінка власних можливостей, суб'єктивне переживання цього віку як апогею життя².

4) У четвертій фазі (від 45-50 до 65-70 років) людина завершує свою професійну діяльність, якісно змінюється родина, з якої йдуть дорослі діти. Людина підбиває підсумки своєї активної діяльності і своїх звершень. Для багатьох даний період – «важкий» вік внаслідок біологічного старіння, втрати репродуктивної здатності, усвідомлення кінцевості саме власного життя. У людей на цій фазі розвитку, за спостереженнями Ш. Бюлер, посилюється схильність до мрій, самотності, спогадів, до життя минулим. Це період перегляду власних цілей з урахуванням наявного професійного статусу, фізичного стану і стану справ в сім'ї.

5) У п'ятій фазі (від 65-70 років до смерті) більшість людей залишає професійну діяльність. У цей період люди залишають цілі, які вони ставили перед собою раніше. Збільшується потяг до дозвілля і спокою. Зменшується кількість і якість соціальних контактів. Це період надання смислу власного існування, підбиття підсумків, розгляд власного життя як цілісності.

Тож у підході Ш. Бюлер основний акцент в усвідомленні життєвого шляху робиться на *продукті індивідуального життя особистості, в якому це життя об'єктивно зафіксовано у вигляді зовнішніх подій, переживань щодо них і власних дій.*

Відзначимо, що паралельно з цим неявно розвивалася ідея життєвого шляху у психодинамічному напрямку психології. Так, наприкінці XIX – початку XX століть отримав поширення дослідницький напрям психобіографія, який пов'язують з засновником психоаналізу З. Фрейдом. Базовою його ідеєю тут стало пояснення основних фактів життя особи, її вчинків з точки зору внутрішніх процесів, конфліктів і властивостей її когнітивної і емотивної сфер. В якості об'єктів беруться критичні, поворотні моменти долі людини. Минуле людини у психобіографії є не об'єктивне реальне минуле, т.б. не самі по собі факти, але їх внутрішня суб'єктивна інтерпретація. Відбувається побудова власної історії через реконструкцію критичних життєвих подій, «життєвих сцен»³. Подальшому становлення психобіографії відбувається завдяки Е. Еріксону [12, 35].

² М. Рибніков у 1928 році ввів термін, а Б. Ананьєв розвинув науковий напрям «акмеологія» як комплексне вивчення людини на найвищій ступені її розвитку

³ Досить слушним з цього приводу є термін «археологія суб'єкта» (П. Рікер)

Проблематики життєвого шляху також торкався й А. Адлер, який у своїх теоретичних побудовах використовував ідею лінії життя, спрямованої на реалізацію життєвої мети, що структурується у життєвий стиль, а Г. Салліван вважав, що «історія життя людини – це перш за все процес пристосування до моделей і стандартів суспільства, в якому вона живе, що передається з покоління до покоління» [32; С. 99], сама особистість являє собою сукупність таких моделей інтерперсональних відносин.

В середині 30-х років ХХ століття проблема життєвого шляху стала актуальною для Б. Ананьєва, в контексті його досліджень з характерології і С. Рубінштейна в рамках питання самосвідомості особистості⁴.

С. Рубінштейн пропонує формулу усвідомлення власного життєвого шляху:

чим я був? => що я зробив? => чим я став?

Людина, яка зробила щось значуще, стає іншою. Проте, вважає науковець, мова не йде про зведення історії людського життя до переліку зовнішніх справ. Сутність – в опосередкованості розвитку особистості її справами. В діяльності психічний, духовний розвиток не тільки виявляється, але й здійснюється [32, с. 642].

На відміну від попередньо розглянутої позиції, С. Рубінштейн пропонує аналізувати життя, життєвий шлях, не сукупністю / послідовністю подій, але як цілісність в розрізі трьох типів життєвих відношень людини: відносини до предметного світу, ставлення до інших людей й самоставлення. Події тут виконують лише функції вузлових моментів, що визначають напрям життя на довгий період. Критичні ситуації пов'язуються ним з варіативністю життя.

З вказаного ми робимо висновок, що життєвий шлях особистості пов'язується з *системою / процесом встановлення відношень людини зі світом*.

В дещо іншому ключі бачить проблему життєвого шляху Б. Ананьєв⁵. В контексті власної теорії цілісного розвитку людини в єдиному життєвому циклі він виокремлює дві головні закономірності індивідуального розвитку людини – взаємозв'язки онтогене-

⁴ Як вважають К. Абульханова і А. Брушлінський, вперше до проблеми життєвого шляху С. Рубінштейн звернувся у 1935 році, даючи одночасно позитивну і критичну оцінку праці Ш. Бюлер 1928 р. [31, с. 641]. Вперше у друку термін «життєвий шлях особистості» використовується в якості складової назви глави 20 «Основ загальної психології» у виданні 1946 року

⁵ З другої половини 40-х й до середини 50-х років проблема життєвого шляху в радянській психології за політичних і ідеологічних причин не була актуальною. Таким чином, остаточного оформлення концепція набула вже у 60-х роках.

зу, як генетично програмованого перебігу індивідуального життя в біологічному часі, і життєвого шляху, що вибудовується за соціальними проектами історичного часу, датується історичними і біографічними подіями. «Життєвий шлях людини – це історія формування і розвитку особистості в певному суспільстві, сучасника певної епохи, ровесника певного покоління» [8, с. 90-91]

Онтогенез як послідовність біологічних фаз від народження до смерті виступає об'єктивним фактором життєвого шляху. Особистісна регуляція життя, планування життєвого шляху не можуть відбуватися без урахування природних строків життя, ступеня зрілості організму і мозку, обмежень здоров'я і віку. Сама можливість суб'єктивної регуляції життєдіяльності виникає не відразу, а поступово, у міру дозрівання мозку і його функцій і, разом з тим, по мірі становлення в процесах соціалізації інтелекту, самосвідомості, характеру. Перш ніж стати суб'єктом, людина існує як об'єкт багатьох соціальних впливів. Співвідношення суб'єктивних і об'єктивних регуляторів життєвого шляху – важливе питання біографічних досліджень, пункт перетину психології та етики. Психологічний аспект відповіді на це питання полягає у вивченні механізмів суб'єктивної регуляції особистістю свого життя і таким чином власного розвитку.

Науковець певною мірою розділяє позицію Ш. Бюлер констатуючи фазний характер розвитку особистості в цілому. Проте, він вважає, що у Бюлер мова йде про складову життєвого шляху – соціальну активність. Тут він виділяє чотири фази такої активності – підготовчу, старт, пік, і фініш. Зокрема, перша фаза – підготовча, а безпосередньо життєвий шлях особистості починається від його включення у суспільне життя як самостійного діяча [там же, С. 134]. Визначення аналогічних фаз у випадку життєвого шляху особистості – справа значно складніша. Безперечно лише, що підготовчі фази співпадають [там же, С. 137].

У структурі життєвого шляху Б. Ананьєв виділяє події, обставини, соціальне середовище, власне середовище розвитку, індивідуальний спосіб життя й ін. Причому подія (значуща) є центральним елементом, під яким ним розуміється факт, що суттєво змінює середовище і соціальну ситуацію розвитку, спосіб життя, структуру особистості, стає роздільною лінією фаз життя.

Отже, життєвий шлях в розумінні Б. Ананьєва відповідає *зафіксованим об'єктивним віхам розвитку особистості в історичному контексті суспільства, покоління, епохи*

У 70-х – 80-х роках проблематика життєвого шляху актуалізується насамперед у працях К. Абульханової, Л. Анциферової, Н. Логінової, Є. Головахи, О. Кроніка, Л. Сохань й ін.

Н. Логінова, розвиваючи ідеї Б. Ананьєва, основну увагу зосередила на розробці біографічного методу і методик [23]. Окрім того у сфері її інтересів щодо життєвого шляху опинилася проблема події у психології [22]. Подія, взагалі, є основною одиницею будь якого історичного процесу, у тому числі і біографії людини. Авторка стверджує, що «розуміння сутності події багато в чому визначає розуміння природи самого життєвого шляху в цілому [22]. Нею бачаться три групи подій у житті людини:

(1) *події середовища*, тобто дискретна змінна в обставинах її розвитку (життя), що трапилася не з волі й не за ініціативою суб'єкта. Це можуть бути макроподії, що відбуваються на рівні суспільства або великої спільноти, до якої належить людина, події у найближчому оточенні й т.з. «фатальні», що докорінно раптово змінюють її життя;

(2) *події-поведінки* людини у навколишньому середовищі, які Н. Логінова називає вчинками – одиницею суспільної поведінки людини. Вчинки вважаються обставинами в житті середовища, але у той же час, перетворюють умови розвитку самої людини. Вони не тільки слугують для досягнення конкретної мети, але й відкривають нові перспективи розвитку самого суб'єкта життя. С. Рубінштейн у [31, с. 642] писав «смілива людина вчиняє сміливо й благородна поводить себе благородно;але для того щоб стати сміливим, треба здійснити у своєму житті сміливі справи, й щоб стати дійсно благородним, – здійснити вчинки, які б наклали на людину цю печатку благородства»;

(3) події внутрішнього життя, або *події-враження*, які викликають довгі й інтенсивні переживання, які у свою чергу впливають визначення самим суб'єктом подальшого шляху власного життя.

Даний спосіб типологізації подій хоча й лежить в основі розмежування двох підходів, які В. Дружинін, аналізуючи проблему життєвого шляху, умовно назвав «московською» і «київською» школами «психології життя» [16, с. 26], у більш сучасних публікаціях Н. Логінової був частково переглянутий [25]. Дослідниця вводить новий термін «життєва подія», фіксуючи увагу не на загальних властивостях, а на її онтологічній специфіці. Це момент самовизначення особистості, з яким пов'язуються суттєві зміни в системі «Я» та у структурі мотивів. Життєві події мають характеристики: часу (короткотривалі – пролонговані), соціальної типовості – нетиповості, масштабу, контекстності – позаконтекстності, результативності. Однак, найбільш кардинальні зміни стосувалися введення у структуру життєвого шляху нової рівноположної до життєвої події одиниці дослідження – життєві обставини, і пов'язаний з ними конструкт життєвого вибору.

Тож можна бачити перехід до суб'єктивізації життєвого шляху. Таким чином, у запропонованому Б. Ананьєвим підході відмувається зміщення акценту з суспільно-історичного до суб'єктивно-онтологічного.

Основною специфікою підходів до життєвого шляху у 70-х – 80-х роках ми вбачаємо введення ідеї часу⁶. Зокрема, в підході К. Абульханової одним з значущих понять стає «своєчасність» як оптимальне узгодження часу діяльності із зовнішніми соціальними змінами, що вирішує протиріччя між часом особистісним і соціальним [6]. «Здатність особи регулювати, організовувати власний життєвий шлях як ціле, підпорядковане його цілям, цінностям є вищий рівень і істинна оптимальна якість суб'єкта життя» [6; с. 124], при цьому життєвий шлях особистості – це *те, що здатна вибудувати, створити з власного життя (з його необхідністю) сама особистість* (курсив О.В.) [3, с. 277]. Разом з оптимальною стратегією взаємодії особистості з суспільством існує три варіанти неоптимальних стратегій: 1) запізнення; 2) ігнорування; 3) квапливість. Таким чином стратегія життя як форма організації життєвого шляху пов'язується дослідницею з ефективністю регуляції соціального часу як ресурсу власної активності в умовах його ліміту або дефіциту. Індивід здатний до такої регуляції співвідносить власну активність з групою, використовуючи свої ресурси / можливості лише за необхідності. Людина може сама як суб'єкт свого життя більшою чи меншою мірою включатися у соціальне життя. Причому, чим менше вона це робить, тим менш активною є її життєва позиція, що вважається негативним.

Полемізуючи з даним підходом, В. Дружинін відзначає [16, с. 47], що в усі часи соціальний час життя людини розподілявся між офіційним і неофіційним, «особистим». Проте значення даних частин життя і їх співвідношення в різні історичні часи, в різних культурах змінювалося. Саме сприйняття часу як скінченого ресурсу характеризує ставлення до життя як до цілого, а характер цього ставлення похідний від конкретних історичних умов. Тому постановка проблеми управління власним часом може розглядатися лише в одному з багатьох «варіантів життя».

Слід відзначити, що у перших працях, присвячених проблемі життєвого шляху [4; 5], К. Абульханова розглядає життєвий шлях як конкретизацію життєдіяльності особистості, яка у свою чергу може розглядатися як процес вирішення ряду задач. Людина тут через систему соціальних стереотипів співвідносить себе з обста-

⁶ Саме у 70-х роках у СРСР розгортаються масштабні проекти з дослідження способу, якості і стилю життя радянської людини, зокрема, через визначення кількості часу, що витрачається на різні його сфери (І. Бестужев-Лада, Т. Заславська й ін.).

винами життя. Стереотипи жорстко задані і виступають в якості обов'язкових вимог, що визначають спосіб життя людини. Однак людина сама визначає лінію своєї життєдіяльності, виділяючи тільки ті обставини, які в значній мірі можуть впливати на її життя. У цьому полягає вибірковість. Отже людина не завжди усвідомлює значимість подій і може пристосовуватися до обставин, які ніяк не впливають на її життя.

Включення обставин в хід свого життя є ознакою того, що індивід є суб'єктом власного життя [5]. Суб'єктивність виявляється і в способі інтерпретації дійсності. Тут важливу роль грають наслідки інтерпретації: чи змінюється позиція індивіда. Під позицією розуміється спосіб розв'язання суперечностей між об'єктивними і суб'єктивними відносинами. Вирішуючи життя як завдання, суб'єкт сам створює ситуацію невизначеності для того, щоб розв'язати цю проблему певним чином. Він вводить безліч можливостей і як суб'єкт виділяє єдину. Визначення життя як завдання підкреслює його індивідуальний характер, так як рішення задачі у кожного своє. При цьому окремі усвідомлювані індивідом обставини об'єднуються певним чином. Індивід не розглядається як окремий прояв дій, почуттів, свідомості і т. і.

Таким чином К. Абульхановою вводяться складові життєвого шляху – життєва позиція, життєва лінія, стратегія життя, життєва перспектива.

У подальшому різні аспекти запропонованого напрямку розвивалися й розвиваються В. Ковальовим, Л. Кублицкене, Т. Березіною, Д. Карпінським й ін.

На наш погляд, даний підхід може бути охарактеризований наступною схемою, яка є по-суті розгортанням наведеної вище форми С. Рубінштейна (рис. 1):

Проте, життєвий шлях тут пов'язується з *цілеспрямованою активністю людини як суб'єкта власного життя*.

Центральним місцем досліджень життєвого шляху Є. Головахи, О. Кроніка стала «суб'єктивна картина життєвого шляху»⁷ і пов'язаний з нею психологічний час особистості [15]. Вони сконструювали методики, що дозволяють дати її формально-кількісну оцінку. Сам метод, що лежав у їх основі, був названий – каузометрія («вимірюю причини»). В міждисциплінарних дослідженнях життєвого шляху О. Кронік, з посиланням на В. Хомика і В. Ковальова, виділяє три аспекти: об'єктивний, суб'єктивний і суб'єктивний. «Перший орієнтовано на прогноз майбутніх подій життя на основі типового життєвого розкладу представників соціальної групи, до якої особистість належить. Другий стосується прогнозу життєвого

⁷ Термін був запропонований Б. Ананьєвим, хоча подальших розробок у цьому напрямі він не проводив

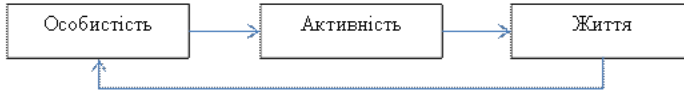

Рис. 1.

шляху на основі аналізу його картини в самосвідомості особистості і механізмів довготривалої саморегуляції. Третій аспект пов'язаний з прогнозом змін у самій суб'єктивній картині життя, виходячи з внутрішніх закономірностей її динаміки під впливом соціальних, природних, особистісних факторів. Для соціолога найбільший інтерес представляє перший аспект, для психолога – другий і третій, де в центрі уваги знаходяться власне психологічні регулятори життєвого шляху» [18, с. 247]. На думку О. Кроніка, центральним в психологічному дослідженні є третій аспект – без суб'єктивного минулого немає суб'єктивного майбутнього і об'єктивного теперішнього. Довгострокова регуляція майбутнього визначається стійкістю і динамікою картини життєвого шляху.

Резюмуючи вкажемо, що науковці досліджували життєвий шлях як *продукт усвідомлення особистістю власного життя*.

У середині 80-х років групою українських філософів, психологів і соціологів під керівництвом Л. Сохань⁸ було проведено дослідження життєвого шляху, у підґрунтя якого було закладено ідею про життя людини як продукт її життєтворчості. Загальна логіка побудови дослідження була наступною. Людське життя є складним соціальним явищем, тому передбачає власну багатогранність. Його цілісність обумовлюється певними системотвірними елементами, серед яких центральне місце посідає соціальна активність суб'єкта життя як інтегруюча характеристика його життєдіяльності. Серед основних форм прояву соціальної активності дослідники насамперед виділяють *життєздійснення* і *життєтворчість*, яка носить як безпосередній, так і опосередкований характер. Опосередковано людина творить власне життя здійснюючи виробництво необхідних засобів життя. У безпосередньому вигляді життєтворчість передбачає осмислення людиною власного призначення, вироблення життєвої концепції і життєвого кредо, свідомий вибір життєвих цілей і оформлення їх у життєву програму, життєвий план тощо.

У соціально-психологічному механізмі життєздійснення особливе значення мають життєва подія і життєвий досвід, на основі яких

⁸ До групи входили О. Злобіна, В. Тихонович, І. Мартинюк, Р. Ануфрієва, Н. Соболева, О. Кісельова, М. Недашковська, І. Бекешкіна, О. Донченко, М. Шульга, В. Рибаченко, Л. Шкляр, В. Українець, Є. Головаха, Н. Паніна та О. Кронік. Дане дослідження було складовою більш масштабного 10-річного проекту вивчення способу і стилю життя.

і формуються етапи життєвого шляху особистості, розгортається об'єктивна картина життя [18].

В обговорюваному дослідженні також, мабуть, вперше у вивченні життєвого шляху актуалізується питання його історизму⁹, тобто зв'язок історії життя окремої людини з тією чи іншою історичною епохою. Більшість дослідників такий зв'язок лише констатується, наприклад у вигляді колись поширеного в критичних оглядах шаблону «дитя своєї епохи». Динаміка життя особистості, розглянута у такому контексті, розгортається як результат рішення характерних протиріч конкретної історичної епохи в опозиції «людина – суспільство». Дослідниця пропонує визначити як провідне, що визначає динаміку життєвого шляху, протиріччя: «індивід як особистість» і «випадковий індивід».

Тож, життєвий шлях у даному підході усвідомлюється *продуктом специфічної діяльності особистості – життєтворчості*.

Окремої уваги заслуговує й підхід І. Кона до життєвого шляху як предмету міждисциплінарних досліджень [21]. Найважливіші процеси розвитку індивіда як особистості неможливо зрозуміти без урахування його взаємодії з іншими людьми і соціальними інститутами.

Змістовна характеристика процесів, властивостей і стадій індивідуального розвитку людини можлива або в системі онтогенезу, або в системі життєвого циклу, або в системі життєвого шляху. Однак ці системи не є, на думку науковця, рядоположними: життєвий шлях особистості включає в себе життєвий цикл індивіда, а цей, в свою чергу, включає онтогенез. Знаючи відповідні біологічні та соціальні закони, можна досить точно передбачити, коли, в якому середньому віці середній індивід даного суспільства зіткнеться з тими чи іншими проблемами, яким чином ці проблеми пов'язані одна з одною, від яких чинників залежить глибина і тривалість її переживання і які типові варіанти її розв'язання. Проте розглядаючи життєвий шлях особистості, об'єктивні дані доведеться доповнити суб'єктивними – це можуть бути будь-які події її індивідуального життя. Таким чином, І. Кон виділяє п'ять складових дослідження життєвого шляху: (1) ні процес, ні кінцевий результат розвитку людини не можна вважати односпрямованими, що ведуть до того ж самого кінцевого стану; (2) людина розвивається від зачаття до смерті, причому пластичність, здатність до зміни, зберігається на усьому життєвому шляху, хоча й в різній мірі; (3) різні люди розвиваються вкрай неоднаково, це породжує безліч біосоціальних, і індивідуальних відмінностей; (4) розвиток у різних сферах життєдіяльності детермінується множинними факторами, які не зводяться до однієї-єдиної системи

⁹ Ми не змогли знайти інші роботи, в яких би детально обговорювалася тема історизму життєвого шляху особистості

впливів; (5) людина не тільки продукт, але і творець свого власного розвитку. Щоб зрозуміти її життєвий шлях, необхідно враховувати безліч соціально-неструктурованих, випадкових життєвих подій, ситуацій і криз, а також тих способів, якими сама особистість дозволяє виникають перед нею завдання.

Отже, життєвий шлях в поглядах І. Кона усвідомлюється *об'єктивною психічною надбудовою над соціальним життєвим циклом і біологічним онтогенезом в процесі розвитку особистості.*

Новий сплеск наукової зацікавленості у проблематиці життєвого шляху виникає наприкінці 1990-х – початку 2000-х років, коли (1) марксистська парадигма у психології остаточно втратила свої чільні позиції і (2) відбулося проникнення психотерапевтичних і консультативних практик у теоретичну сферу. У цей період проходить критичний перегляд і переосмислення підходів до проблеми життєвого шляху, насамперед у рамках екзистенціальної і гуманістичної парадигм.

Так, В. Дружинін розглядає життя в контексті проблем екзистенційної психології [16]. Він спробував типологізувати «варіанти» життя, виділивши шість способів вибудовування життєвого шляху, які автор напівжартома називає: «життя як вступ до життя», «життя як сновидіння», «життя як витрата часу», «життя проти життя», «життя за правилами», «життя як досягнення» й «життя як творчість», «життя як предмет творчості». В якості основ для даної типології можна взяти три особистісні характеристики – спрямованість до- або від-життя, активність-пасивність і креативність-нормативність (див. рис. 2, 3).

Зі схеми можна бачити, що якщо оцінювати вказані бінарні характеристики в опозиції «добре – погано», приходимо висновку, що «найкращий» варіант життя є життя як творчість, та його вища ступінь життєтворчість, або життя як предмет творчості. Творчість, пише В. Дружинін, це процес спонукуваний лише внутрішнім станом душі, це процес породження нової реальності, яка може бути осмислена іншими, т.б. потенційна складова людської культури. З точки зору екзистенційної психології, це процес протистояння *смерті* – як одній з базових проблем життєіснування людини¹⁰ (М. де Унамуно, І. Ялом й ін.).

¹⁰ разом зі свободою, ізоляцією, смыслом

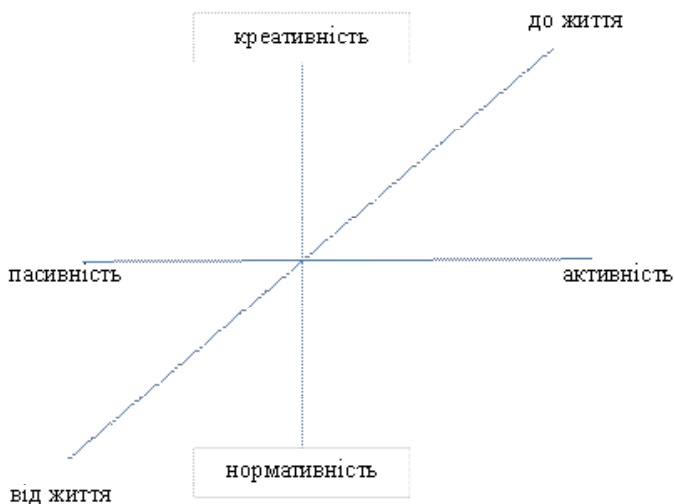

Рис. 2. Модель характеристик життєвого шляху (на основі типології В. Дружиніна)

<i>життя...</i>		Креативність	Нормативність
Активність	До життя	.. як творчість і життєтворчість	.. як досягнення
	Від життя	.. проти життя	.. за правилами
Пасивність	До життя	.. як сновидіння	.. як підготовка до життя
	Від життя		.. як витрата часу

Рис. 3. Типологія життєвого шляху (за В. Дружиніним)

Окремо розглядається автором випадок «життя проти життя». Основною проблемою тут є формування в людини вмінь, навичок і

установок виживати, боротися за власне життя з агресивним середовищем, з ворогом, в тому числі вбивати, і заміщення ними вминь, навичок і установок жити і розвиватися. В когось це розвивається з дитинства, в когось – в результаті змін у житті, що призвели до тривалого існування в ситуації виживання. Люди, що повертаються з війни фізично, досить довго залишаються у війні ментально. Більше того, частково у ситуації війни з цією людиною живе і її найближче оточення – дружина, діти. Стандартні варіанти життя у такій моделі – це кримінальний світ, найманець у «гарячі» точки світу, революціонер-терорист. У світі такої людини зникають теперішнє і майбутнє. Її життя – постійне відтворення минулого (травмуючого), а єдиний спосіб позбавитися травми – зруйнувати світ, в якому це минуле відтворюється.

«Найгіршим» варіантами життя в поданій моделі вважається життя як витрата часу. В екзистенційному плані останнє – це життя як не-буття, тобто як смерть, коли відсутнє минуле та майбутнє, і нескінчене незаповнене нічим теперішнє. Повна свобода від зовнішньої дійсності. Основна проблема – як «вбити» час. Або, як часто відповідають сьогоденні діти своїм батькам на їх претензії щодо сидіння за комп'ютером, планшетом, мобільним телефоном чи перед телевизором, «а я не знаю, що мені робити».

Аналізуючи наробки нашої проблеми представлені в останні роки, відзначимо декілька підходів.

У традиційно подієвому підході В. Панок пропонує загальну схему життєвого шляху (рис. 37) [29, с. 147].

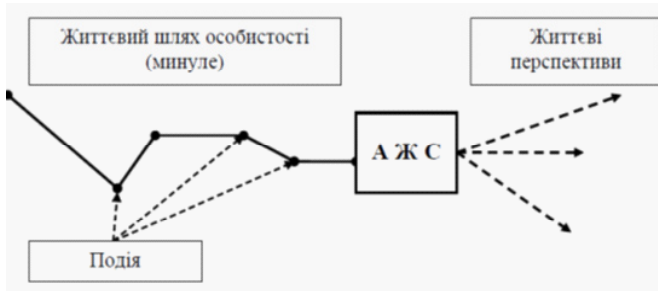

Рис. 4. Загальна структура життєвого шляху за В. Панком

Життєвий шлях особистості у баченні науковця являє собою індивідуально неповторну траєкторію складену з основних життєвих подій, що обумовили виникнення актуальної життєвої ситуації (АЖС) та вибір стратегії життя або сценаріїв поведінки, визначення життєвих перспектив у майбутньому як закінчення поточної і перехід до наступної АЖС.

Білоруський дослідник К. Карпинський, не тільки намагається розвинути ідеї К. Абульханової, але й проонує досить розгорнутий аналіз феноменів, пов'язаних з життєвим шляхом. На його думку, предметом даного напрямку є психологічні феномени, механізми і закономірності здійснення особистістю власного життя [41, с. 3].

Серед сучасних доробок проблеми життєвого шляху особливу увагу звертають на себе ідеї Т. Титаренко¹¹, яка обґрунтовує введення нового бачення, у контексті постмодерністського дискурсу – «як темпорально артикульовану актуалізацію бажаної інтерпретації конструювання себе і свого життя» [33, с. 17]. Життєвий шлях не є єдиною можливою траєкторією життя, він втрачає односпрямованість, ієрархічність, лінійність, не є «асфальтованою дорогою» від народження до смерті. Дослідниця наводить метафору «особистісного гіпертексту», сукупність нелінійно пов'язаних між собою текстів – історій життя, що самоорганізуються відповідно до обраних сюжетів. Подібно до того, як Інтернет – користувач заходячи на певний сайт (наприклад, Вікіпедія), обирає шляхом сьорфінгу нелінійну сукупність відвідуваних ним сторінок.

Підсумки нашого аналізу психологічних досліджень ми представимо у вигляді списку основних розумінь поняття «життєвий шлях». Він визначається як:

- ✓ *інструмент та / або матеріал вивчення структури особистості*
- ✓ *продукт індивідуального життя особистості, в якому це життя об'єктивно зафіксовано*
- ✓ *система / процес встановлення відношень людини зі світом*
- ✓ *об'єктивні віхи розвитку особистості в історичному контексті суспільства, покоління, епохи*
- ✓ *цілеспрямована активність людини як суб'єкта власного життя*
- ✓ *об'єктивна психічна надбудова над соціальним життєвим циклом і біологічним онтогенезом в процесі розвитку особистості*
- ✓ *продукт специфічної діяльності особистості – життєтворчості*
- ✓ *продукт усвідомлення особистістю власного життя*

Як бачимо, життєвий шлях особистості в сучасному психологічному дослідженні виступає на рівнях:

- 1) структурного компоненту особистості (І. Кон);

¹¹ Проблему особистісного досвіду з подібних позицій розробляє Н. Чепелева та її група [36].

- 2) продукту свідомості (З. Фрейд, О. Кронік, Т. Титаренко, В. Панок);
- 3) результату певної діяльності (Ш. Бюлер, Б. Ананьєв, Н. Логінова, Л. Сохань);
- 4) специфічної форми активності / діяльності (Г. Салліван, С. Рубінштейн, К. Абульханова, В. Панок);
- 5) об'єкта (матеріалу, інструменту, результату) дослідницької діяльності (Г. Хейманс, М. Рибніков, Т. Титаренко).

Література

1. Beitrage zur speziellen Psychologie auf Grund einer Messenuntersuchung, "Z. Psychol.", 42, 43, 45, 46, 49, 51, 1906–1909 (сумісно з Wiersma E.);
2. The Course of Human Life: A Study of Goals in the Humanistic Perspective / ed. by C. Buhler, F. Massarik. N.Y., 1968
3. Абульханова К. А., Березина Т.Н. Время личности и время жизни. - СПб.: Алетейя, 2001. - 304 с.
4. Абульханова-Славская К.А. О субъекте психической деятельности. – М., 1973.
5. Абульханова-Славская К.А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности // Психология формирования и развития личности. – М., 1981. – С. 19-45.
6. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М. : Мысль, 1991. – 158 с.
7. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. М., 1977. 380 с.
8. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с.
9. Анциферова Л. И. Методологические проблемы психологии развития. В кн.: Принципы развития в психологии. М.: Наука, 1978
10. Бестужев-Лада И. В. Опыт типологии социальных показателей образа жизни // Социол. исслед. 1980. –
11. Боцманова М.Э., Гусева Е.П. Николай Александрович Рыбников (обзор архивных материалов) // Вопросы психологии, № 6, 1997. – С. 96-108.
12. Бусыгина Н.П. Психоаналитическая интерпретация как исследовательская стратегия // Консультативная психология и психотерапия, № 4, 2012. – С. 60-84
13. Вовчик-Блаkitна О.О. Дитина в контексті сучасних соціокультурних тенденцій виховання // О.О.Вовчик-Блаkitна, Практична психологія і соціальна робота, 2008, № 9. – С. 1-5.
14. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса // Л.С.Выготский. Собр. соч. В 6 т. Т. 1. М.: Педагогика, 1982. С. 386-389.
15. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. – М. : Смысл, 2008. – 267 с.
16. Дружинин В.Н. Варианты жизни. Очерки экзистенциальной психологии. – М. : ПЕР СЕ – СПб. : Иматон-М, 2000. –
17. Ермаков І.Г. Життєвий проект особистості : від теорії до практики : практико зорієнтований посібник. / І.Г. Ермаков, Д.О. Пузіков. – К. : Освіта України, 2007. – 212 с.

18. Жизненный путь личности (вопросы теории и методологии социально-психологического исследования) // Л.В.Сохань, Е.Г.Злобина, В.А.Тихонович и др., под ред. Л.В.Сохань. – К. : Наукова думка, 1987. – 281 с.
19. Змановская Е.В. Современный психоанализ. Теория и практика. – СПб. : Питер, 2011. – 283 с.
20. Ковалев В.И. Психологические особенности личностной организации времени жизни: Автореф. дис. канд. психол. наук. – М., 1979.
21. Кон И.С. Жизненный путь как предмет междисциплинарного исследования // Человек в системе наук. – М., 1989.
22. Логинова Н. А. Развитие личности и ее жизненный путь // Принципы развития в психологии / Отв. ред. Л.И. Анцыферова. М.: Наука, 1978. С. 156–172.
23. Логинова Н.А. Биографический метод в свете идей Б.Г. Ананьева // Вопросы психологии, № 5, 1986. – С. 104-112.
24. Логинова Н.А. Жизненный путь человека как проблема психологии // Вопросы психологии, № 1, 1985. – С. 103-109.
25. Логинова Н.А. События, обстоятельства жизненного пути и развитие личности // Психология жизненного пути личности: методологические, теоретические, методические и прикладные проблемы. Сборник научных статей. /Учреждение образования “Гродненский гос. ун-т им. Я.Купалы”; науч. ред.: Н.А. Логинова, К.В. Карпинский.- Гродно : ГрГУ, 2012. - 433 с. –Ел. ресурс: <http://psihologia.biz/razvitiya-akmeologiya-psihologiya/udk-159n-loginova-sobyitiya-obstoyatelstva-36809.html>
26. Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. – Видання друге, перероблене та доповнене. – Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. – 272 с.
27. Маляров Н.А. Жизненный путь человека: определение и содержание понятия // Электронный научный журнал «Личность в меняющемся мире: здоровье, адаптация, развитие», № 2, 2013. – С. 8-21. Ел. ресурс: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhiznennyy-put-cheloveka-opredelenie-i-soderzhanie-ponyatiya>.
28. Панок В.Г. Життєвий шлях особистості як категорія прикладної психології // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки. - 2014. - Вип. 2.12. - С. 146-151.
29. Панок В.Г., Рудь Г.В. Психологія життєвого шляху особистості: Монографія. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 280с.
30. Подвойский Д.Г., Хайруллина Л.М. Социологические идеи Вильгельма Вундта // <http://www.nir.ru/sj/sj2-01pod.html>
31. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и Мир. – . –СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
32. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. –СПб. : Питер, 2004. – 713 с.
33. Салливан Г. Интерперсональная теория психиатрии. – СПб.: Ювента . М.: КСП, 1999. – 347 с.

34. Титаренко Т.М. Життєвий шлях особистості в постмодерністському дискурсі / Т. Титаренко // Психологія особистості. - 2010. - № 1. - С. 11-18. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/По_2010_1_4
35. Фрейджер Р., Фейдимен Дж. Личность. Теории, упражнения, эксперименты. – М. : Прайм-Еврознак, 2006. – 704 с.
36. Чепелева Н.В. Особистий досвід суб'єкта у контексті психологічної герменевтики / Н.В. Чепелева // Людина. Суб'єкт. Вчинок : Філософсько-психологічні студії. – К. : Либідь, 2006. – С. 280-302
37. Швалб Ю.М. Еколого-психологічні виміри способу життя, Ю.М. Швалб, Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. – Т. 1, Вип. 5, Ч. 2. – К.: Міленіум. – С. 294-301.
38. Социалистический образ жизни и всестороннее развитие личности, – К. : Наукова думка, 1978.— 343 с.
39. Образ жизни : Теоретические и методологические проблемы.— Киев, 1980.— 299 с. Стиль жизни личности ; Теоретические и методологические проблемы.— Киев, 1982,— 372 с.
40. Данченко Е. А., Сохань Л. В., Тихонович В. А. Формирование разумных потребностей личности,— Киев, 1984.— 223 с.
41. Карпинский К.В. Психология жизненного пути личности: Учеб. пособие / К.В.Карпинский. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 167 с.

Spysok vykorystanyh dжерel

1. Beitrage zur speziellen Psychologie auf Grund einer Messenuntersuchung, "Z. Psychol.", 42, 43, 45, 46, 49, 51, 1906–1909 (sumisno z Wiersma E.);
2. The Course of Human Life: A Study of Goals in the Humanistic Perspective / ed. by C. Buhler, F. Massarik. N.Y., 1968
3. Abul'hanova K. A., Berezyna T.N. Vremja lychnosty y vremja zhyzny. - SPb.: Aletejja, 2001. - 304 s.
4. Abul'hanova-Slavskaja K.A. O sub'ekte psyhycheskoj dejatel'nosti. – М., 1973.
5. Abul'hanova-Slavskaja K.A. Razvytye lychnosty v processe zhyznedejatel'nosti // Psychologyja formirovanyja y razvytyja lychnosty. – М., 1981. – S. 19-45.
6. Abul'hanova-Slavskaja K.A. Strategyja zhyzny. – М. : Мысль, 1991. – 158 s.
7. Anan'ev B. G. O problemah sovremennogo chelovekoznanija. М., 1977. 380 s.
8. Anan'ev B. G. Chelovek kak predmet poznanya. – SPb. : Pyter, 2001. – 272 s.
9. Ancyferova L. Y. Metodologicheskye problemy psychology razvytyja. V kn.: Prynсypy razvytyja v psychology. М.: Nauka, 1978
10. Bestuzhev-Lada Y. V. Oпыt typology socyальных pokazatelej obraza zhyzny // Socyol. yssled. 1980. –
11. Восманова М.Э., Guseva E.P. Nikolaj Aleksandrovych Rybnykov (obzor arhivnyh materialov) // Voprosy psychology, № 6, 1997. – S. 96-108.
12. Busygina N.P.Psyhoanalyticheskaja ynterpretacya kak yssledovatel'skaja strategyja // Konsul'tatyvnaja psychologyja y psyhoterapyja, № 4, 2012. – S. 60-84

13. Vovchuk-Blakytyna O.O. Dytna v konteksti suchasnyh sociokul'turnyh tendencij vyhovannja // O.O.Vovchuk-Blakytyna, Praktychna psihologija i social'na robota, 2008, № 9. – S. 1-5.
14. Vygotskij L.S. Ystorycheskij smysl psihologicheskogo kryzysa // L.S.Vygotskij. Sobr. soch. V 6 t. T. 1. M.: Pedagogyka, 1982. S. 386-389.
15. Golovaha E.Y., Kronyk A.A. Psihologicheskoe vremja lychnosti. – M. : Smysl, 2008. – 267 s.
16. Druzhynyn V.N. Varyanty zhyzny. Oчерky эkзистенциальной психологии. – M. : PER SJe – SPb. : Ymaton-M, 2000. –
17. Jermakov I.G. Zhyttjeyvyj proekt osobystosti : vid teorii' do praktyky : praktyko zorientovanyj posibnyk. / I.G. Jermakov, D.O. Puzikov. – K. : Osvita Ukraїny, 2007. – 212 s.
18. Zhyznennyj put' lychnosti (voprosy teoryy y metodology social'no-psihologicheskogo yssledovanyja) // L.V.Sohan', E.G.Zlobyna, V.A.Tyhonovych y dr., pod red. L.V.Sohan'. – K. : Naukova dumka, 1987. – 281 s.
19. Zmanovskaja E.V. Sovremennyj psyhoanaliz. Teoryja y praktyka. – SPb. : Pyter, 2011. – 283 s.
20. Kovalev V.Y. Psihologicheskые osobennosti lychnostnoj organizacyu vremeny zhyzny: Avtoref. dys. kand. psihol. nauk. – M., 1979.
21. Kon Y.S. Zhyznennyj put' kak predmet mezhdyscyplynarnogo yssledovanyja // Chelovek v systeme nauk. – M., 1989.
22. Logynova N. A. Razvytye lychnosti y ee zhyznennyj put' // Pryncyp razvytyja v psihologii / Otv. red. L.Y. Anсyferova. M.: Nauka, 1978. S. 156–172.
23. Logynova N.A. Vyografycheskij metod v svete ydej B.G. Anan'eva // Voprosy psihologii, № 5, 1986. – S. 104-112.
24. Logynova N.A. Zhyznennyj put' cheloveka kak problema psihologii // Voprosy psihologii, № 1, 1985. – S. 103-109.
25. Logynova N.A. Sobыtyja, obstojatel'stva zhyznennogo puty y razvytye lychnosti // Psihologija zhyznennogo puty lychnosti: metodologicheskые, teoreticheskie, metodicheskie y prykladnye problemy. Sbornyk nauchnyh statej. /Uchrezhdenye obrazovanyja “Grodnenskiy gos. un-t ym. Ja.Kupaly”; nauch. red.: N.A. Logynova, K.V. Karpynskij.- Grodno : GrGU, 2012. - 433 s. –El. resurs: <http://psihologia.biz/razvitiya-akmeologiya-psihologiya/udk-159n-loginova-sobyitiya-obstoyatelstva-36809.html>
26. Maksymenko S.D. Zagal'na psihologija: Navchal'nyj posibnyk. – Vydannja druge, pereroblene ta dopovnene. – Kyї'v: «Centr navchal'noi' literatury», 2004. – 272 s.
27. Maljarov N.A. Zhyznennyj put' cheloveka: opredelenye y sodержanye ponjatya // Электронный научный журнал «Lychnost' v menjajushhemsja myre: zdorov'e, adaptacyja, razvytye», № 2, 2013. – S. 8-21. El. resurs: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhiznennyy-put-cheloveka-opredelenie-i-soderzhanie-ponyatiya>.
28. Panok V.G. Zhyttjeyvyj shljah osobystosti jak kategorija prykladnoi' psihologii' // Naukovyj visnyk Mykolai'vs'kogo derzhavnogo universytetu imeni V. O. Suhomlyns'kogo. Serija : Psihologichni nauky. - 2014. - Vyp. 2.12. - S. 146-151.

29. Panok V.G., Rud' G.V. Psychologija zhyttjеvеgо shljаhu osobystosti: Monografija. – K. : Nika-Centr, 2006. – 280s.
30. Podvojskij D.G., Hajrullyna L.M. Socyologycheskye ydey Vyl'gel'mа Vundta // <http://www.nir.ru/sj/sj/sj2-01pod.html>
31. Rubynshtejn S.L. Вытые у soznanye. Chelovek у Мыт. – . –SPb. : Pyter, 2003. – 512 s.
32. Rubynshtejn S.L. Osnovy obshhej psyhologyy. –SPb. : Pyter, 2004. – 713 s.
33. Sallyvan G. Ynterpersonal'naja teoryja psyhhatryy. – SPb.: Juventa . M.: KSP , 1999. – 347 s.
34. Tytarenko T.M. Zhyttjеvyj shljаh osobystosti v postmodernists'komu dyskursi / T. Tytarenko // Psychologija osobystosti. - 2010. - № 1. - S. 11-18. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Po_2010_1_4
35. Frejdzher R., Fejdymen Dzh. Lychnost'. Teoryy, uprazhnenyja, eksperymenty. – M. : Prajm-Evroznak, 2006. – 704 s.
36. Chepeljeva N.V. Osobystyj dosvid sub'jekta u konteksti psyhologichnoi' germenevtyky / N.V. Chepeljeva // Ljudyna. Sub'jekt. Vchynok : Filosoфs'ko-psyhologichni studii'. – K. : Lybid', 2006. – S. 280-302
37. Shvalb Ju.M. Ekologo-psyhologichni vymiry sposobu zhyttja, Ju.M. Shvalb, Aktual'ni problemy psyhologii': Zb. nauk. prac' Instytutu psyhologii' imeni G. S. Kostjuka APN Ukraїny. – T. 1, Vyp. 5, Ch. 2. – K.: Milenium. – S. 294-301.
38. Socyalystycheskij obraz zhyzny у vsestoronnee razvytye lychnosti, – K. : Naukova dumka, 1978.— 343 s.
39. Obraz zhyzny : Teoretycheskye у metodologycheskye problemy.— Kyev, 1980.— 299 s. Styl' zhyzny lychnosti ; Teoretycheskye у metodologycheskye problemy.— Kyev, 1982,— 372 s.
40. Danchenko E. A., Sohan' L. V., Tyhonovych V. A. Formyrovanye razumnyh potrebnostej lychnosti,— Kyev, 1984.— 223 s.
41. Karpinskij K.V. Psihologija zhiznennogo puti lichnosti: Ucheb. posobie / K.V.Karpinskij. – Grodno: GrGU, 2002. – 167 s

Верник А.Л. Проблематика “жизненного пути” в психологическом исследовании

В статье осуществлен теоретический анализ становления понятия «жизненный путь» в психологическом исследовании. Прослежено подходы к его определению, функций и структуры в рамках различных отечественных и зарубежных школ. Предложено разграничивать концепции жизненного пути личности, разделив их на три группы. В первой жизненный путь понимается объективным этапом развития человека - надстройкой над социальными циклами и биологическим онтогенезом. Во второй - продуктом сознания, в котором отражено жизни самого человека. К третьей группе были отнесены подходы, в которых жизненный путь осознается направленной активностью индивида к собственной жизни в его целостности. При этом субъективная картина жизненного пути понимается продуктом осознание личностью собственной жизни как некоей целостности в процессе его проживания.

Ключевые слова: *жизненный путь, жизнедеятельность, личность, сознание, деятельность, событие, жизненный выбор, образ жизни.*

Vernik O.L. The problems of “life path” in the psychological researches

The article analyzes the development of the concept of “life path” in a psychological study. Approaches to its definition, functions and structure within different national and foreign schools are traced. It is proposed to delineate the concepts of the way of life of the individual, dividing them into three groups. In the first life way it is understood the objective stage of human development - superstructure over social cycles and biological ontogenesis. In the second - the product of consciousness, which reflects the life of the man himself. The third group included approaches in which the way of life is realized by the directed activity of the individual to his own life in his integrity. In this case, the subjective picture of the way of life is understood as the product of awareness of the personality of his own life as a certain integrity in the process of his residence. article deals with the psychological rehabilitation practice to help the individual in crisis situations.

We understand «crisis» as a problem that the individuals have, which they can't escape and which they can't solve in a short period of time and familiar way. This condition, which arose as a result of the accumulation of unresolved important issues, controversies or events that led to the loss of meaning previous lifestyle, behavior and activity. Saying «life crisis situation», we talk about the circumstances that led to personal crisis.

The important factor in the rehabilitation process is psychologist's understanding the essence of the crisis situation in life and severity of individual experiences. The success of rehabilitation, which aim is to see the restoration of physical, social and psychological health, is in deep and comprehensive understanding of the mechanisms involved in intrapsychological experience and overcome the circumstances that go beyond everyday life rehab. The important role in psychological practice is given to stages of individual's responses, that define the strategy and direction of professional intervention.

Every life crisis is the important opportunity for correction life, filling it with new content. It requires conscious solving the problem of the sense of life; leads to acceptance of reality as it really is, requiring abandonment of illusions. A person with a productive attitude, what is focused on psychological rehabilitation, makes it much easier because person has no fear of novelty, they believe in the possibility of growth, self-improvement and they're ready to seek new meanings.

The effective method of rehabilitation process in crisis situations is a narrative method as the important way of rethinking and integration of stressful circumstances in personal experience.

Keywords: *life path, livelihoods, personality, consciousness, activity, event, life choices, way of life.*

ДОЗВІЛЛЯ ЯК ЕКОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР РОЗВИТКУ МІЖПОКОЛІННОЇ ВЗАЄМОДІЇ

У статті розглядається тема сімейного дозвілля, яке позиціонується як складова середовища міжособистісного спілкування між дітьми та представниками старшого покоління. Аналізується психологічне наповнення категорії дозвілля та своєрідність міжвікової, міжпоколінної взаємодії. Розкривається розвивальний потенціал такої взаємодії, зокрема спілкування дітей та бабусь, дідусів в межах розширеної або багатопоколінної родини, який є недостатньо артикульованим у сучасній психологічній науці активізованим в педагогічній практиці.

Ключові слова: *дозвілля, сімейне середовище, міжвікова, міжпоколінна взаємодія, екопсихологічний підхід, розвивальне середовище*

Постановка проблеми

Екопсихологічний підхід визначає аналіз психологічних феноменів у зв'язку «всього з усім», у парадигмі розгляду відкритих до змін взаємопов'язаних систем. Тема дозвілля в контексті сімейної взаємодії дітей та представників старшого покоління є не менш актуальною за професійне становлення особистості чи встановлення закономірностей розвитку тих чи інших умінь, пошуку психологічних алгоритмів оптимізації спілкування та діяльності на різних етапах онтогенезу в умовах різноманітних середовищ. (О.Л.Вернік, А.М.Льовочкіна, О.В.Матвієнко, О.В. Рудоміно-Дусятська, В.І. Скребець, Т.В.Ткач, Ю.М.Швалб та ін.).

У різноманітності стосунків людини у різних сферах життєдіяльності (міжособистісного спілкування, навчання, праці, побуті, сімейній взаємодії тощо) особистість постійно взаємодіє з людьми різного віку. І багато в чому ці стосунки визначаються досвідом спілкування, спільної діяльності, які реалізувались на ранніх етапах онтогенезу. Фокус нашого дослідження полягає у з'ясуванні психологічних особливостей проведення спільного дозвілля дитини та бабусь, дідусів, оптимізації міжвікової взаємодії, пошуку шляхів його розвитку.

Сучасні батьки мають обмаль часу для якісного повноцінного проведення дозвілля, коли дитині присвячується персональна та неподільна увага. Цю прогалину успішно може заповнити спілкуванням з активними бабусями та дідусями. Сім'я, хоч і переживає нелегкі часи як соціальний інститут, та лишається тим середовищем, де міжпоколінні та внутрішньопоколінні стосунки продовжують виступати головним джерелом становлення поколінної ідентичності. Міжвікова взаємодія, будучи різновидом взаємодії між членами сім'ї, представниками різних вікових груп, регулюється механізмами трансгенерації (передача і прийняття елементів досвіду в напрямку від старших до молодших) та префігурації (прийняттям старшими елементів досвіду молодших) має добрий ресурс для розвитку саме під час спільного проведення дозвілля дітей та дідусів, бабусь.

Ступінь розробленості проблеми. Категорія дозвілля знаходиться на перетині інтересів багатьох наук: психології, педагогіки, соціології, філософії, географії, економіки і є міждисциплінарною. Впродовж останніх десятиліть вивчення дозвілля виокремлюється як самостійна галузь знання, що вивчає значення вільного часу в житті людини, його змістове наповнення, розвиток особистості на різних етапах онтогенезу в процесі реалізації різних видів діяльності на дозвіллі, культуральні та вікові особливості проведення дозвілля тощо. Про це свідчить і збільшення кількості наукових публікацій, знаковими серед яких можна вважати книгу Марка Аргайла «Психологія дозвілля», розділ книги Міхаема Чиксентмихайї «Потік: психологія включеності та повсякденності», зокрема і тематика літніх конференцій 2017 року, що мали назви: «Leisure and work» (США) та «Oral histories of work and leisure» (Ірландія).

Дозвілля сприймається переважно як складова способу життя та актуальна життєва потреба. На сьогодні найбільш виразно категорія дозвілля представлена чотирма концепціями, що розглядають дозвілля як складову часового простору, як вид людської життєдіяльності, як психологічний стан людини та як ознаку цілісного способу життя.

Дозвілля як складова часового простору, представлене у так званій кількісній концепції дозвілля, розглядається як вільний час людини, аналізується як складова життя, що звільняє людину від усіх побутових, робочих та сімейних обов'язків, має рекреаційний та розважальний зміст, при тому, що час дозвілля використовується людиною цілком за власним бажанням.

При погляді на дозвілля як на окремий вид життєдіяльності людини дослідники позиціонують дозвілля як діяльність (творчу, конструктивну, або ж неконструктивну та асоціальну). Така діяльність відрізняється від інших видів життєдіяльності людини тим, що здійснюється з метою отримання задоволення відповідно до її потреб. В контексті діяльнісної концепції, роль дозвілля полягає у відновленні психічних та фізичних сил людини, підвищенні її освітнього та духовного рівня, реалізації того, що відповідає потребам та бажанням людини і приносить їй задоволення від діяльності як такої.

Точка зору на дозвілля, як психологічний стан людини відбивається у презентації дозвілля через призму емоційного сприйняття людиною вподобаних нею занять. Так, дозвілля, на думку Б.Драйвера, Дж. Неулінгера, є істотною складовою емоційної сфери життя людини, а тому залежить від якості цього життя, рівня її задоволення ним, реальності можливостей проводити дозвілля у певний спосіб, варіантів його проведення та їх доступності.

Головними ознаками дозвілля вважають свободу від обов'язків та добровільність участі (Х.Данфорд, Ж.Дюмазедьє, М.Каплан). Дозвілля передбачає звільнення людини від тих функцій, що покладають на неї різні соціальні інститути (сім'я, церква, школа, суспільство). Тому в умовах перетворення такого роду занять на складову навчання, роботи, релігійної, господарської та ін. діяльності, відбуваються суттєві зміни в самій природі дозвілля, навіть якщо ці заняття задовольняють людину. Дозвілля, що передбачає якусь певну соціальну або матеріальну мету, більш доцільно називати "напівдозвіллям". Вчені Ж.Дюмазедьє, А.Д.Вілл, Д.Неулінгер та інші вважають, що дозвілля має здійснюватися власне заради дозвілля, а не заради якоїсь мети. Дозвілля, за яким не стоїть жодна інша мета окрім безпосереднього задоволення від відпочинку, і є "чистим дозвіллям" [7, 8,9, 10].

Згідно з концепцією цілісного способу життя всі сфери людського життя мають своєрідний потенціал дозвілля. Наголошується, що такі різні види людської життєдіяльності (сім'я, професійна діяльність, навчання, побутова діяльність), мають в собі значні ресурси для вияву творчості, саморозвитку та самовдосконалення. Такий погляд на дозвілля є інтегративним і на нашу думку, найбільшою мірою відповідає вимогам екопсихологічного підходу.

Активність людини, яка виявляється під час дозвілля виявляється саме в діяльності добровільній, яка віддзеркалює її сутнісні інтереси та уподобання. “Якщо у побутових, і особливо в трудових заняттях ритм та темп діяльності, зазвичай, визначаються зовнішніми чинниками, то тут вони повністю залежать від внутрішнього спрямування та бажань людини. Такий високий рівень свободи та самостійності є воістину ідеальним і в сучасних умовах може мати місце лише у сфері вільного часу” [6. С.13]. Тому специфіка проведення дозвілля залежить, в основному, не від зовнішніх, а від внутрішніх потреб та мотивів людини

На сьогоднішній день загальноприйнятним вважається класифікація дозвілля за наступними ознаками: видом активності (пасивне та активне дозвілля); періодичністю (щоденне, щотижневе, відпускне, святкове); тривалістю (короткочасне, епізодичне, довготривале); напрямками діяльності (культурне, творче, рекреаційне, освітнє, оздоровче, спортивне, побутове, туристичне).

Дозвілля має свої обсяги та структурне наповнення. Структура дозвілля охоплює: споживання культурних цінностей, спілкування, творчі зайняття, хобі, рекреаційні та оздоровчі заходи, суспільно-корисну роботу, самоосвіту, пасивний відпочинок,

Людина є частиною сім'ї, або кола друзів настільки наскільки вона вкладає психічну енергію в спільні з іншими цілі.

Сім'я, яка складається з представників кількох поколінь, чи живуть вони під одним дахом, чи в різних помешканнях, є доволі поширеним різновидом сучасної сім'ї. Разом з тим, за свідченням дослідників в урбанізованому суспільстві сім'я, що складається з кількох поколінь, є більш характерною для нижніх шарів середнього класу і груп досить низького соціального та економічного статусу. Саме останнє часто перешкоджає виявленню позитивних адаптивних та розвивальних можливостей такої сім'ї, натомість часто- густо фокус уваги концентрується навколо її недоліків. [8]

Більшість сучасних робіт з аналізу міжпоколінної, міжвікової взаємодії присвячені розгляду причин конфліктів між представниками різних генерацій та практично відсутні роботи, спрямовані на демонстрацію методів та прийомів збереження міжпоколінної настигності, збереження оригінальності кожної з генерацій, оптимізації міжвікової взаємодії в сімейному середовищі. Тому потужним резервом розвитку здорового сімейного середовища є смислова міжпоколінна взаємодія, побудована на взаємній

пошані, взаєморозумінні, діалозі між представниками різних поколінь [1, 4].

На наше переконання за доброї організації взаємодії, підтримки у повсякденних справах саме сім'я яка складається з кількох поколінь, виявляється ефективною та досконалою завдяки багатоваріантності та гнучкості. Ясна річ, що така сім'я не перебуває у вакуумі, а потребує певного стійкого контексту оточуючого середовища - соціального, освітнього, просторового, інформаційного тощо.

Сучасна сім'я, зокрема і українська, що переживає відповідні світовим тенденціям трансформації, характеризується багатоваріантністю, коли поширення набуває нуклеарна сім'я, разом з тим продовжує успішно функціонувати розширена сім'я, або багатопокілінна сім'я. В такого сімейного середовища (не обов'язковим є факт проживання членів сім'ї на одній території, в єдиному просторі) взаємини між представниками різних вікових груп, можуть характеризуватись різною мірою емоційної близькості, чи дистанціонування, частотою взаємодії, змістовним наповненням цієї взаємодії тощо. Найбільш тісними виявляються стосунки між дітьми – з одного боку та дорослими і людьми похилого віку, в той час як найбільш нетривкими та спорадичними є стосунки в системах «підлітки – дідуся, бабусі»

Практики міжвікової взаємодії людей, що репрезентують різні вікові групи, виявляються у специфіці контактів в реальному житті в певних показниках спрямованості та частоти. За даними дослідження О.Т.Казьминої, в котрому були виділені пріоритетні вектори контактів в міжвіковій взаємодії, нові міжвікові контакти дітей та людей похилого віку зосереджені саме в сімейній сфері. Міжвікові контакти підлітків розширюються за рахунок формальних та товариських зв'язків з людьми різного віку за межами родини. Максимальне різноманіття міжвікових контактів спостерігається у дорослих людей, які реалізують їх у різноманітних сферах – сімейній, професійній та інших, а мінімальна – у людей похилого віку[4]. Взаємодія, де учасниками є «старший» та «молодший» має свою психологічну специфіку, а також ціннісне значення, соціально-статусну специфіку, що задається певною асиметрією можливостей, а також прав і обов'язків. Вікова стратифікація, вікові стереотипи та уявлення про властивості та можливості людей того, чи іншого віку створюють поле рольових очікувань, які суттєво впливають на характер міжвікової взаємодії (за І.Коном). Старшому учас-

нику взаємодії його позиція забезпечується багатшим життєвим досвідом, знаннями, впевненістю у власних діях та рішеннях. Рольова участь у міжвіковій взаємодії може змінюватись в просторі та часі, завдяки цьому змінюються і механізми, які активують поведінку учасників взаємодії. Так, наприклад, вступаючи у взаємодію в позиції «молодший» зазвичай включається механізм наслідування, коли активно та ефективно відбувається орієнтація на «зону найближчого розвитку». Для тих випадків, коли учасник взаємодії входить у спілкування з позиції «старший», найбільш задіяним виявляється механізм так званого «соціального дорослішання», «соціальної відповідальності».[4]

Метод

Дослідження охоплювало бабусь, які допомагають виховувати онуків віком від 3 до 9 років. Застосовувалось структуроване інтерв'ю та структуроване спостереження за міжпоколінною взаємодією. Частина учасників взаємодіяла з онуками в ситуації відвідання дому дітей, інша частина забирала онуків до свого помешкання.

Результати

Аналіз отриманих даних засвідчив, що рівень задоволення спілкуванням та результатами взаємодії були значно вищими у групі бабусь та дідусів, які забирали онуків до себе додому ($p < 0,001$). Структуроване спостереження за експресією, змістом та насиченістю взаємодії також показало більшу ступінь конгруентного міжпоколінного спілкування саме у цій групі ($p < 0,05$).

Результати дослідження засвідчили більшу ефективність міжпоколінної взаємодії, що відбувається в умовах власного помешкання, тобто того середовища представників старшого покоління, де просторові характеристики та предметно-побутові особливості є звичними, освоєними і добре відлагодженими, а також максимально співвідносяться із комфортним часовим темпоритмом. Почуваючись більш вільно та незалежно саме у своєму середовищі бабусі та дідусі більш творчо та варіативно виявляють свою індивідуальність та ініціативно використовують власні життєві надбання для трансляції молодшим членам сім'ї.

Активізуючи відпрацьовані форми взаємодії, які базуються на традиціях та особистісно забарвлених переживаннях старші члени сім'ї виявляють більш високий рівень задоволення результатами свого спілкування з онуками та онучками. Молодші члени сім'ї, занурюючись у простір, освоєний старшими, виявляють відповідно високий рівень зацікавленості та сприйнятливості до занять та спільного проведення часу. Представники старшо-

го покоління в ході міжвікової взаємодії активно вправлялись у передачі навичок у побутовій діяльності (приготування страв, догляд за рослинами, тваринами), рукоділлі, майструванні, художній діяльності, долучення до надбань народної традиційної культури (пісні, вірші, танці), традиційних ремесел. Молодші, використовуючи наданий простір та потенціал старших не лише споживають запропоноване старшими, а й трансформують середовище спілкування, від початку задане старшими. Вони часто густо виступають у ролі своєрідних модифікаторів простору міжвікової взаємодії, оновлюючи традиційний досвід, заохочуючи старших до оволодіння навичками, що увійшли до арсеналу молодшого покоління вже «з пелюшок» (опанування гаджетами, програмами та інструментами, можливостями інтернету тощо).

Висновки

Наше дослідження стало ще одним підтвердженням тези про величезний але несправедливо нині незадіяний потенціал міжпоколінних взаємин, які за умов їхньої активізації стають невичерпним джерелом становлення якісної поколінної ідентичності. Міжвікова взаємодія, як повноцінний різновид взаємодії між членами сім'ї, регулюється механізмами трансгенерації передачі та прийняття елементів досвіду в напрямку від старших членів родини до молодших та прийняття старшими елементів досвіду молодших. Результати засвідчили перспективність розвитку такого розвивального середовища, що несе в собі ресурс для соціального та особистісного розвитку саме під час спільного проведення дозвілля дітей та дідусів, бабусь.

Різноманітні варіанти форматів проведення спільного дозвілля створює і в старших, і в молодших учасників міжвікової взаємодії в просторі сімейних взаємин суб'єктивне відчуття безпеки та свободи, меншого тиску часових рамок, пов'язаних з вимогами високотехнологічного суспільства до напруженого графіку роботи та навчання (час дорівнює гроші).

Вже сама зміна середовища спілкування та діяльності (форми та змісту її), стимулює розвиток тих боків особистості дитини, які часто бувають заблокованими або не потрапляють до поля уваги батьків. Водночас представники старшого покоління отримують додатковий стимул до збереження свого фізичного та психологічного здоров'я, активізації власних внутрішніх ресурсів до розвитку нових навичок, умінь а також передачі унікального індивідуального життєвого досвіду в ході емоційного спілкування, що передбачає безумовне взаємне прийняття.

Відтак умовна формула розвивального середовища, що утворюється в процесі проведення спільного дозвілля дитини з бабусями-дідусями за таких умов включає наступні елементи: 1. Предметно-просторове, фізичне середовище, де господарями є саме представники старшого покоління. 2. Часовий проміжок – від незначного (на декілька годин) до кількох днів на вихідні, до тривалого (місяці під час канікул). 3. Варіативність та різноманітність спільних занять у різних сферах людської життєдіяльності (природа, музика, ремесла, образотворче мистецтво, ігри, читання, практичні навички, фізкультура, спорт тощо).

Попри трансформаційні зміни, що переживає у 21 сторіччі соціальний інститут сім'ї та динамічні зміни загально-го соціокультурного контексту виховання сучасної дитини, урізноманітнення форм життєдіяльності різних поколінь під час проведення дозвілля, варто активізувати функціонування такого специфічного середовища, яким є середовище міжвікової, міжпоколінної взаємодії, де цінний життєвий досвід старших засвоюється та зберігається (з перспективою їх подальшої трансляції) молодшими як сімейні традиції та сімейний полілог.

Список використаних джерел

1. Вовчик-Блакитна О.О., Гурлева Т.С. Діалог між дорослими і дітьми як умова подолання негативного впливу соціокультурного середовища / О.О. Вовчик-Блакитна, Т.С. Гурлева // Актуальні проблеми психології : Збірник наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. Екологічна психологія Т.VII. Вип. 32. – С.39-47.
2. Кон И. С. Ребенок и общество. - М.: главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука»,1988. - 270 с.
3. Вернік О.Л.
4. Микляева А.В. Психология межвозрастных отношений. Монография. – МО.: СВИВТ, 2014. – М. Изд-во Перо, 2014.
5. Швалб Ю.М. Еколого-психологічні виміри способу життя / Ю.М. Швалб // Актуальні проблеми психології: Зб.наук.праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України – К.,2006 – Т.7. – Вип.5.– Ч.2. – С.294-301.
6. Стрельцов Ю.А. Культурология досуга. – М.: МГУК, 2002
7. Kaplan M. Leisure: theory and policy. - N.Y., 1975.
8. Minuchin, S. (1974). Families and family therapy. Cambridge, MA: Harvard University Press
9. Neulinger, J. The psychology of leisure. Springfield, IL: C.C. Thomas.1978.
10. Veal A.I. Leisure and the future. – N.Y., 1987.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Vovchyk-Blakytina O.O., Hurllyeva T.S. Dialoh mizh doroslymy i dit'my yak umova podolannya nehatyvnoho vplyvu sotsiokul'turnoho seredovyshcha / O.O. Vovchyk-Blakytina, T.S. Hurllyeva // Aktual'ni problemy psykholohiyi : Zbirnyk nauk. prats' Instytutu psykholohiyi im. H.S.Kostyuka iuNAPN Ukrayiny. Ekolohichna psykholohiya T.VII. Vyp. 32. – S.39-47.
2. Y.S. Kon.Rebenok y obshchestvo. - M.: Glavnaya redaktsyya vostochnoy lyteratury yzd-va «Nauka»,1988. - 270 s.
- 3.
4. Myklyayeva A.V. Psykholohyya mezhvozrastnykh otnoshenyy. Monohrafiyya. – MO.: SVYVT, 2014. – M. Yzd-vo Pero, 2014.
5. Shvalb Yu.M. Ekoloho-psykholohichni vymiry sposobu zhyttya / Yu.M. Shvalb // Aktual'ni problemy psykholohiyi: Zb.nauk.prats' In-tu psykholohiyi im. H.S.Kostyuka NAPN Ukrayiny – K.,2006 – T.7. – Vyp.5.– Ch.2. – S.294-301.
6. Strel'tsov Yu.A. Kul'turolohyya dosuha. – M.: MHUK, 2002
7. Kaplan M. Leisure: theory and policy. - N.Y., 1975.
8. Minuchin, S. (1974). Families and family therapy. Cambridge, MA: Harvard University Press
9. Neulinger, J. The psychology of leisure. Springfield, IL: C.C. Thomas.1978.
10. Veal A.I. Leisure and the future. – N.Y., 1987.

Вовчик-Блакитна Е.А. Досуг как экологическое пространство развития межпоколенного взаимодействия

В статье рассматривается тема семейного досуга, которое позиционируется как составляющая среды межличностного общения между детьми и представителями старшего поколения. Анализируется психологическое наполнение категории досуга и своеобразие межвозрастного, междупоколенного взаимодействия. Раскрывается развивающий потенциал такого взаимодействия, в частности общения детей и бабушек, дедушек в пределах многопоколенной семьи, который в наши дни представляется недостаточно артикулированным в современной психологической науке активизированным в педагогической практике. Формула развивающего пространства взаимодействия ребенка с бабушками-дедушками при таких условиях включает следующие элементы: характерная предметно-пространственная среда, где хозяевами являются представители старшего поколения; временной промежуток - от незначительного до длительного, разнообразие занятий в различных сферах человеческой жизнедеятельности.

Ключевые слова: досуг, семейная среда, межпоколенное взаимодействие, экпсихологический подход, развивающая среда.

O.Vovchyk-Blakytna, Leisure as an ecological space for the inter-generational interaction

The article deals with the topic of family leisure, which is positioned as a component of interpersonal communication between children and grandparents. The psychological filling of the leisure category and the peculiarity of intergenerational interaction are analyzed. The developing potential of such interaction is revealed, in particular the communication of children and grandparents within multi-generational family. which today seems insufficiently articulated in modern psychological science, activated in pedagogical practice.

Intergenerational interaction represented by the mechanisms of transgeneration (the transfer and acceptance of elements of experience in the direction from the eldest to the younger) and the prefiguration (the admission by grandparents some elements from the experience of the younger ones) has a good development resource, especially during the joint leisure activities of children with grandparents. The formula of the developing space of interaction between the child and grandparents includes the following elements: the characteristic of space environment, where the owners are representatives of the older generation; a time gap - from insignificant to long, a variety of classes in various spheres of human activity

Key words: *leisure, family environment, intergenerational interaction, eopsychological approach, developmental environment*

СОЦІАЛЬНА ЕКСКЛЮЗІЯ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ В СУЧАСНОМУ МІСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Статтю присвячено аналізу соціальної ексклюзії осіб похилого віку: причин, наслідків, шляхів подолання даного процесу в сучасному українському суспільстві. Виявлено фізіологічні, психологічні, соціальні зміни, які притаманні людям похилого та старечого віку. У зв'язку з цими трансформаціями, соціальна ексклюзія має ряд особливостей. Розглядаються підходи до вивчення ексклюзії як соціально-психологічного феномена: економічний, соціологічний, політико-правовий, психологічний, міждисциплінарний. Звертається увага на неоднозначність визначення цього феномену, розглядається динаміка змістового наповнення поняття «ексклюзія». Виявлені явища, які супроводжують ексклюзію, або мають про-яв як її певні аспекти. Виділені соціо-географічні характеристики ексклюзії.

Ключові слова: *старіння населення, особа похилого віку, ексклюзія, інклюзія, ситуація та стан соціальної ексклюзії, вікова сегрегація, геронтофобія, ейджизм, соціальна деривація, міське середовище.*

Постановка наукової проблеми.

Однією з основних проблем, що хвилюють у даний час всі без винятку країни світу, є постаріння населення. З одного боку, старіння – це демографічний процес; з іншого – він має глибокі соціально-економічні наслідки, усвідомлення яких викликає необхідність перегляду ролі «зрілого» віку в розвитку сучасного суспільства.

Трансформація соціально-економічних умов життя в Україні, поляризація доходів привела до глибокої диференціації українського суспільства і тяжко відбилася на стані практично усіх груп і верств населення, в не останню чергу на людях похилого та старечого віку, які виявилися постраждалою і практично не захищеною категорією. В таких умовах проблема соціальної ексклюзії літніх осіб набуває особливу важливість. Напрацювання теоретичного матеріалу, проведення досліджень у цій галузі є необхідною роботою для вивчення причин соціальної ексклюзії, що дозволить мінімізувати або нівелювати можливі негативні наслідки цього процесу та приймати цілеспрямовані заходи щодо залучення людей похилого віку в життєдіяльність суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Концепція соціальної ексклюзії, що стала широко поширеною у другій половині ХХ ст. в Західній Європі, сьогодні вельми активно обговорюється як в соціально-політичних, так і в наукових соціологічних та психологічних дискусіях.

Ексклюзія, як об'єкт наукового дослідження, має багато аспектів, які зачіпають різні сторони життя: так, наукові розробки Ф. М. Бородкіна присвячені аналізу соціальної ексклюзії та пошуку нових підходів до її подолання; В. С. Біскуп приділяє увагу інституційним та особистісним вимірам кар'єрної ексклюзії; І. М. Донкан наголошує інвалідізацію в якості основи соціальної ексклюзії; Д. М. Наклонов розглядає формування економічного механізму соціального захисту інвалідів; О. І. Рассказова вважає соціальну ексклюзію як наслідок стигматизації; Ю. В. Савельєв розрізняє соціальне включення та ексклюзію як форми взаємодії в суспільстві; О. Фудрига аналізує ексклюзію в культурному просторі, зокрема в дослідженні феномену гомосексуальності; В. Р. Шмідт пропагує міждисциплінарний підхід до проблеми соціальної ексклюзії. Феномен ексклюзії вивчали також Є. А. Дем'янов, В. І. Добренькова, З. В. Калутіна, Л. В. Корель, А. І. Кравченко, Д. Б. Мохов, Ш. Рамон, Н. Є. Тихонова, Л. М. Шипіцина, Є. Ярьська-Смирнова.

Ексклюзія – це об'єктивно існуюче явище, яке присутнє завжди, навіть в соціально, політично та економічно розвинених країнах. В сучасних суспільствах неминучою є вікова інклюдія, в тому числі й ексклюзія літніх осіб.

В цьому плані інтерес представляють роботи тих дослідників, які розглядають особливості ексклюзії саме людей похилого віку: виокремлюють соціально-економічні аспекти ексклюзії, розробляють моделі її виміру, аналізують проблеми жителів великих міст; виявляють шляхи надання їм соціальних послуг: Ч. Лендрі, С. Г. Максимова, Д. А. Неваєвої, О. Є. Ноянзіної, С. В. Пирогова, Д. І. Сапонова, В. Р. Шмідта, Д. К. Щеглової тощо.

Логіка вивчення проблеми потребує аналізу тих вікових змін, які мають прояв у літньої людини та детермінують виникнення ексклюзії. Різні аспекти розвитку особистості в цей період розглядали: А. Адлер, І. Д. Бех, Є. І. Головаха, Е. Еріксон, О. В. Краснова; О. Г. Лідерс, С. Д. Максименко, М. Л. Смульсон, О. В. Хухлаєва, У. Шайї, В. Д. Шапіро, К. Юнг та ін.

За результатами досліджень варто відзначити збереження актуальності проблеми складного соціального становища осіб старших вікових груп, позначаючи нерозвиненість і закритість ринку праці, відсутність інститутів ресоціалізації, дорожнечу системи охорони здоров'я, неадаптованість інфраструктури регіону; не систематичність форм допомоги або незначність наданої підтримки. Ситуація

ускладнюється особистими принципами і якостями літніх осіб. Дані факти підтверджують необхідність продовження вивчення особливостей соціальної ексклюзії осіб похилого віку.

Мета статті.

Спираючись на публікації, присвячені феномену соціальної ексклюзії, зокрема у відношенні до осіб похилого віку, розглянути причини, умови, наслідки, шляхи подолання ексклюзії, а також виявити специфіку прояву цього явища в межах сучасного міста.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Термін «соціальна ексклюзія» увійшов в широке вживання відносно недавно, однак сьогодні подолання соціальної ексклюзії стає невід'ємною частиною соціальної політики ЄС. До цього часу відносяться серйозні теоретичні спроби дати цьому терміну вичерпне визначення, встановити можливі наслідки соціальної ексклюзії, визначити набір ключових індикаторів ексклюзії, розробити оптимальні способи подолання цього стану.

Ф. М. Бородкін вказує, що даний термін, за свідченням Ч. Гора, вперше став використовуватися в 1974 році у Франції для позначення соціально незахищених категорій населення. Йдеться про розумово і фізіологічно залежних, схильних до суїциду, самотніх батьків, інвалідів похилого віку, маргіналів, дітей-сиріт, делінквентів, асоціальних осіб та інших «невдах» [1].

Сам термін зараз має кілька значень, залежно від сфери, до якої він може відноситися. Ексклюзія (від лат. *exclusio*) – це виключення; тоді соціальна ексклюзія - виключення людини з суспільства. Д. А. Неваєва зазначає, що думки дослідників з інтерпретації цього поняття розрізняються. Одні вважають, що поняття соціальної ексклюзії є новим визначенням для вже досліджуваних проблем (бідність, нерівність і т. п.). Інші звертають увагу, що ексклюзія (як наукове поняття) вказує на нові аспекти тих же проблем, розширюючи їх в плані семантики. Більшість вчених підкреслюють, що термін «соціальна ексклюзія» є значно ширшим, бо включає в себе не тільки низький соціальний стан, невисокий рівень доходу соціальних груп, а й обмеженість, недолік [9].

В цілому під терміном «соціальна ексклюзія» розуміються концепції, процеси, ситуації та стани. В сучасному світі найбільш повне втілення різних підходів [1; 13] до опису ексклюзії отримало в таких явищах, як:

- ✓ стратифікація - виділення груп (класів) людей, що відрізняються рівнем доходу і доступом до можливостей реалізувати свої права [13];
- ✓ сегрегація – відділення (в соціальному, економічному, географічному сенсах) групи людей, характеристики яких (національність, вік, стать, стан здоров'я, поведінка і т. д.) не відповідають

встановленим стандартам життя в суспільстві [13]. Різновидом є вікова сегрегація – окреме, ізольоване життя і діяльність дітей та дорослих у сучасному суспільстві [2, с. 246];

- ✓ ейджизм – явище, що існує в різних громадських проявах і передбачає дискримінацію за віковою ознакою; негативне ставлення до представників інших поколінь, що відбивається на якості їхнього життя у суспільстві [2, с. 249]. Окремою формою ейджизму є геронтофобія – форма дискримінації, що виражається в неприязні до старих осіб, нав'язливому страху, боязні спілкування з ними, боязні старості [2, с. 247].

Одним з перших в розумінні ексклюзії і шляхів інклюзії склався економічний підхід, згідно якому провідною причиною ексклюзії визначалася бідність. Але відомо, що соціальна ізоляція не обов'язково буває обумовлена виключно бідністю. Сучасний економічний підхід до проблеми соціальної ексклюзії ґрунтується на оцінці трудових доходів людини, точніше на тому, що одні види ексклюзії тісніше пов'язані з рівнем доходу, ніж інші [13].

Соціологічний підхід висуває сукупність показників, за якими може бути визначений факт ексклюзії. До таких критеріїв, насамперед, відносять якість життя, різноманіття зв'язків у соціальному оточенні, ресурси й обмеження, які характеризують ситуацію людини. За визначенням Європейської комісії (2004), соціальна ексклюзія – це процес витіснення людини на периферію суспільного життя і позбавлення можливості повноцінно брати участь в ній внаслідок бідності, нестачі базових компетенцій або дискримінації [12, с. 84].

Останнім часом одним з найпоширеніших став психологічний підхід до проблеми ексклюзії, який фокусується на проблемі упередження і стереотипів ставлення до Іншого. Ф. М. Бородкін вважає, що без розрізнення «своїх» і «чужих», без надання тих чи інших переваг «своїм» перед «чужими» не зміг би розвинутися і вид *homo sapiens*. В основі ексклюзії лежать ідентифікація та здатність виділення «чужих» по якихось ознаках [1]. Те саме можна сказати і до залучення «своїх» в спільні дії, тобто до феномену інклюзії.

На тлі вираженої ексклюзії відбувається і «входження в старість».

Протягом останніх десятиріч у світі спостерігається постаріння населення – демографічна старість, зумовлена зростанням абсолютного і відносного числа людей похилого віку в загальній структурі населення [2, с. 255]. Про це свідчать факти, представлені Департаментом з економічних та соціальних питань Секретаріату ООН та Державної служби статистики України:

- 1) чисельність населення в світі у 2017 році досягла 7,5 млрд. осіб [8];

- 2) з 2010 по 2015 роки середня тривалість життя зросла з 67 до 70 років;
- 3) у 2015 році 12% жителів планети були старше 60 років. Цей показник щорічно збільшується на 3,26%, що свідчить про зростання темпів старіння [3];
- 4) в Україні на початку 2016 року кількість осіб старше 60 років становило 22,1% від загальної чисельності населення, старше 65 років – 15,9%. У 2017 році цей показник істотно не змінився. Коefіцієнт пенсійного навантаження (відношення чисельності населення вище працездатного віку до чисельності працездатного населення) в Україні становить 21,8 % [8].

Разом з тим відмічається щорічне скорочення загальної чисельності населення України. Враховуючи, що населення України на початок 2016 року складало 42 617 345 осіб, а наприкінці року – 42 462 218 осіб, порічний приріст склав 0,36% зі знаком «мінус». Очікувана тривалість життя складає 68,6 років, що нижче середньої очікуваної тривалості життя у світі - близько 71 року [8].

Особливість еволюції вікової структури населення України полягає в тому, що в умовах високої смертності дорослого населення її піраміда старіє тільки «знизу» – внаслідок зниження народжуваності, на відміну від країн Заходу, де відбувається старіння «зверху» в результаті зниження смертності. Даний демографічний процес має глибокі соціальні та економічні наслідки, які сьогодні ставлять ряд абсолютно нових завдань перед вченими і практиками.

Період старості часто називають геронтогенезом (грец. *geron* - стара людина і *genesis* - походження). Згідно класифікації Всесвітньої організації Охорони здоров'я похилий вік людей триває з 60 до 74 років, з 75 до 89 років – старечий вік, а з 90 років і старше люди вважаються довгожителами. На практиці людьми похилого віку вважають тих, які вийшли на пенсію.

Вивчення феномену старіння потребує комплексного підходу до аналізу морфофункціональних та психологічних змін, пов'язаних з віком. Ці зміни відбиваються на розумовій і фізичній працездатності, пам'яті, емоціях, складних поведінкових реакціях і інших сторонах життєдіяльності [2; 5]. Літні - це дуже різні люди. Серед них є здорові і хворі; ті, хто проживає в родинях, і самотні; задоволені життям і зневірені в житті.

Відповідно до світової практики Д. І. Сапоновим та А. А. Смолькіним виділено чотири основні виміри, за якими ексклюзія літніх може розвиватися незалежно: сім'я, соціальне оточення, робота, соціальна активність [12]. Ці параметри, вважаємо, можна співвіднести з цінностями людей старшого покоління. Сьогодні у них домінують матеріальне благополуччя і спілкування (більш важливими є контакти з друзями чи сусідами), а робота на виробництві розташо-

ується вже на периферії шкали цінностей. Незмінно значущими залишилися вічні цінності: сім'я, діти, здоров'я [5]. Це пов'язано із загальною культурною життєдіяльністю в Україні і відповідає реальній обстановці.

Ситуація в Україні відрізняється від гуманітарного контексту в інших країнах, адже з-за конфлікту на сході України постраждала велика кількість людей похилого віку, які в даний час потребують допомоги. В зонах активних бойових дій, в тому числі в «сірій зоні» уздовж лінії зіткнення, найбільш вразливою категорією вважаються люди з інвалідністю, діти та літні люди.

Об'єднання економічного і соціологічного підходу дозволило встановити, що найбільш високий ризик ексклюзії присутній у великих містах, населення яких перевищує 100 тис. [9]. Мегаполіс - складне структурне утворення. С. В. Пирогов виділяє ряд особливостей сприйняття міського середовища: 1) континуальність середовища - протяжність у просторі; 2) процесуальність, що передбачає певну динаміку розгортання в часі подій, які наповнюють середовище; 3) реляційність, коли середовище визначає і супроводжує формування міжособистісних і соціальних відносин; 4) інтенціональність, коли середовище стає культурною, комунікативною, духовною та матеріальною конструкцією простору, яка формує певні типи поведінки; 5) інтерпретативність, коли середовищу надаються певні значення, смисли [11].

Феноменологічні особливості сприйняття середовища обумовлюються не тільки об'єктивними факторами і процесами, а й тим, як суб'єкти оцінюють середовище і події, які відбуваються в ньому. На жаль, відбувається психологічна дискримінація, коли сам факт віку виводить похилих людей в розряд «неперспективних» членів суспільства, що особливо характерно для процесу урбанізації. Поза містом людина має можливість займатися сільськогосподарською діяльністю і оцінювати свій фізичний стан і соціальну значущість тільки за результатами праці. У великих містах люди похилого віку часто втрачають роботу, доходи, повагу, значимість і виявляються в ізоляції. Більш того, нелогічна поведінка в мегаполісах притаманна більш молодому поколінню, але традиційно поведінка молодшого в порівнянні зі старшим матиме більше виправдання в громадській свідомості [7]. На думку українських дослідників С. Оксамитної та В. Хмелько, таке відторгнення характеризується нестачею участі у таких сферах як споживання, оплачувана праця, освіта, а також участі у певних формах соціальної взаємодії та підтримки. Динаміку міжособистісного соціального відторгнення в Україні автори дослідження охарактеризували як достатньо несприятливу [10, с.77].

Виникає питання: «Як повинна змінитися організація соціальної сфери, щоб стати фактором інклюзії, а не ексклюзії?».

В дусі теоретичного осмислення форм інклюзії слід виділити концепцію «активного старіння» (active ageing), що описує орієнтацію на посилення участі та інтеграції людей похилого віку в суспільство. Показовим прикладом можуть служити інноваційні проекти з облаштування міського середовища, які наводить Ч. Лендрі в книзі «Креативне місто» [6]:

1. Виховання громадянськості через зв'язок поколінь (Нью-Йорк, США). Протягом більш ніж десяти років розвивається програма «Старші діляться мистецтвом» (Eiders Share the Arts), яка пов'язує культури і покоління. Один з проектів «Навіщо голосувати?» (Why Vote?), був здійснений спільно силами учнів Бруклінської церковно-приходської школи та членами клубу людей похилого віку. Вони склали музичну п'єсу про контрасти в історії боротьби за виборче право. Зміст п'єси, базувався на справжніх історіях, які були почерпнуті з автентичних джерел і обговорювалися всіма учасниками проекту.

В іншому проекті різні спільноти Брукліна вибирали зі своїх лав людей похилого віку для групи «Перлини мудрості» (Pearls of Wisdom). «Перлини» влаштовують великі тури по Нью-Йорку, збирають і розповідають історії. В одній зі своїх акцій вони попросили літніх людей і підлітків намалювати карту свого району, виділяючи на неї місця, які мають велике значення: для одних це виявилася поліклініка, для інших - магазин відео або школа. Потім обговорили результати, додали до карти ті зміни, які їм хотілося бачити. Згодом вони використовували цю карту, щоб домогтися відповідних змін [6, с. 58].

2. «Бабуся напрокат»: відновлення зв'язку поколінь шляхом використання вільного часу пенсіонерів (Берлін, Німеччина). Зайняті жінки можуть викликати «бабусь і дідусів», які менш ніж за 3 євро на годину, а часто і безкоштовно, посидять з їхніми дітьми. У літніх людей в результаті з'являються нові смисли життя, а перевантажені роботою батьки знайшли нове рішення проблеми високої вартості послуг нянь і гувернерів для своїх дітей. [6, с. 74].

3. Люди похилого віку охороняють здоров'я бідняків (Маніла, Філіппіни). В рамках проекту «Коаліція послуг, що надаються людям похилого віку» (Coalition of Services of the Elderly), кожна громада скватерів Маніли висунула зі своїх лав дві літні людини на посади «громадських геронтологів». Лікарі навчили їх навичкам першої допомоги та профілактики захворюваності. Озброєні докторською валізкою, громадські геронтологи працюють в якості цінних та недорогих посередників між професійними медиками і скептично налаштованими по відношенню до медицини скватерами. Вони підтримують і розвивають свої навички, а члени їх громад стали більш здоровими [6, с. 111].

Спільним у цих проектах є залучення літніх осіб в соціальну, творчу активність через зміну установки по відношенню до них з традиційної, при якій люди похилого віку сприймаються як тягар і об'єкт матеріальної допомоги, на нову, яка бачить в літніх потенціал і ресурс для облаштування життя.

Система державних заходів в Україні, спрямованих на поліпшення соціально-економічного становища осіб похилого та старечого віку на сьогоднішній момент не відображує цілісного конструкту, є скоріше комплексом окремих заходів і програм, які останнім часом, з огляду на досить об'єктивні причини, не отримують достатньої фінансової підтримки держави. Проблеми літніх людей рідка з'являються на порядку денному у великих містах. На тлі такої ситуації, не зайво відмітити, що у місті Маріуполі досить ефективно здійснюється комплекс заходів з метою підвищення якості життя осіб похилого та старечого віку, які передбачають матеріальну підтримку, надання медичної та психологічної допомоги й активне залучення літніх людей у соціальну активність. В якості приклада можна привести діяльність територіальних центрів соціального обслуговування, які функціонують у всіх районах міста та обслуговують вже 4417 мешканців міста та віддалених селищ (за станом на 01.03.2017 р.). На базі центрів у 2017 році заплановано відкриття ще двох сервісів, окрім тих, що вже діють; відпрацьовується план заходів, реалізація якого дозволить полегшити доступ осіб похилого віку до соціально значимих об'єктів міста [4].

Очевидно, місто буде брати на себе (і, сподіваємося, візьме) створення та реалізацію ще багатьох інноваційних проектів, які будуть містити інклюзивні заходи, спрямовані на вирішення актуальних проблем жителів похилого віку, у тому числі інвалідів, переселенців з окупованих територій, що буде сприяти залученню людей літнього віку у суспільство. Але ключові питання подолання соціальної ексклюзії вимагають і законодавчих рішень на державному рівні.

Висновки і перспективи подальшого дослідження.

Таким чином, прямі соціальні фактори ексклюзії визначаються дією багатьох взаємопов'язаних і взаємозалежних соціально-економічних, соціально-політичних і соціокультурних процесів і явищ. Побудова дієвої політики в області управління інклюзією має спиратися на усвідомлення макро- та мікро-соціальних передумов виникнення тих чи інших агентів ексклюзії та інклюзії, адекватну оцінку ефектів їх впливу, і, отже, комплексному багаторівневому підході до управління. Вихідним положенням повинно стати розуміння вкладу та визначення ролі всіх соціальних інститутів у формуванні інклюзії, тобто вибір системної парадигми управління цим процесом.

Вважаємо, що основними напрямками подальшого дослідження є більш детальне вивчення ексклюзії як стану і як процесу (в теоретичному плані), розробка програм на державному рівні, а також створення проектів органами місцевого самоврядування, спрямованих назустріч людям похилого віку, з метою їх супроводу та створення сприятливих умов для повноцінного життя цих людей в окремому регіоні і в цілому по країні.

Список використаних джерел

1. Бородкин Ф. М. Социальные эксклюзии / Ф. М. Бородкин // Социологический журнал. – 2000. – № 3/4. – С. 5-17.
2. Дзюба Т. М. Психологія дорослості з основами геронтопсихології. Навчальний посібник / Т. М. Дзюба, О. Г. Коваленко. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2013. – 264 с.
3. Доклад Департамента по экономическим и социальным вопросам Секретариата ООН: 10 важных фактов о демографической ситуации в мире [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.bakertilly.ua/ru/news/id921>
4. Інформація про роботу з жителями старшого покоління в м. Маріуполі. / Офіційний сайт Маріупольської міської ради. – Режим доступу: <http://marsovet.org.ua/>.
5. Краснова О. В. Социальная психология старости: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 288 с.
6. Лэндри Ч. Креативный город / Ч. Лэндри, пер. с англ. В. Гнедовского, М. Хрустальной. – М.: Классика - XXI век, 2011. – 399 с.
7. Максимова С. Г. Социальная эксклюзия лиц старших возрастных групп: социально-экономические аспекты / С. Г. Максимова, О. Е. Ноянзина, М. М. Максимова, Д. К. Щеглова // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. – 2015. – № 5 (127). – С. 180-181.
8. Население Украины 2017. Численность населения Украины [Электронный ресурс] / Департамент по экономическим и социальным вопросам ООН: Отдел народонаселения. – Режим доступа: countrymeters.info/ru/ukraine.
9. Неваева Д. А. Особенности социальной эксклюзии лиц пожилого возраста / Д. А. Неваева // Вестник Кемеровского государственного университета. – Выпуск № 2 (58) / том 2 / 2014. – С. 141-146.
10. Оксамитная С. Социальная эксклюзия в Украине на начальной стадии реставрации капитализма / С. Оксамитная, В. Хмелько // Социология, теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 66-77.
11. Пирогов С. В. Социология города / С. В. Пирогов. – М.: Новый учебник, 2004. – 208 с.
12. Сапонов Д. И. Социальная эксклюзия пожилых: к разработке модели измерения / Д. И. Сапонов, А. А. Смолькин // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2012. - № 5. – С. 81-94.

13. Шмидт В. Р. Междисциплинарный подход к проблеме социальной эксклюзии / В. Р. Шмидт // Журнал исследований социальной политики. – 2004. – Т. 2. - № 4. – С. 547-566.

Транслітераційний переклад списку використаних джерел

1. Borodkin F. M. Sotsialnye eksklyuzii / F. M. Borodkin // Sotsiologicheskii zhurnal. – 2000. – № 3/4. – С. 5-17.
2. Dziuba T. M. Psykholohiia doroslosti z osnovamy herontopsykholohii. Navchalnyi posibnyk / T. M. Dziuba, O. H. Kovalenko. – K.: Vydavnychiy Dim «Slovo», 2013. – 264 s.
3. Doklad Departamenta po ekonomicheskim i sotsialnym voprosam Sekretariata OON: 10 vaznykh faktov o demograficheskoy situatsii v mire [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupa: <http://www.bakertilly.ua/ru/news/id921>.
4. Informatsiia pro robotu z zhyteliamy starshoho pokolinnia v m. Mariupoli. / Ofitsiyni sait Mariupolskoi miskoi rady. – Rezhym dostupu: <http://marsovet.org.ua/>.
5. Krasnova O. V. Sotsialnaya psikhologiya starosti: ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy / O. V. Krasnova, A. G. Liders. – M.: Izdatelskiy tsentr «Akademiya», 2002. – 288 s.
6. Lendri Ch. Kreativnyy gorod / Ch. Lendri, per. s angl. V. Gnedovskogo, M. Khrustalevoy. – M.: Klassika - XXI vek, 2011. – 399 s.
7. Maksimova S. G. Sotsialnaya eksklyuziya lits starshikh vozrastnykh grupp: sotsialno-ekonomicheskie aspekty / S. G. Maksimova, O. Ye. Noyanzina, M. M. Maksimova, D. K. Shcheglova // Vestnik Altayskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta. – 2015. – № 5 (127). – С. 180-181.
8. Naselenie Ukrainy 2017. Chislennost naseleniya Ukrainy [Elektronnyy resurs] / Departament po ekonomicheskim i sotsialnym voprosam OON: Otdel narodonaselennya. – Rezhim dostupa: countrymeters.info/ru/ukraine
9. Nevaeva D. A. Osobennosti sotsialnoy eksklyuzii lits pozhilogo vozrasta / D. A. Nevaeva // Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta. – Vypusk № 2 (58) / tom 2 / 2014. – С. 141-146.
10. Oksamitnaya S. Sotsialnaya eksklyuziya v Ukraine na nachalnoy stadii restavratsii kapitalizma / S. Oksamitnaya, V. Khmelko // Sotsiologiya, teoriya, metody, marketing. – 2004. – № 3. – С. 66-77.
11. Pirogov S. V. Sotsiologiya goroda / S. V. Pirogov. – M.: Novyy uchebnyk, 2004. – 208 s.
12. Saponov D. I. Sotsialnaya eksklyuziya pozhilykh: k razrabotke modeli izmereniya / D. I. Saponov, A. A. Smolkin // Monitoring obshchestvennogo mneniya: ekonomicheskie i sotsialnye peremeny. – 2012. - № 5. – С. 81-94.
13. Shmidt V. R. Mezhdistsiplinarnyy podkhod k probleme sotsialnoy eksklyuzii / V. R. Shmidt // Zhurnal issledovaniy sotsialnoy politiki. – 2004. – Т. 2. - № 4. – С. 547-566.

Генералова Е. М. Социальная эксклюзия лиц пожилого возраста в современной городской среде

Статья посвящена анализу социальной эксклюзии лиц пожилого возраста: причин, последствий, путей преодоления данного процесса в современном украинском обществе. Выявлены физиологические, психологические, социальные изменения, которые присущи пожилым людям и лицам старческого возраста. В связи с этими трансформациями, социальная эксклюзия имеет ряд особенностей. Рассматриваются подходы к изучению эксклюзии как социально-психологического феномена: экономический, социологический, политико-правовой, психологический, междисциплинарный. Обращается внимание на неоднозначность определения данного феномена, рассматривается динамика смыслового наполнения понятия «эксклюзия». Обнаружены явления, которые либо сопровождают эксклюзию, либо проявляются как некоторые её аспекты. Выделены социо-географические характеристики эксклюзии.

Ключевые слова: старение населения, лицо преклонного возраста, эксклюзия, инклюзия, ситуация и состояние социальной эксклюзии, возрастная сегрегация, геронтофобия, эйджизм, социальная депривация, городская среда

Generalova O. Social exclusion of elderly people in contemporary urban environment

The article is devoted to the analysis of social exclusion of the elderly: causes, consequences, ways of overcoming of this process in the modern Ukrainian society. It gives the statistical data telling about common demographic trend of increasing number of elderly people in the world, including Ukraine. Physiological, psychological, and social changes that are inherent to the elderly are identified. In connection with these transformations, social exclusion has a number of features. The article examines approaches to the study of exclusion as a socio-psychological phenomenon: economic, sociological, political, legal, psychological and interdisciplinary. It draws attention to the ambiguity of the definition of the phenomenon, examines the dynamics of the semantic filling of the concept “exclusion”. Analysis of publications in the field of studies on different aspects of exclusion and inclusion allowed us to detect phenomena that accompany or exclusion or manifest itself as its constituent aspects: age segregation, gerontophobia, ageism, social deprivation. Also socio-geographic characteristics of exclusion are highlighted; the fact is stated that the highest risk of exclusion is present in big cities. In this regard, the features of living in a large city, the problems associated with the phenomenon of exclusion and self-exclusive of elderly are discussed. Formulated tasks aimed at the development of positive attitudes towards elderly people (inclusion).

Keywords: the ageing of the population, elderly person, exclusion, inclusion, situation and state of social exclusion, age segregation, gerontophobia, ageism, social deprivation, urban environment.

ГЕНДЕРНО-ВІКОВА ОПОСЕРЕДКОВАНІСТЬ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті висвітлено актуальну проблему етнічної ідентичності у гендерному прояві. Етнічна ідентичність понятійно та змістовно взаємопов'язана з феноменами національної ідентичності, етнічної самосвідомості. Розглянуте поняття етнічної ідентичності має значну кількість трактувань. Відповідно до найпоширенішого вона є складовою соціальної ідентичності особистості. Вивчено, що етнічна ідентичність має власні механізми формування, такі як наслідування, примус та вільний вибір. Проаналізовано вікову динаміку етнічної ідентичності та взаємозв'язок гендеру і визначеного психологічного феномену. Визначено, що типи етнічної ідентичності у респондентів з різними типами статево-рольової поведінки достовірно відрізняються. Особливо виражені відмінності у осіб маскулінним та недиференційованим типами.

Ключові слова: *гендер, етнічна ідентичність, індивідуальнотипологічні особливості, нація, народ, етнос.*

Постановка наукової проблеми

Психічні якості, форми прояву національних особливостей характеру, власної приналежності певній спільноті, та відчуття своєї ролі в житті та в суспільстві набувають особливого значення в період становлення сучасної української державності.

Процес формування етнічної ідентичності відбувається одночасно з періодом історичного розвитку етносу і проявляється через відчуття належності до певної етнічної спільноти. Найчастіше етнічну ідентичність розглядають як результат когнітивно-емоційного процесу самоусвідомлення людиною себе як представника конкретного етносу та певний ступінь ототожнення з цим етносом і відособлення від інших етносів [4]. Одним з проблемних питань, пов'язаним з такими тенденціями є питання про формування та трансформацію етнічної ідентичності в підлітковому, студентському віці. Значимість таких досліджень обумовлена тим, що саме в ці періоди особливо інтенсивно відбуваються формування етнічної ідентичності та її становлення. Водночас, актуальність таких досліджень зумовлена особливою значущістю вивчення феномену гендерної та етнічної ідентичності в зв'язку відсутністю основоположних робіт, в яких гендерна концепція була б пов'язана саме з особливостями етнічної самосвідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням проблеми етнічної та національної ідентичності привертав увагу різних дослідників. В зарубіжній науці цей феномен вивчався переважно в руслі соціальної і культурної антропології та психології з різних теоретико-методологічних позицій (З. Фрейд, Е. Еріксон, К. Юнг, А. Ватерман, Дж. Колеман, Дж. Марсія, Е. Дюркгейм, Ф. Барт, В. Дуаз, Г. Кон, В. Коннор, М. Мід, Е. Сміт, С. Страйкер, Г. Теджфел, Дж. Тернер, М. Барретт та ін.). Теоретичний аналіз різних концептуальних підходів до вивчення ідентифікаційної проблематики показує, що ідентичність є результатом процесу ідентифікації, яка найчастіше розглядається як процес уподібнення, ототожнення себе (або своєї референтної групи) з кимось або чимось. Науковці А.Ф.Дашдиміров, Є.Г. Александриков, С.О. Токарев, О.І.Філіпова вивчають аспекти етнопсихологічного змісту окресленої проблематики. Т.Г. Стефаненко, Г.У. Солдатова, В.Г. Крисько, Н.М.Лебедева, Н.Л. Іванова, В.Ю. Хотинець займаються вивченням психологічного аспекту прояву етнічної та національної ідентичності.

Сукупність соціальних ролей та внутрішні самовідчуття особистості в призмі приналежності до культурних визначень чоловічості та жіночості, отримало назву – гендерної ідентичності. Вивченням данної проблеми в різні часи займалися такі вчені як: Т.В.Говорун, О.М. Кікінежді.І.С. Кон, А. Бек,С. Бем, Е. Іглі, У. Мітчел, А. Раш, С. Томпсон, К. Хелверстон.

С. Бем, У. Мітчел, К. Хелверсон висловлюють думку, згідно якої гендерні схеми та традиційні ролі значно обмежують статево-рольову поведінку, а маскулінні та фемінні моделі мають інтегруватися у збалансоване утворення – андрогінну модель поведінки, яка є психологічно більш досконалою та більш успішною у різних сферах діяльності. У теорії соціальних ролей Е. Іглі вказує, для того щоб бути прийнятими у суспільстві, чоловіки і жінки повинні поводитись конгруентно своїй гендерній ролі, тобто сукупності стереотипних очікувань, які суспільство висуває конкретному індивіду як представникові певної статі[6].

Розгляд окреслених явищ вказав на потребу у вивченні взаємозв'язку гендеру і етносу як соціальних явищ. Адже гендерна і етнічна ідентичність проявляються у формуванні стереотипів жіночої та чоловічої моделей поведінки, у тому, як особистість адаптується до умов праці у новому етнокультурному середовищі, гендерні особливості взаємопов'язані з типом етнічної ідентичності.

Мета статті – розкрити взаємозв'язок етнічної ідентичності з гендерними та віковими особливостями особистості.

Основний виклад матеріалу

Формування гендерної ідентичності відбувається в результаті складної взаємодії біологічно та соціально обумовлених чинників і

є складовою соціалізації особистості, передбачаючи само ідентифікацію з певною статтю[2]. Підлітковий та юнацький вікові періоди характеризуються особливостями розвитку і становлення гендерної ідентичності особистості, утворюючи складний та багатоаспектний вектор розвитку особистості. Процес становлення етнічної ідентичності також є тривалим та складним, взаємопов'язаним з соціальною ситуацією розвитку особистості, особистісними новоутвореннями та іншими чинниками. Визначено, що перші ознаки етнічної ідентичності спостерігаються вже у чотирирічних дітей, а процес змін в набутій етнічній ідентичності може тривати все життя.

Для дітей дошкільного віку властиві складні етнічні знання, відсутність їх систематизації. Надалі, у молодшому шкільному віці діти починають все більше розрізняти власну етнічну приналежність. І саме у підлітковому віці постає питання етнічного самовизначення, відбувається конструювання етнічного світогляду.

Період юнацтва є остаточною в становленні етнічної ідентичності, відбувається мотивований вибір етнічної приналежності. Проте юнацький вік не свідчить про завершення будь-яких змін в етнічній ідентичності. Починаючи зі студентських років і надалі, протягом життя, набута етнічна ідентичність зазнає змін, залежно від змін, які відбуваються в особистому житті людини та в соціумі в цілому[3].

Гендерна і етнічна ідентичність проявляються у формуванні стереотипів жіночої та чоловічої моделей поведінки, у тому, як особистість адаптується до умов праці у новому етнокультурному середовищі, гендерні особливості взаємопов'язані з типом етнічної ідентичності[4]. Наукове дослідження гендерно-вікових аспектів етнічної ідентичності є актуальним та маловивченим у психологічній науці. Наводимо результати проведеного нами емпіричного дослідження.

В дослідженні брали участь учні Корюківської ЗОШ I-III ступенів №1 (віком від 13 до 15 років) та студенти Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (віком 18 до 20 років).

Кількісно кожна група респондентів склала 50 осіб. Загальна вибірка кількісно становить 100 осіб.

В ході дослідження були використані наступні методики : тест «Хто Я?» (М.Кун, Т. Макпартленд); статево-рольовий опитувальник (С.С. Бем); опитувальник етнічної ідентичності (Дж. Фінні); опитувальник «Типи етнічної ідентичності» (Г.У. Солдатова, С.В.Рижова).

Отримані результати та їх аналіз.

За загальним показником рівня етнічної ідентичності та її окремих компонентів (когнітивного та афективного), результати розподілились наступним чином

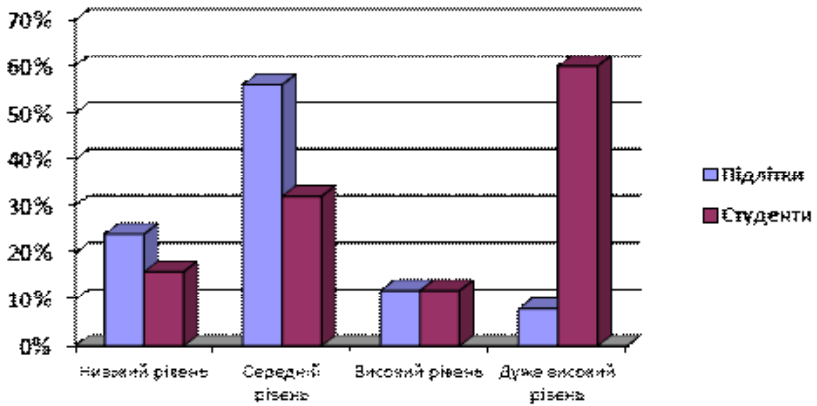

Рис.1 Виразність когнітивного компоненту етнічної ідентичності

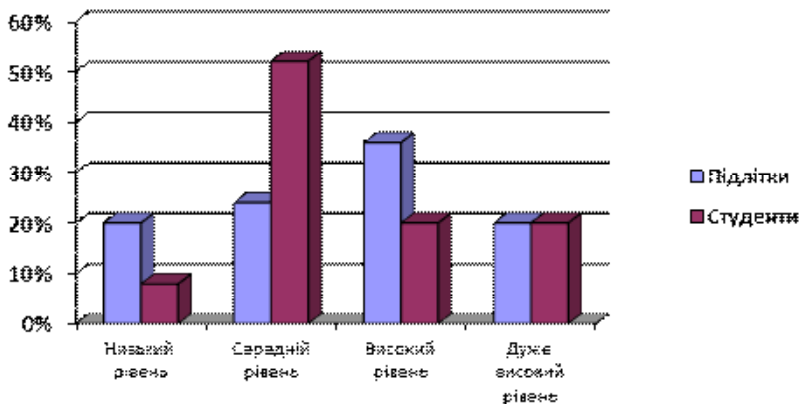

Рис. 2 Виразність афективного компоненту етнічної ідентичності

Таким чином, серед студентів кількість респондентів, які мають високий показник виразності когнітивного компоненту етнічної ідентичності набагато більша, порівняно з підлітками. В той самий час, серед учнів значно більше тих респондентів, які мають високий рівень вираженості афективного компоненту етнічної ідентичності.

За показниками виразності загального рівня етнічної ідентичності визначено, що серед учнів, порівняно зі студентами, переважає кількість тих, які мають середній та високий рівні етнічної ідентичності, разом з тим, серед студентів кількісний показник тих, хто має дуже високий рівень етнічної ідентичності є дещо вищим, порівняно з респондентами підліткового віку.

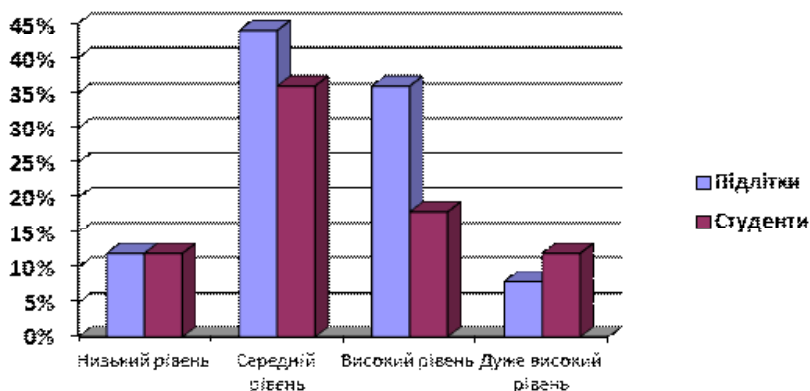

Рис.3. Загальний рівень етнічної ідентичності

Результати за методикою «Хто Я?» свідчать про те, що серед всіх респондентів кількість тих, які не мали етнічних самохарактеристик більша, порівняно з тими, хто їх має. Таким чином, незважаючи на те, що події, які зараз відбуваються в Україні мали б сприяти підвищенню кількості молодих людей, які мають розвинену етнічну ідентичність, але в результаті проведеного нами дослідження ми виявили зворотні тенденції. Це свідчить про те, що чинників, які визначають наявність у людини розвиненої етнічної ідентичності досить багато, і вони не зводяться лише до подій, які відбуваються всередині країни.

Проаналізуємо результати первинної обробки за визначенням гендерних характеристик. Отже, кількість респондентів, які мають недиференційовані статево-рольові характеристики становить 16% в обох вибірках. Разом з тим, серед підлітків більше респондентів з маскулініними характеристиками, а серед студентів – з андрогенними. Можна зробити припущення, що такі результати також пояснюються підлітковим максималізмом, а в юнацькому віці немає такої жорсткої категоризації, і оцінки гендерної приналежності наближаються до середніх (андрогінних). Те, що серед студентів значно більше представників фемінінних гендерних характеристик пояснюємо тим, що у вибірці студентів більше респондентів жіночої статі, порівняно з учнями.

Результати дослідження типів ідентичності вказало на суттєві відмінності за визначеними шкалами між підлітками та студентами спостерігаються в тому, що серед підлітків більше респондентів, які мають виражену етнічну індиферентність; натомість більшість студентів мають низький її рівень.

Результати за шкалами, що відображають ситуацію гіперідентичності: етнічний егоїзм, ізоляція та фанатизм наступні: респондентів з дуже високим рівнем етнічного фанатизму практично немає, що свідчить про відсутність радикальних етнічних тенденцій серед досліджуваних. Разом з тим, показник «Етнічна ізоляція», - що вказує на переконаність особистості у тому, що саме її народ переважає над іншими, ксенофобію - , виражений серед підлітків на дуже високому рівні (4%), високому рівні (4%), та серед студентів на високому рівні (8%). Найбільш виражені серед респондентів початкові тенденції гіперідентичності, а саме «Етнічний егоїзм»: підлітки (високий – 20%, дуже високий – 12%), студенти (високий рівень – 8%, дуже високий – 20%).(Див рис4.).

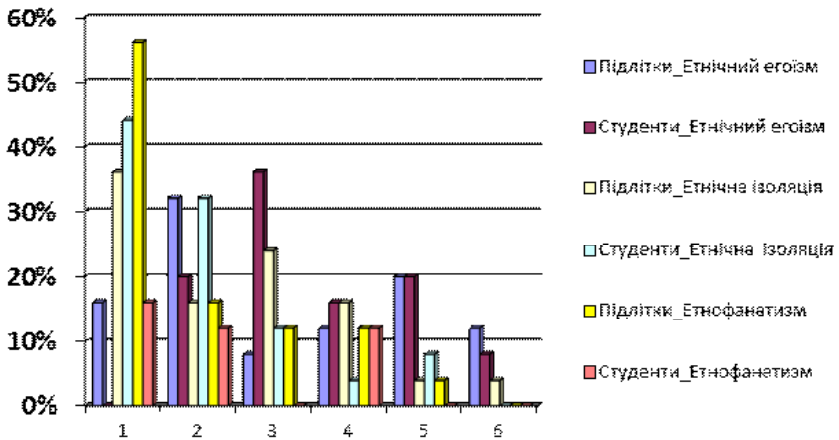

Рис. 4. Результати за шкалами гіперідентичності

В результаті вторинної математико-статистичної обробки, а саме результати кореляційного аналізу було отримано наступні показники.

За результатами тесту непараметричної статистики, Манна-Уїтні, ми остаточно визначили, що вираженість когнітивного компоненту етнічної ідентичності є вищою у студентів, порівняно зі школярами. Стосовно афективного компоненту такого взаємозв'язку не виявлено, хоч і прослідковуються деякі тенденції в цьому напрямку. Отримані результати також вказують на наявні достовірні відмінності між респондентами підліткового віку та студентами за показником «Етнічний фанатизм»: серед підлітків кількість респондентів які мають такі радикальні налаштування достовірно більша, порівняно зі студентами.

Аналіз результатів гендерного аспекту етнічної ідентичності вказав на те, що існує досить багато спільного між результатами по вибірці підлітків та студентів. Зокрема визначено, що для респондентів (підлітків і студентів) з вираженим маскуліним типом гендерно-рольової поведінки властиві розвинена етнічна ідентичність, низька етнічна індиферентність та розвинені тенденції гіперідентичності: етнічний егоїзм, ізоляція фанатизм. Для підлітків з вираженим маскуліним типом гендерно-рольової поведінки характерні, на відміну від осіб юнацького віку, розвинений афективний компонент етнічної ідентичності, та невиражений когнітивний компонент. Такі результати пояснюємо виключно віковими особливостями.

Кореляційні зв'язки за фемінінними ознаками відрізняються у підлітків та студентів. Зокрема, визначено, що фемінінні респонденти мають виражену норму етнічної толерантності. Пояснюємо це тим, що дівчата не схильні до категоричних, межових висловлювань і тенденцій, а тому і у відношенні до етносів мають помірне, позитивне ставлення. Натомість серед студентів визначено кореляцію між фемінінністю і афективною складовою етнічної ідентичності.

Кореляти андрогінного типу гендерної ідентичності також суттєво відрізняються за двома вибірками респондентів: підлітками та студентами. Зокрема визначено, що андрогінним підліткам не властива виражена етнічна ідентичність.

Значну кількість кореляційних зв'язків визначено за показником недиференційованого типу етнічної ідентичності. Спільними для обох вибірок респондентів є взаємозв'язки недиференційованого статево-рольового типу поведінки з відсутністю сформованої етнічної ідентичності, вираженими етногілізмом, етнічною індиферентністю, невираженими етнічний егоїзмом, етнічною ізоляцією (у студентів ще й етнофанатизмом). Таким чином, всі ці результати вказують на те, що респонденти, які належать до недиференційованого гендерного типу так само недиференційовані і стосовно етносу.

Висновки і перспективи подальших досліджень. В результаті проведеного теоретико-емпіричного дослідження гендерно-вікової опосередкованості етнічної ідентичності було з'ясовано наступне: етнічна ідентичність є складовою соціальної ідентичності, та є уявленням людини про себе, як члена певної етнічної групи, з ціннісно-емоційним ставленням до різних етносів. Така ідентичність може формуватись шляхом наслідування, примусу або усвідомленого вибору. Гендерна ідентичність є суб'єктивним переживанням особистістю статевої ролі, яке формується під впливом багатьох чинників, в тому числі і культурного. Підлітковий та юнацький періоди відрізняються рядом особливостей у розвитку особистості, її гендерної, етнічної ідентичностей. Емпірично доведено, що по-

казник виразності когнітивного компоненту етнічної ідентичності більше виражений у представників юнацького віку, адже саме в цей період, на відміну від підліткового, характеризується вмотивованим вибором етнічної приналежності.

Визначено достовірні відмінності між респондентами підліткового і юнацького віку за показником етнічного фанатизму: у студентів він вищий. Загалом же прослідковується тенденція, відповідно до якої підлітки схильні до прояву «полярних» типів етнічної ідентичності (гіпо-, гіперідентичність). В юнацькому віці переважають показники норми етнічної ідентичності. Визначено, що типи етнічної ідентичності у респондентів з різними типами статево-рольової поведінки достовірно відрізняються. Особливо виражені відмінності у осіб маскулінного та недиференційованим типами.

Водночас проведене емпіричне дослідження не розкриває повністю окреслену проблематику та потребує подальших вивчень. Зокрема цікавим є вивчення регіонального розподілу проявів етнічної та національної ідентичності в гендерному аспекті.

Список використаних джерел

1. Байбурин А.К. Этнические стереотипы мужского и женского поведения / А.К. Байбурин, И.С. Кон. – СПб.: Наука, 1991. – 320 с.
2. Белинская Е.П. Этническая социализация подростка / Е.П. Белинская, Т.Г. Стефаненко. – Воронеж.: НПО «МОДЭК», 2011. – 270 с.
3. Бендас Т.В. Гендерная психология: Учебное пособие / Т.В. Бендас. – СПб.: Питер, 2006. – 431 с.
4. Говорун Т.В. Гендерна психологія: Навчальний посібник / Т.В. Говорун, О.М. Кікінежді. – К.: Видавничий центр «Академія», 2010. – 308 с.
5. Мандель Б.Р. Этнопсихология: учебное пособие / Б.Р. Мандель. – 2-е изд., стер. – М.: Флинта, 2014. – 156 с.
6. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: Учебник для вузов / Т.Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 368 с.
7. Формування національної ідентичності учнівської молоді засобами суспільствознавчих дисциплін: науково-методичні матеріали / А.М. Старева, Н.А. Сторчак, О.М. Караульна, Д.Л. Десятов, О.В. Волос. – Миколаїв: ОІППО, 2015. – 711 с.
8. Хотинец В.Ю. Этническое самосознание / В.Ю. Хотинец. – СПб., 2000. – 235 с.

Транслітераційний переклад списку використаних джерел

1. Bayburin A.K. Etnicheskie stereotipyi muzhskogo i zhenskogo povedeniya / A.K. Bayburin, I.S. Kon. – SPb.: Nauka, 1991. – 320 s.
2. Belinskaya E.P. Etnicheskaya sotsializatsiya podrostka / E.P. Belinskaya, T.G. Stefanenko. – Voronezh.: NPO «MODEK», 2011. – 270 s.
3. Bendas T.V. Gendernaya psihologiya: Uchebnoe posobie / T.V. Bendas. – SPb.: Piter, 2006. – 431 s.
4. Govorun T.V. Genderna psihologiya: Navchalniy posibnik / T.V. Govorun, O.M. KikinezhdI. – K.: Vidavnicхий tsestr «AkademIya», 2010. – 308 s.

5. Mandel B.R. Etnopsihologiya: uchebnoe posobie / B.R. Mandel. – 2–e izd., ster. – M.: Flinta, 2014. – 156 s.
6. Stefanenko T.G. Etnopsihologiya: Uchebnik dlya vuzov / T.G. Stefanenko. – 4–e izd., ispr. i dop. – M.: Aspekt Press, 2009. – 368 s.
7. Formuvannya natsionalnoyi Identichnosti uchnivskoyi molodji zasobami suspilstvoznavchih distsiplin: naukovo–metodichni materiali / A.M. StarEva, N.A. Storchak, O.M. Karaulna, D.L. Desyatov, O.V. Volos. – MikolaYiv: OIPPO, 2015. – 711 s.
8. Hotinets V.Yu. Etnicheskoe samosoznanie / V.Yu. Hotinets. – Spb., 2000. – 235 s.

Гирченко О.Л. Гендерно-возрастная опосредованность этнической идентичности

В статье раскрыто актуальную проблему этнической идентичности в гендерных проявлениях. Этническая идентичность понятийно и содержательно взаимосвязана с феноменами национальной идентичности, этнического самосознания, этничности. Рассмотренное понятие этнической идентичности имеет большое количество трактовок. Соответственно наиболее распространенному она является составной социальной идентичности личности. Изучено, что этническая идентичность имеет собственные механизмы формирования, такие как наследование, наказательный и свободный выбор. Проанализировано возрастную динамику этнической идентичности и взаимосвязь её с гендерной ролью. Установлено, что типы этнической идентичности у респондентов с разными типами поло-ролевого поведения имеют достоверные отличия. Особенно выражены отличия у лиц с маскулинным и недифференцированным типами.

Ключевые слова: *гендер, этническая идентичность, индивидуально-типологические особенности, нация, народ, этнос.*

Hirchenko O. Gender and age mediation of ethnic identity

The article highlights the actual ethnic identity problem in gender manifestation. Ethnic identity and conceptually meaningful phenomena are linked with national identity, ethnic identity, ethnicity. Considered the notion of ethnic identity with a meaningful interpretations. According to the most common, it is a part of person social identity. Studied, that ethnic identity has its own formation mechanisms, such as inheritance, coercion and free choice. Analyzed the age dynamics of ethnic identity and relationship of gender and certain psychological phenomenon. Empirically proved that the expression mark of cognitive component of ethnic identity is more expressed among representatives of youth, because during this period, unlike the teens, it is characterized by the motivated ethnicity choice.

Determined the significant differences between respondents of adolescent and youth in terms of ethnic bigotry: the students' is higher. In general, the trend is evident, according to which teenagers tend to exercise «polar» types of ethnic identity (hypo-, hiper-identity). In adolescence are prevailing normal ethnic identity indexes. It was determined that the types of ethnic identity of the respondents with different types of gender-role behavior significantly different. Particularly marked the differences of masculine and undifferentiated types of individuals.

Keywords: *gender, ethnic identity, individually-typological features, nation, folk, ethnic group.*

СПОСОБИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

У статті розкрито зміст понять життєвий простір особистості, ситуація невизначеності та життєва стратегія. Розглянуто основні теоретичні підходи вивчення проблеми життєвого простору особистості. Виділено структурні компоненти ситуації невизначеності. Проаналізовано способи організації життєвого простору особистості. Визначено типи життєвих стратегій особистості в умовах невизначеності.

Ключові слова: *життєвий простір особистості, ситуація невизначеності, способи організації життєвого простору, життєва стратегія, толерантність до невизначеності.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства основним завданням особистості залишається освоєння і структуризація власного життєвого простору, який вона висловлює через певні способи організації власного життя. Саме вони становлять підстави для здійснення людиною вибору та прийняття рішення. Переважні способи прийняття рішень утворюють життєві стратегії особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні основи вивчення життєвого простору закладені в класичних роботах А. Адлера, Е. Богардуса, Г. Зіммеля, К. Левіна, П. Сорокіна, С. Л. Рубінштейна, та інших.

Життєвий простір як структура, яка задається системою відносин людини до світу відбивається в роботах К.В. Килимника, Д. А. Леонтьєва, О.В. Матвієнко, Ю.М. Швалба, І.П. Шкуратової, Г.П. Щедровицького.

Розуміння різноманітних видів життєвого простору або уявлень про його окремі виміри активно розробляються на сьогодні в дослідженнях Ю.М. Забродіна, А.Л. Журавльова та А.Б. Купрейченко, С.К. Нартової-Бочавер, О.Н. Паніної та Ю.Г. Панюкової, Н.Р.Саліхової, Т.М. Титаренко, Д.І. Фельдштейна та ін.

Способи організації життєвого простору особистості, представлені в категоріях: “життєва стратегія”, “життєва перспектива”, “життєві завдання” висвітлюються в працях К. А. Абульханової-Славської, Б. Г. Ананьєва, Е. Берна, Ш. Бюлер, Е. І. Головахи, В. Н. Дружиніна, Ф.

Зімбардо, А. А. Кроніка, Н. А. Логінової, Я. А. Сурікової, Й. Стюарт, Т.М. Тищенко.

Мета: визначити способи організації життєвого простору особистості в умовах невизначеності.

Виклад основного матеріалу. У психологічній науці знання про життєвий простір особистості відображаються в створеній в 40-ті роки теорії К. Левіна, яка на сьогоднішній день становить основну теоретико-методологічну базу з вивчення даного психологічного конструкту.

К. Левін поняття життєвого простору використовував в концепції топології та теорії поля, у якій була зроблена надзвичайно цікава спроба об'єднання двох підходів а саме: дослідження сприйняття простору як сукупності об'єктів у гештальт-психології й дослідження «психологічного», «особистісного» простору як сфери ідентичності індивіда в психоаналітичній психології. У даному разі теорію К. Левіна хоча і досить умовно, можна інтерпретувати як «Я в сприйманому просторі».

К. Левін зображував життєвий простір у вигляді овалу, в центрі якого знаходиться коло, що символізує внутрішній світ людини. Життєвий простір обрамляє два кордони: зовнішній і внутрішній. Зовнішня грань є кордоном життєвого простору в межах реального фізичного і соціального макросвіту, внутрішня межа відокремлює внутрішній світ людини від її психологічного простору в межах життєвого простору. [3]

Таким чином життєвий простір охоплює й особистість, і її психологічне оточення, створюючи єдине **психологічне поле**, яке включає в себе: уявлення індивіда про своє майбутнє та минуле, теперішнє його положення; певні його очікування, бажання, потреби, мотивацію, цілі, настрій, страхи, тривогу, ідеали, мрії; психологічне оточення індивіда, а також фізичний та соціальний світ, який може впливати на цей простір індивіда. [4]

К. Левін підкреслював, що в психологічному полі минуле уявляється людині установками, знаннями та пережитими почуттями у зв'язку з тими факторами, які впливають в даний момент, а також тими підструктурами внутрішнього світу людини, які були сформовані раніше. Майбутнє ж уявляється людині у вигляді тих планів, цілей і очікувань, які стосуються того, що відбувається в даний момент часу.[4]

Визначаючи зміст життєвого простору, К. Левін підкреслював, що існує спокуса обмежитися чисто психологічними явищами, подібними мотивам, когнітивним схемам, цілям, і виключити фізичні і соціальні події, що не мають на людину прямого впливу. Але в життєвому просторі існують події та процеси, які хоча і відносяться

до фізичних, економічних чи правових явищ, але мають вплив на індивіда.[3]

Життєвий простір динамічний і має властивість змінюватися як від ситуації до ситуації, так і в онтогенезі. Психологічний світ, який впливає на поведінку людини, вважав К. Левін, розширюється з віком як у відношенні областей, так і щодо часового інтервалу, який береться до уваги.

Представник екопсихологічного підходу Ю.М. Швалб дає наступне визначення життєвого простору: «Простір - це місце докладавання зусиль людини, спрямованих на осмислену й цільову зміну умов власного існування. Іншими словами, простір життя є базовим психологічним конструктом визначення структури світу, яке будується суб'єктом виходячи із самовизначення свого місця в цьому світі.» [8, с. 13]

При цьому важливим, на переконання вченого, є те, що і у психологічних, і у соціологічних теоріях стверджується: самі по собі об'єкти простору не створюють. Для цього необхідне специфічне «накладання» вектора особистісних або соціальних ставлень, які й структурують об'єкти відносно один одного, тобто створюють «простір» [12, с.217].

У свою чергу М.Р. Хасанов вважає, що з індивідуальної позиції, життєвий простір виступає для людини, як поле актуальних можливостей. Це та область буття, яка піддається свідомим змінам, в якій можливе конструювання світу, відповідно до тих чи інших установок і орієнтирів визнаних і прийнятих людиною раніше. Діалог людини з життєвим світом постійний. Мовою цього діалогу виступають дві площини, життєві ситуації і діяльність людини. Протягом життя людина вирішує завдання, які перед нею ставить світ. Цей діалог ніколи не припиняється, він необхідний людині для розвитку і становить суть її життя. Результатом спрямованої на себе діяльності людини, є навколишній світ, який змінюється.[11]

Важливе значення для нашого дослідження мають роботи німецького психолога гуманістичного спрямування, Х. Томе. Вчений дає таке визначення життєвого простору: «Життєвий світ особистості або її суб'єктивний життєвий простір представляє собою когнітивно-репрезентований і психічно-опрацьований реальний світ її життя» [10].

В актуальну життєву ситуацію людина привносить зміст всього власного індивідуального життя. Х. Томе опирається на найважливіші положення когнітивної психології – про високу узгодженість між об'єктивною ситуацією і баченням людиною цієї ситуації [10]. Справжнім індивід може вважати те, що існує в межах його внутрішньої системи координат або суб'єктивного світу, в зміст якого

входить все усвідомлюване людиною в будь-який даний момент часу [10, с. 152].

Отже, психологічні дослідження життєвого простору особистості дозволяють підвести підсумки та сформулювати таке визначення: життєвий простір особистості - це суб'єктивно опрацьована реальність особистості, яка виникає в результаті взаємовідносин «Людина-Світ», завжди має індивідуальний характер та становить поле для самоактуалізації особистості в даному просторі. Життєвий простір особистості виступає місцем докладання зусиль людини, спрямованих на осмислену й цільову зміну умов власного існування. А також виступає результатом засвоєння, усвідомлення і осмислення об'єктивної реальності, яка виникає в процесі взаємодії особистості з навколишньою дійсністю.

У дослідженнях життєвого простору важливе значення приділяється вивченню суб'єктності, особливостям сприйняття, поведінки та інтерпретації власного життя.

У структурі життєвого простору особистості можна виокремити фізичний, соціальний та психологічний простори. Проте, варто зазначити, що такий поділ є чисто теоретичним конструктом. В свідомості людини, вони не існують окремо один від одного, а лише постають як одне ціле.

Основними координатами психологічного простору є уявлення про власне життя, ставлення до нього, до інших людей, життєві принципи і сенси, цінності і цілі, система позитивно, нейтрально або негативно значущих об'єктів та явищ, комплекс фізичних, соціальних і суто психологічних явищ ідентичностей і т.д.

До соціального простору відноситься сімейне і суспільне оточення, залученість у світ людей як особистості, як члена макро- і мікросоціуму.

Через фізичний простір особистості простежується залежність діяльності, психічних і психологічних процесів від конкретних об'єктивних умов різного рівня і змісту, які, часто залишаються неусвідомленими, проте впливають на психіку. Досить умовно у фізичному просторі можна виділити природне середовище, фізичне середовище та власне тіло людини.

Реальною психологічною проблемою, що виникає в життєвому просторі, виступає ситуація невизначеності, яка однозначно вимагає від особистості прийняття рішення стосовно актуальної ситуації, загалом життя та власного майбутнього.

У психологічних дослідженнях останніх двох-трьох десятиліть проблема невизначеності обговорюється досить регулярно і в різних контекстах, поділяючись на кілька схожих, але при цьому різних між собою термінів, пов'язаних з неоднозначністю, складністю, власне невизначеністю, непередбачуваністю і так далі.

Зокрема, в психології мислення, невизначеність розглядається стосовно суб'єкта, вирішуючого пізнавальну задачу, де підкреслюються насамперед такі її аспекти, як неповнота знання про реальність і непередбачуваність розвитку подій.

У психології прийняття рішень невизначеність описується через розбіжність і протиріччя ряду актуальних психологічних утворень на рівні суб'єкта; невизначеність розглядається щодо шляхів і результатів рішення, складності виділення варіантів і вибору між ними; невизначеність розуміється як дефіцит інформації про тимчасові, просторові і смислові характеристики оперативної події; виділяється невизначеність як самих альтернатив (необхідність їх створення суб'єктом), так і наслідків вибору.[6]

У дослідженнях Н.Б. Парфенової невизначеність розглядається як інформаційна характеристика ступеня неузгодженості між впливами стимулів довкілля та мотиваційною обумовленістю поведінки суб'єкта, яка відображатиме протиріччя і породжує життєві проблеми. При цьому, невизначеність як сприймається суб'єктом, так і виражається в його висловлюваннях, що необхідно враховувати при операціоналізації "суб'єктивного образу світу і себе в ньому".[6, с.112]

В концепції життєвого шляху соціально-орієнтованого психоаналітика Е. Еріксона невизначеність постає як наслідок переживання особистістю певних вікових стадій та життєвих криз.

Життєвою кризою Т.М. Титаренко називає період, більш-менш тривалий, протягом якого модифікується особистість, змінюється спосіб детермінації процесів розвитку, життєвий задум, траєкторія життєвого шляху, тобто сценарій життя [9].

Дослідниця уточнює, що причинами кризи можуть бути як зовнішні (війна, репресії, аварії, стихійні лиха, соціальні катаклізми, насилля, смерть близької людини або розлука), так і внутрішні події, які відбуваються у вигляді "раптової" переоцінки цінностей, настання неможливості жити за старим сценарієм або керуватись старим життєвим задумом. Дія зовнішніх причин може бути дуже сильною і негативною, не залишаючи людині багато можливостей для зміни ситуацій, у які вона потрапляє. Незважаючи на це, внутрішні причини є важливішими, оскільки за одних і тих же несприятливих зовнішніх умов люди з різним досвідом і загартованістю, з різним загальним настроєм здатні до різного переживання кризового стану.[9]

Враховуючи наведені наукові точки зору, ситуацію невизначеності ми пропонуємо розглядати саме через систему внутрішніх детермінант особистості та протиріч, які в них виникають. І пропонуємо таке визначення: «ситуація невизначеності - це проблемна ситуація, яка виникає в життєвому просторі особистості, як така, що

чітко не детермінована ні способами вирішення ні в кінцевому результаті.

Ситуаційними компонентами умови невизначеності виступають: відсутність життєвого досвіду стосовно актуальної ситуації; завершення певного життєвого етапу і виникнення нового; потреба в прийнятті рішення; ситуація вимушеності, коли потрібно робити вибір; недовіра до інформації або її відсутність.

До особистісних компонентів ситуації невизначеності відносяться: ціннісно-смысловий (протиріччя в системі цінностей, зміна цінностей, втрата сенсу життя, тощо); мотиваційний (внутрішньо-особистісний конфлікт, невизначеність цілей, боротьба інтересів, установок, потреб); когнітивний (когнітивний диссонанс, проблема ідентичності, дисфункціональне мислення).

При цьому, як в одному так і в іншому випадку переживання ситуації невизначеності може супроводжуватися негативними емоційними станами: тривожністю, втомлюваністю, подавленістю, безпорадністю, агресивністю та ін. А також значно зменшується продуктивність праці, уважність та відчуття власної гідності. Тривале перебування в умовах невизначеності може викликати психосоматичні захворювання, що супроводжуються змінами та порушеннями в організмі людини, пониженням внутрішнього тону організму, неефективністю імунної системи та зниженою опірністю хворобам.

Перебуваючи в умовах невизначеності, людина як суб'єкт життєдіяльності постійно вирішує задачу на встановлення пріоритету між власними протиріччями, потребами і інтересами, між зовнішньою заданістю і прагненням свободи, між цінностями та вимогами. Сукупність таких виборів і рішень організують життєвий простір особистості, а переважні способи прийняття рішень утворюють життєві стратегії особистості.

В ситуації невизначеності життєва стратегія залежить від ставлення особистості до невизначеності. Саме тому особливої уваги заслуговують дослідження в сфері психологічного консультування П.В. Лушина, який виявив декілька типів ставлення до невизначеності: пасивно-інтолерантний, коли суб'єкт відчуває вкрай негативні переживання стосовно ситуації невизначеності; активно інтолерантний або регламентуючий, коли суб'єкт робить активні зусилля для подолання невизначеності шляхом виділення аналізу його змісту і структури в рамках існуючих схем і способів подолання; толерантний або утилітарний, що проявляється в умінні суб'єкта часто інстинктивно проживати ситуації невизначеності отримуючи з них переваги. До особливої групи автор відносить недефіцітарний тип, який полягає в стимуляції виникнення і прояву невизначеності як джерела принципово нових суб'єктивних рішень і способів по-

ведінки. Люди даного типу не стільки толерують невизначеність чи змушені користуватись її особливостями, скільки беруть участь в її створенні.[5]

В даному підході толерантність до невизначеності трактується як інтегральна особистісна характеристика. Проте, ми пропонуємо розглядати «толерантність до невизначеності», як життєву стратегію особистості завдяки якій вона робить різні життєві вибори, самовизначається, переживає та структурує власне життя.

В ситуації невизначеності толерантна стратегія проявляється в позитивному сприйнятті невизначених ситуацій; готовності діяти; здатності розмірковувати над проблемою, навіть якщо є невідомими усі фактори та можливі наслідки прийняття рішення; здатності приймати невідоме; можливості сприймати нові, незнайомі та ризиковані ситуації як стимулюючі.

Варто зауважити, що з самого початку досліджень у науковому обігу паралельно співіснують два поняття: «толерантність до невизначеності» та «інтолерантність до невизначеності».[2]

А. Гусєв, описав «інтолерантність до невизначеності» через такі характеристики: сприйняття невизначеної ситуації як джерела загрози; тенденція до винесення полярних суджень по типу «чорне-біле»; намагання приймати поспішні рішення, часто без урахування справжнього стану справ; потяг до очевидного та безумовного прийняття чи відторгнення у відносинах з іншими людьми; нездатність до мислення у категоріях ймовірностей та намагання уникати непрозорого та неконкретного; схильність реагувати занепокоєнням на незрозумілі ситуації; потреба у категоризації; неможливість припустити наявність позитивних та негативних характеристик всередині одного об'єкту; дихотомічність сприймання; нездатність сприймати суперечливі, та такі, що швидко змінюються стимули; пошук безпеки та намагання уникнути невизначеності; надання переваги знайомому, відторгнення усього незвичного [2].

Невизначеність - це стан (процес), який пов'язаний із мінливістю ознак двох або більше психічних явищ. При цьому сприйняття ситуації невизначеності особистістю може бути зумовлено системою етнокультурних, соціальних, індивідуально-психологічних, статтєво-вікових та інших чинників, залежно від яких і обирається та чи інша стратегія поведінки суб'єкта щодо подолання ситуації невизначеності.

Для того щоб подолати ситуацію невизначеності особистість має прийняти рішення. У кожної людини протягом життя формуються типові форми реагування на конкретні життєві ситуації. В ситуації особистісної невизначеності вони проявляються як способи: рефлексивного обмірковування (раціонального) та емоційного переживання (фіксація на емоції).

В першому випадку відбувається чіткий прорахунок ситуації. Людина все ретельно продумує і зважує. У нього є своя логіка, яка невідмінно призводить його до поставленої мети.

Канадські дослідники Е. Ендлер і Д. Паркер такий стиль поведінки називають проблемно-орієнтованим копінгом (спрямованим на вирішення завдань). І виділяють такі його складові: 1) попередній аналіз проблеми; 2) фокусування на проблемі і пошук можливих способів її вирішення; 3) прагнення краще розподіляти свій час; 4) вибір особистих пріоритетів; 5) звернення до власного досвіду вирішення аналогічних проблем; 6) прагнення контролювати ситуацію; 7) орієнтація на необхідність вирішення проблеми; 8) практична реалізація своїх планів.

Але також рішення можуть прийматися на основі емоцій. До них також відносяться почуття, імпульси та інтуїція. Приймаючи рішення на основі емоцій, людина керується власними відчуттями, за велінням почуттів (емоційно-відчуває) що саме таким є правильне рішення. При прийнятті рішень вони спираються на внутрішній голос, власну інтуїцію незалежно від того, як поведуть себе у подібних ситуаціях оточуючі люди.

Отже, перед тим як прийняти будь яке рішення, в особистості спрацьовує внутрішній пошук інформації, аби віднайти правильне рішення та зробити вибір. Шлях від пошуку інформації до прийняття рішення проявляється в відповідній життєвій стратегії особистості. Таким чином, життєва стратегія - це спосіб прийняття рішення, співставлення власних особистісних характеристик із зовнішніми обставинами, можливість репрезентації власних переживань, ідей, принципів з урахуванням особливостей актуальної життєвої ситуації, її вимог та обмежень.

Висновки. Отже, життєвий простір особистості виступає результатом засвоєння, усвідомлення і осмислення тієї об'єктивної реальності, яка виникає в процесі взаємодії особистості з навколишньою дійсністю. Психологічною особливістю життєвого простору виступає суб'єктивність особистості. Людина як суб'єкт життєдіяльності постійно вирішує задачу на встановлення пріоритету між власними протиріччями, потребами і інтересами, між зовнішньою заданістю і прагненням свободи, між цінностями та вимогами. Ситуація такого вибору завжди є проблемною, оскільки вимагає від особистості прийняття рішення, стосовно власного життя особистості. Сукупність таких виборів і рішень організовують життєвий простір особистості в ситуації невизначеності, а переважні способи прийняття рішень утворюють життєві стратегії: «толерантність до невизначеності»- «інтолерантність до невизначеності» та «рефлексивне обмірковування»- «емоціональне переживання». Таким чином, утворюючи 8 типів життєвих стратегій

особистості в умовах невизначеності: «емоційний», «емоційно-толерантний», «емоційно-інтолерантний», «рефлексивний», «рефлексивно-толерантний», «рефлексивно-інтолерантний», «толерантний» та «інтолерантний».

Список використаних джерел

1. Гончаренко Ю.В. Вивчення життєвого простору особистості: філософсько-психологічний аспект / Ю.В. Гончаренко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки. – 2016. – Вип. 1. – С. 130–134
2. Гусев А. И. Толерантность к неопределенности как составляющая личностного потенциала / А.И. Гусев // Личностный потенциал: структура и диагностика / Под ред. Д.А.Леонтьева. – М.: Смысл, 2011. – С. 300–330
3. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин. – Санкт - Петербург: Речь, 2000. – 368 с.
4. Левин К. Топология и теория поля / К. Левин // Хрестоматия по истории психологии / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан / К. Левин. – Москва: Московский университет, 1980. – С. 121–131.
5. Лушин П. В. Невизначеність і типи ставлення до неї: ситуація психологічної допомоги / П.В. Лушин // Психологічне консультування і психотерапія. – 2016 – Т. 1, № 5 – С. 33 – 40
6. Парфенова Н. Б. О подходах к классификации и диагностике жизненных ситуаций [Электронный ресурс] / Н. Б. Парфенова // Вестник Псковского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки.. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <http://cyberleninka.ru/article/n/o-podhodah-k-klassifikatsii-i-dagnostike-zhiznennyh-situatsiy>
7. Перегончук Н. В. Ситуація невизначеності перехідного періоду розвитку суспільства як психологічна умова формування професійної компетентності майбутнього психолога [Електронний ресурс] / Н. В. Перегончук // ScienceRise. -2016. - № 3(1). - С. 41-45. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/text_2016_3\(1\)_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/text_2016_3(1)_9).
8. Соціально - психологічні засади становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості: монографія / Ю. М.Швалб, О. Л. Вернік, О. О. Вовчик-Блакітка, О. В. Рудоміно-Дусятська [та ін.]; за ред. Ю.М. Швалба. – Київ: Педагогічна думка, 2015. – 216 с.
9. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : ДП Спеціалізоване видавництво «Либідь», 2003. – 376 с.
10. Thomae H. Psychologische Biographic als Synthese idiographischer und nomothetischer Forschung. Ibidem, 1987. S.108-116.
11. Хасанов М. Р. Жизненное пространство человека / М. Р. Хасанов // [Электронный ресурс] Современные исследования социальных проблем. – 2011. – № 4. – Т.8. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/zhiznennoe-prostranstvo-cheloveka>
12. Швалб Ю. М. К определению понятий среды и пространства жизнедеятельности человека / Ю. М. Швалб // Екологічна психологія / За ред.

Швалба Ю.М / Ю. М. Швалб. – Київ: Сталкер, 2006. – (Хрестоматія). – С. 490.

Spisok vikorastanih dzherel

1. Goncharenko YU.V. Vivchennya zhitteвого prostoru osobistosti: filosofsk'opsihologichnij aspekt / YU.V. Goncharenko // Naukovij visnik Hersons'kogo derzhavnogo universitetu. Seriya : Psihologichni nauki. – 2016. – Vip. 1. – S. 130–134
2. Gusev A. I. Tolerantnost' k neopredelennosti kak sostavlyayushchaya lichnostnogo potentsiala / A.I. Gusev // Lichnostnyj potentsial: struktura i diagnostika / Pod red. D.A.Leont'eva. – M.: Smysl, 2011. – S. 300–330
3. Levin K. Teorija polja v social'nyh naukah / K. Levin. – Sankt - Peterburg: Rech', 2000. – 368 s.
4. Levin K. Topologija i teorija polja / K. Levin // Hrestomatija po istorii psihologii / Pod red. P.Ja. Gal'perina, A.N. Zhdan / K. Levin. – Moskva: Moskovskij universitet, 1980. – S. 121–131.
5. Lushin P. V. Nevznachenist' i tipi stavlennya do neï: situaciya psihologichnoï dopomogi / P.V. Lushin // Psihologichne konsul'tuvannya i psihoterapiya. – 2016 – T. 1, № 5 – S. 33 – 40
6. Parfenova N. B. O podhodah k klassifikacii i diagnostike zhiznennyh situacij [Elektronnij resurs] / N. B. Parfenova // Vestnik Pskovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Social'no-gumanitarnye nauki.. – 2009. – Rezhim dostupu do resursu: <http://cyberleninka.ru/article/n/o-podhodah-k-klassifikatsii-i-diagnostike-zhiznennyh-situatsiy>
7. Peregonchuk N. V. Situaciya nevznachenosti perekhidnogo periodu rozvitku suspil'stva yak psihologichna umova formuvannya profesijnoï kompetentnosti majbutn'ogo psihologa [Elektronnij resurs] / N. V. Peregonchuk // ScienceRise. -2016. - № 3(1). - S. 41-45. - Rezhim dostupu: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/text_2016_3\(1\)_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/text_2016_3(1)_9).
8. Social'no - psihologichni zasady stanovlennya ekologichno orientovanogo sposobu zhittya osobistosti: monografiya / YU. M.SHvalb, O. L. Vernik, O. O. Vovchik-Blakitka, O. V. Rudomino-Dusyats'ka [ta in.]; za red. YU.M. SHvalba. – Kiiiv: Pedagogichna dumka, 2015. – 216 s.
9. Titarenko T. M. ZHittevij svit osobistosti: u mezhah i za mezhami budennosti / T. M. Titarenko. – K. : DP Specializovane vidavnictvo «Libid'», 2003. – 376 s.
10. Thomae H. Psychologische Biographic als Synthese idiographischer und nomothetischer Forschung. Ibidem, 1987. S.108-116.
11. Hasanov M. R. ZHiznennoe prostranstvo cheloveka / M. R. Hasanov // [Elektronnij resurs] Sovremennye issledovaniya social'nyh problem. – 2011. – № 4. – T.8. – Rezhim dostupu: <http://cyberleninka.ru/article/n/zhiznennoe-prostranstvo-cheloveka>
12. Shvalb Yu. M. K opredelenyyu ponyatyuy sredy y prostranstva zhyznedeyatel'nosti cheloveka / Yu. M. Shvalb // Ekolohichna psykholohiya / Za red. Shvalba Yu.M / Yu. M. Shvalb. – Kyviv: Stalker, 2006. – (Khrestomatiya). – S. 490.

Гончаренко Ю.В. Способы организации жизненного пространства личности в условиях неопределенности

В статье раскрыто содержание понятий жизненное пространство личности, ситуация неопределенности и жизненная стратегия. Рассмотрены основные теоретические подходы изучения проблемы жизненного пространства личности. Выделены структурные компоненты ситуации неопределенности. Проанализированы способы организации жизненного пространства личности. Определены типы жизненных стратегий личности в условиях неопределенности.

Ключевые слова: *жизненное пространство личности, ситуация неопределенности, способы организации жизненного пространства, жизненная стратегия, толерантность к неопределенности.*

Honcharenko Y. V. Ways to organize the life space of an individual in conditions of uncertainty

The content of the concepts of live space of personality, the situation of uncertainty and life strategy in the article are revealed. The main theoretical approaches to the study of the problems of live space are considered. The structural components of a situation of uncertainty are highlighted. The ways of life space organization are analyzed. The types of life strategies of personality in the face of uncertainty are defined. It is considered, the problem of personality's life strategies as a way of own life organization is little studied, in particular in a situation of uncertainty.

It is noted, that from the very beginning of the research in scientific circulation, two concepts coexist: 'tolerance to uncertainty' and 'intolerance to uncertainty'. They are seen as a life strategy of personality in a situation of uncertainty, thanks to which person makes different life choices, self-identified, feels stressed and structures own life. It is defined that the life strategy acts as a way of reaching a decision, matching their own personal characteristics to external circumstances, the opportunity to represent their own experiences, ideas, principles, taking into account the features of the actual life situation, its requirements and restrictions.

Keywords: *life space of personality, situation of uncertainty, ways of life space organization, life strategy, tolerance to uncertainty.*

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ ВОЛЬНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

В статті розглянуто історію психологічних та філософських досліджень феномену «волі». Визначено основні напрямки цих досліджень. Обґрунтовано актуальність теми дослідження. Встановлено, що зовнішніми результатами вольової регуляції є конкретні досягнення людини: перемоги, досягнення, успіхи тощо. Внутрішніми результатами є зміни, що відбулися в самій особистості, наприклад, нове ставлення до себе, розвиток власних можливостей, підвищення власної компетентності, професійності, емоційної стійкості у професійній діяльності, в досягненні змін власної особистості. Визначено актуальність досліджуваної проблеми та перспективи подальших досліджень в даному напрямку. Перспективою подальших досліджень є вивчення генези вольової регуляції на протязі всіх вікових періодів життя людини. Це дозволить значно розширити й уточнити знання про її прояви.

Ключові слова: *особистість, воля, волюнтаризм, мотивація, психічна регуляція, цінність, соціальна установка*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Поняття волі має довгу, багатвікову історію. Започатковане в філософії в античні часи, воно згодом перейшло і в інші області людського пізнання: юриспруденцію, медицину, психологію. У психології це поняття також виконало свій шлях: від актуального до практично повністю забутого. До ХХ століття воно було одним з ключових конструктів в класичних теоріях. Однак в 30-х роках минулого століття поняття волі поступово йде на периферію науки, поступаючись місцем таким поняттям, як мотивація, соціальна установка (аттитюд), цінність.

Поняття «воля» є багаторівневим, поліфункціональним поняттям, включеним в широкий світоглядний план свідомості та поведінки особистості. Питання сенсу життя, свободи волі, свободи й необхідності, свободи та відповідальності, мають відношення до розряду вічних цінностей, завжди і безумовно значимі для всього людства. Багатвікова історія розвитку поняття свідчить про глибокий взаємозв'язок проблеми волі з такими питаннями, як онтологічний і гносеологічний статус особистості, межі індивідуаль-

ної свободи і відповідальності людини, з позитивним і негативним змістом і значенням волі, свободи, свободи волі. Накопичений в науці матеріал з даної проблематики, певна незавершеність та неузгодженість визначень свідчить про недостатню розробленість як в теоретичному, так і в практичному аспектах, що зумовлює актуальність вибору теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми є виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується запропонована стаття. Вольова сфера становить певний клас психічних процесів, дій, об'єднаних єдиним функціональним завданням - свідомим управлінням поведінкою і діяльністю людини.

Аналіз досліджень у вітчизняній і зарубіжній психології, що стосуються психології волі, становлення суб'єктності та регуляції особистості (К. Абульханова–Славська [6], А. Бандура [3], Л. Божович [1], В. Іванніков [6], Б. Зіммерман [7], В. Котирло [3], Т. Шульга [3]) показує, що вивчаються окремі характеристики проявів волі, вольової регуляції, вольових якостей або вольових стратегій особистості в окремі вікові періоди розвитку. Не часто трапляються дослідження, в яких охоплюються тривалі вікові періоди розвитку вольової регуляції особистості.

Генеza вольової регуляції здійснюється у всіх вікових періодах в трьох напрямках: мотиваційно-спонукальному, виконавчому та оціночно-результативному. Кожне з цих напрямків виступає певною ланкою функціональної структури вольової регуляції і характеризується комплексом специфічних показників, що впливають на її розвиток; найбільша функціональне навантаження в здійсненні вольової регуляції падає на виконавчу ланку, що забезпечує суб'єкта засобами реалізації цілей і досягнення запланованих результатів.

Наукове обґрунтування щодо стабільних і кризових періодів становлення вольової регуляції в окремі вікові періоди доводить, що кризи розвитку особистості істотно змінюють прояви вольової регуляції: вони визначають відносно стабільні періоди становлення вольової регуляції в діяльності та поведінці людини, періоди різкої зміни, руйнування стабільності її впливу, що і призводить до появи нових механізмів її дії, виводячи людину на більш високий рівень особистісного розвитку. Вікові кризи в кожному періоді розвитку людини є свого роду перешкодами, які особистість може пройти більш-менш успішно. Кризи загартовують «волю» людини, сприяють вмінню опановувати собою, своєю поведінкою, проявляти вольові якості, характеризують її як особистість, здатну долати труднощі та перешкоди, що виникають на шляху.

Детермінантами генезису вольової регуляції виступають: вік, соціальна ситуація розвитку, зміст діяльності, статусне положення людини. Несприятлива соціальна ситуація впливає на прояви вольової регуляції протягом будь-якого віку.

Формування вольової регуляції пов'язано з включенням в певний процес прийняття відповідальних рішень, ситуацій, що ставлять людину перед необхідністю подолання у своїй діяльності суб'єктивних і об'єктивних труднощів, які детермінують розвиток потреби в самозміні й оволодінні способами мобілізації власних можливостей для досягнення намічених цілей.

Вольова регуляція діяльності та поведінки людини, таким чином, являє собою особливу, вищу форму прояву загальної психічної регуляції. Ми розглядаємо вольову регуляцію як вищий рівень регуляції, що є різновидом довільної регуляції, особливою формою її прояву. Ми розглядаємо волю як свідому активність особистості, що дозволяє їй управляти своєю поведінкою за допомогою системи певних дій і якостей особистості.

Дослідження генези вольової регуляції на протязі всіх вікових періодів життя людини дозволяє значно розширити й уточнити знання про її прояви. Аналіз досліджень з проблеми волі й вольової регуляції дозволив нам визначити певні положення до розуміння генези вольової регуляції.

Так, за своєю природою вольова регуляція є структурно-динамічним утворенням, що постійно формується та є включеною в загальний процес розвитку особистості, однією з її найважливіших сторін. Становлення вольової регуляції підкоряється закону диференціації та інтеграції: функціонування її компонентів на різних вікових етапах піддається вираженій диференціації; в період особистісного становлення на новому рівні відбувається інтеграція в цілісну систему, що дозволяє особистості ефективно використовувати її як засіб самозміни. Таким чином, інтеграційна система вольової регуляції дозволяє не тільки змінювати себе, а й домагатися значних досягнень особистісного, професійного і кар'єрного зростання особистості.

Мета статті. Дослідити історію розвитку дослідження проблеми волі в психології.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Історія вивчення волі сягає корінням часів Стародавньої Греції, де її розуміли то як афективну, то як інтелектуалістичну. Платон [6] розумів її як певну здатність душі, що визначає і спонукує активність людини. Аристотель [2] пов'язував волю з розумом, оскільки він вважав, що природа волі виражається в формуванні логічного висновку. Б. Спіноза [1] розцінював волю як усвідомлення зо-

внішньої детермінації, яка суб'єктом сприймається як внутрішня свобода.

Існує багато теорій волі, в яких дослідники по-різному визначають її значення. Так німецький соціолог Ф. Теніс [2] намагається пояснити механізми поведінки людини в розрізі проблеми волі та створив напрямки, що отримав назву «волюнтаризм». З цього вчення випливало наступне: вольові акти, нічим не визначаючись, обумовлюють сам хід психічних процесів.

Ще Епікур [4] ставив питання про вільний вибір поведінки, а Блаженний Августин (354-430) стверджував, що «діями душі та тіла управляє воля, спонукаючи душу до самопізнання створюючи з чуттєвого відображення речей їхні образи, витягує з душі закладені в ній ідеї». [1].

Німецькі філософи А. Шопенгауер [5] і Е. Гартман [4] порівнювали волю з космічною силою «сліпим і несвідомим першопринципом, від якого беруть свій початок всі психічні прояви людини».

Волюнтаризм, стверджуючи незалежність людської волі від навколишньої дійсності, в крайніх своїх поглядах протиставляв вольовий початок об'єктивним законам природи і суспільства.

В історії цього питання знаходимо згадку про те, що Бенедикт Спіноза [8] заперечував безпричинну поведінку: «воля, як і все інше, потребує причини» і далі «Люди помиляються, вважаючи себе вільними. Ця думка ґрунтується на тому, що свої дії вони усвідомлюють, причин же, якими вони визначаються, не знають».

Воля у Спінози – це здатність, завдяки якій душа стверджує або заперечує, визначає, що істинно, а що хибно, а бажання – здатність, завдяки якій душа домагається будь-якої речі або відвертається від неї. Є. Льїн [3].

Кант [4], вважаючи людину «безвольною іграшкою надприродних сил» говорив про те, що кінцевою причиною людських вчинків виступає не сама людина, а бог.

Свого часу Гегель [3] висунув тезу про єдність волі та мислення. Мислення й воля по ньому є двома сторонами духу: теоретичної та практичної. Вони взаємно проникають і доповнюють один одного. Різниця ж між ними в тому, що мислення прагне найбільш адекватно його пізнати, а воля - перетворити.

Проти волюнтаризму виступав І. Сеченов: «... так як людина вільна діяти відповідно до своїх думок і бажань, і навперекір їм, - значить, між ними і вчинками повинна стояти особлива вільна сила, яка і називається волею». [7].

Л. Виготський [1] писав, що вольова, або довільна поведінка - є поведінка соціальна за своєю суттю і що максимум волі є максимум покори, тому відсутність свободи в прийнятті рішень ще не

свідчить про відсутність волі. Вчений [1] також пов'язував волю зі свободою вибору: «Найхарактернішим для оволодіння власною поведінкою є вибір, і не дарма стара психологія, вивчаючи вольові процеси, бачила у виборі саму сутність вольового акту». Він виділяв у вольовій дії два окремих процеси: власне, саме рішення та виконавчий – це дія по виконанню прийнятого рішення.

Одні філософи зводили проблему свободи волі до проблеми вільного вибору дії, а інші говорили про те, що в вольових актах людина не може бути вільною, вона підпорядкована необхідності, а свобода полягає в тому, що ми можемо діяти або НЕ діяти відповідно до нашого вибору або бажання.

В. Віндельбанд [2] був упевнений в тому, що вільний вибір є внутрішнім процесом, що має в самому собі критерій своєї доцільності. Він розрізняв 3 різних етапу вибору, а саме: 1) Виникнення окремих потягів, з яких кожне, якби воно було єдиним, безпосередньо перейшло б у дію; 2) Взаємна затримка й урівноваження потягів, вибір між якими призводить до вирішення; 3) Вольовий імпульс, за допомогою якого не стримане або визначене певним вибором бажання переходить у відповідну фізичну дію.

Точки зору на волю як на вибір одного з декількох спонукань або як вирішення конфлікту мотивів дотримувалися такі вчені як Г. Челпанов [1], Ф. Лерш [7], В. Франкл [7] та інші.

Аристотель [2] ввів поняття волі як пояснювальний процес, щоб відрізнити вчинки, що здійснюються на підставі розумного рішення суб'єкта, від вчинків, викликаних його бажаннями, і не самі по собі знання є причиною розумної поведінки, а сила, що викликає дію відповідно до розуму. Ця сила зароджується в розумній частини душі за допомогою з'єднання розумного рішення з бажанням, надає цьому рішенню спонукальну силу, і саме бажання обумовлюється спонукальною силою прагнення, а волю Аристотель зводив до управління, а саме: а) за допомогою розуму спонукальною силою бажання людини; б) шляхом надання вихідному бажанню додаткового спонукання до предмету; в) за допомогою гальмування спонукання, коли розум підказує, що потрібно уникнути прагнення до того чи іншого об'єкту.

Дії та вчинки, що здійснюються за рішенням самої людини, Аристотель вважав довільними. Він вважав, що воля не тільки ініціює, але й вибирає довільні дії, регулює їх здійснення, а здатність людини володіти собою приписував дії вольового початку, але будь-який вольовий рух за Аристотелем має природні підстави.

Р. Декарт [2] вважав, що завдання волі - боротьба з пристрастями, які виникають під впливом речей. Вона може гальмувати рух, викликаний пристрастю. Він вважав що розум – це знаряддя волі;

воля допомагає слідувати певним правилам, що визначаються з поняття про добро і зло. Воля пов'язана з моральністю.

Е. Мейман [3] вважав, що основною ознакою вольової дії є попередній психічний акт, вироблення уявлення про мету, отримання згоди на цю мету, яка починається з підбору й розгляду цілей, з аналізу наслідків дії, а справжньою причиною всіх вольових вчинків вважає роздум, за допомогою якого досягається розуміння цінності значення мети.

І. Сеченов [7] виділяв моральний компонент волі. Він вважав, що просто так людина не буде проявляти силу волі, для цього потрібен мотив.

Г. Челпанов [8] бачив у вольовому акті 3 елементи: бажання; прагнення; зусилля. Він вважав, що вольова дія має зв'язок з боротьбою мотивів і сама воля несе в собі функцію прийняття рішення про дію. К. Корнілов [5] також вважав, що в основі вольових дій завжди лежить мотив.

Д. Узнадзе [8] розуміє волю як один із спонукальних механізмів, разом з актуальною потребою. Спонукування до будь-якої дії пояснює наміром (установкою на дію). За вольовими установками приховані потреби людини, які лежать в основі прийняття рішення поряд з участю в цьому процесів уяви і мислення.

Б. Зейгарник [2] вважала, що проблема опанування своєю поведінкою (на рівні оволодіння власною мотивацією) традиційно ставиться в психології як проблема волі. Вольова поведінка розглядається різними авторами як процес виробництва нових мотиваційних утворень, які сприяють розгортанню поведінки в обраному напрямку. Так, наприклад, такі вчені як Л. Божович [1] і Л. Виготський [6] розуміють волю як різновид довільної мотивації.

Зв'язок мотивації та волі розглядається й іншими московськими психологами К. Гуревич [1], О. Леонт'єв. Так О. Леонт'єв [5] розглядав розвиток довільної поведінки у зв'язку з розвитком і диференціацією мотиваційної сфери.

Одним з перших дослідників, який звернув увагу на волю як особливу форму психічної регуляції поведінки був М.Я. Басов [7]. Влада особистості над своїми душевними станами, відзначав він, можлива тільки при наявності в складі її душевної єдності деякого регулятивного чинника.

Інші дослідники розуміють волю (довільність), як самоуправління своєю поведінкою за допомогою свідомості, яке передбачає самостійність людини не тільки в прийнятті рішення («свобода волі»), але й в ініціації дій, їх здійсненні та контролі. Вони визначають волю як здатність людини, що виявляється в самодетермі-

нації і саморегуляції нею своєї діяльності та різних психічних процесів.

Отже, довільне керування є інтегральним психофізіологічним процесом, оскільки воно, з одного боку, включає крім вольового зусилля ряд інших психологічних феноменів: мотиви (бажання, повинність), інтелектуальну активність, моральну сферу особистості, але, з іншого боку, базується на фізіологічних процесах і особливостях їх протікання (властивості нервової системи). Є. Льїн [3].

Узагальнюючи, можна виокремити наступні теорії волі: Воля як волюнтаризм (Кант [3], Гегель [3], Б. Спіноза [6]). Воля як вільний вибір (Г. Челпанов [6], В. Франкл [7], Л. Виготський [3]). Воля як довільна мотивація (Р. Декарт [5], Т. Гоббс [5], Д. Гартлі [7]). Воля як повинність (Д. Узнадзе [3], Ш. Чхартшвілі [6]). Воля як особлива форма психічної регуляції (М. Басов [6], К. Корнілов [6]). Воля як механізм подолання зовнішніх та внутрішніх перешкод і труднощів (І. Павлов [1], П. Сімонов [2], Б. Смірнов [6], О. Хомська [3]). Воля як самоуправління (Є. Льїн) [3].

Висновки. Встановлено, що в психології є багато підходів до розуміння волі та вольової регуляції, але вони не є завершеними, тому що не простежують її генезис протягом усього періоду життя людини. Про це свідчить різноманіття теорій і підходів до визначення змісту поняття «вольова регуляція», розширення або звуження цього поняття при описі психологічних особливостей вікового розвитку особистості.

Встановлено, що зовнішніми результатами вольової регуляції є конкретні досягнення людини: перемоги, досягнення, успіхи тощо. Внутрішніми результатами є зміни, що відбулися в самій особистості: з'являються певні вольові якості, нове ставлення до себе, розвиток власних можливостей, підвищення власної компетентності, професійності, емоційної стійкості у професійній діяльності, в досягненні змін власної особистості. Людина, яка досягає успіху в діяльності, долаючи труднощі, не тільки розвивається і створює нові результати, але й самореалізується в житті, прагне до самоствердження. Вольова регуляція формується в процесі розв'язання людиною життєвих задач. В зрілому віці на перше місце в розвитку вольової регуляції виходять власні завдання, які ставить перед собою особистість. При цьому людина сама обирає для себе пріоритетні області розвитку, формуючи власну долю, власний стиль саморегуляції. Активно долаючи життєві проблеми, людина накопичує досвід, формується мотиваційна та змістовна сфера особистості, що лежать в основі вольової регуляції особистості. Хоча дослідження, присвячені саморегуляції особистості в цілому виникли завдяки психології волі, вони спрямовані в першу

чергу на вивчення проблем регуляції поведінки, психічного стану та почуттів.

Перспективою подальших досліджень з теоретичної та практичної точки зору ми вважаємо проблему формування вольової регуляції в дитячі та шкільні роки в сімейній та соціальній взаємодії, дослідження структури вольової регуляції діяльності в екстремальних умовах життєдіяльності. Адаже, незважаючи на розуміння суттєвої ролі соціальної взаємодії в розвитку вольової регуляції, емпіричних і теоретичних робіт в цій області явно недостатньо.

Список використаних джерел

1. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: Избранные психологические труды / Под ред. Д. И. Фельдштейна. 3-е изд. – М. : Московский психол-соц. инс-т, Воронеж : НПО «МОДЭК», 2001. – С. 18–56.
2. Боришевский М. И. Развитие саморегуляции поведения школьников. Автореф. дисс. доктора психол. наук. – М. : АСТ, 1990. – 40 с.
3. Ильин Е. П. Психология воли / Ильин Е. П. – СПб. : Питер, 2000. – С. 17–195.
4. Леонтьев А. Н. Воля / А. Н. Леонтьев // Вестник Московского университета. – Сер. 14, Психология. – 1993. – № 2. – С. 3–14.
5. Kuhl J., Beckmann J. Historical perspectives in the study of action control // Action control: From cognition to behavior / Ed. by J. Kuhl, J. Beckmann. Berlin. N.Y. – 1985. – P.178–185.
6. Селиванов В. И. Основные подходы к психологическому исследованию волевой активности личности / В. И. Селиванов // Экспериментальные исследования волевой активности. – Рязань, 1986. – 138 с.
7. Silva M. N., Markland D. A., Minderico C. S., Vieira P.N., Castro M.M., Coutinho S.S., Santos T.C., Matos M.G., Sardinha L.B., Teixeira P.J. A randomized controlled trial to evaluate self-determination theory for exercise adherence and weight control: Rationale and intervention description // BMC Public Health. – 2008. – Vol. 8. – P. 234–247.
8. Швалб Ю. М. Возвращение к забытой теме: проблема воли в психологии / Ю. М. Швалб // зб. наук. пр. Актуальні проблеми психології. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – Том VII. Екологічна психологія. – Вип. 37. – С. 186–199.

Spisok vikoristanih dzherel (транслітерація).

1. Bozhovich L. I. Problemyi formirovaniya lichnosti: Izbrannyye psihologicheskie trudy / Pod red. D. I. Feldshteyna. 3-e izd. – М. : Moskovskiy psihol-sots. ins-t, Voronezh : NPO «MODEK», 2001. – S. 18–56.
2. Borishevskiy M. I. Razvitie samoregulyatsii povedeniya shkolnikov. Avtoref. diss. doktora psihol. nauk. – М. : AST, 1990. – 40 s.
3. Ilin E. P. Psihologiya voli / Ilin E. P. – SPb. : Piter, 2000. – S. 17–195.

4. Leontev A. N. Volya / A. N. Leontev // Vestnik Moskovskogo universiteta. – Ser. 14, Psihologiya. – 1993. – № 2. – S. 3– 14.
5. Kuhl J., Beckmann J. Historical perspectives in the study of action control // Action control: From cognition to behavior / Ed. by J. Kuhl, J. Beckmann. Berlin. N.Y. – 1985. – P.178–185.
6. Selivanov V. I. Osnovnyie podhodyi k psihologicheskomu issledovaniyu volevoy aktivnosti lichnosti / V. I. Selivanov // Eksperimentalnyie issledovaniya volevoy aktivnosti. – Ryazan, 1986. – 138 s.
7. Silva M. N., Markland D. A., Minderico C. S., Vieira P.N., Castro M.M., Coutinho S.S., Santos T.C., Matos M.G., Sardinha L.B., Teixeira P.J. A randomized controlled trial to evaluate self-determination theory for exercise adherence and weight control: Rationale and intervention description // BMC Public Health. – 2008. – Vol. 8. – P. 234–247.
8. Shvalb Yu. M. Vozvrashchenie k zabyitoy teme: problema voli v psihologii / Yu. M. Shvalb // zb. nauk. pr. Aktualni problemi psihologii. – Zhitomir : Vid-vo ZhDU Im. I. Franka, 2014. – Tom VII. Ekologichna psihologiya. – Vip. 37. – S. 186–199.

Кирпенко Т.М. Современное состояние и перспективы изучения волевой регуляции личности в психологических исследованиях

В статье рассмотрена история психологических и философских исследований феномена «воли». Определены основные направления этих исследований. Обоснована актуальность темы исследования. Установлено, что внешними результатами волевой регуляции являются конкретные достижения человека: победы, достижения, успехи и тому подобное. Внутренними результатами являются изменения, произошедшие в самой личности, например, новое отношение к себе, развитие собственных возможностей, повышение собственной компетентности, профессионализма, эмоциональной устойчивости в профессиональной деятельности, в достижении изменений собственной личности. Определены актуальность исследуемой проблемы и перспективы дальнейших исследований в данном направлении. Перспективой дальнейших исследований является изучение генезиса волевой регуляции на протяжении всех возрастных периодов жизни человека. Это позволит значительно расширить и уточнить знания о ее проявлении.

Ключевые слова: личность, свобода, волюнтаризм, мотивация, психическая регуляция, ценность, социальная установка

Kyrpenko T. Current state and prospects for the study of volitional regulation of the personality in psychological research

The article describes the history of the psychological and philosophical studies of the phenomenon of “will”. Defined theory will in the domestic and foreign psychology. Were defined the main directions of this research. relevance of the research topic was justified. It was found that the results of external will regulation are the specific achievements of man: victory, achievement, success, and the like. Inside of this changes in the personality, for example, a new attitude toward themselves, develop their own capabilities, increasing their competence, professionalism, emotional stability in their professional activities, to achieve self-changes. We study the the psychological mechanisms willed self-control in an extreme situation. It is stated that the willed self-control is important in adaptation and self-control. It was determined that the main function of the will is the conscious regulation of the activity of ability to live in extreme conditions. Is ascertained that insufficiently studies on the structure of strong-willed regulation of activities of ability to live in extreme conditions, its types, kinds. Determined the relevance of the study were the problems and prospects for further research in this direction. Prospects for further research from the theoretical and practical point of view, we consider the problem of the formation of strong-willed regulation in childhood and school years in the family and social interaction, study of the structure of strong-willed regulation of activities of ability to live in extreme conditions. Prospects for further research is to study the genesis of strong-willed regulation within all age periods of human life. This will greatly enhance and refine knowledge of its manifestations.

Keywords: *personality, freedom, voluntarism, motivation, psychic regulation, value, social setting*

ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНИХ НОВОУТВОРЕНЬ ГЕРОНТОГЕНЕЗА НА АКТУАЛІЗАЦІЮ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ СФЕРИ

У статті розглядається проблема взаємодетермінації інтелектуального розвитку в період геронтогенезу і психологічних новоутворень цього періоду. Результати дослідження показали, що деструктивні психологічні новоутворення мають значний вплив на зниження когнітивного потенціалу, у свою чергу, деградує інтелект сприяє деінтелектуалізації всіх психічних процесів. У процесі дослідження доведено, що основним фактором ефективності інтелектуального розвитку є не вік старої людини, а специфіка її психологічних новоутворень.

Експериментально доведено можливість корекції деструктивних психологічних новоутворень у період геронтогенезу внаслідок підвищення інтелектуального рівня людини.

Ключові слова: *геронтогенез, інтелект, психосоціальний розвиток, психологічні новоутворення*

Постановка проблеми. Розвиток особистості – стадіальний і гетерохронний процес, в якому принциповий перехід на новий етап є результатом сформованих психологічних новоутворень – індикаторів психофізичної готовності людини до наступного вікового періоду [10; 11]. Якість їх формування детермінована низкою чинників: рівнем інтелектуального розвитку, психологічними особливостями попередніх етапів онтогенезу, специфікою соціокультурного оточення, а в період геронтогенезу вперше виникає складна екзистенційна проблема – завершення особистого життя, яке стає смислоутворювальним фактором, впливаючи на весь процес життєдіяльності, незалежно від рівня її усвідомленості. Будучи, до певної міри, результатом інтелектуального розвитку, психологічні новоутворення, у свою чергу, чинять на нього вплив, сповільнюючи або активізуючи когнітивні і метакогнітивні процеси[5; 9; 12]..

Проблема якості психологічних новоутворень у завершальному періоді онтогенезу є актуальною внаслідок того, що цей феномен має вирішальний вплив на патерн старіння людини й особливості її соціалізації, яка у свою чергу потребує значних інтелектуальних зусиль для формування бажаного способу життя людини в пізньому віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на активізацію досліджень у сфері геронтопсихології, особливості інтелектуального розвитку в період геронтогенезу – одна з найменш вивчених проблем сучасної вікової психології. В науковій літературі немає єдиних уявлень про специфічні психологічні особливості людей досліджуваного періоду і методів їх психологічної адаптації для гармонійного соціального життя. Дослідженням психологічних проблем людини в період геронтогенезу займалися і займаються дослідники Дж. Флейвелл, А. Efklikes, А. Н. Schoenfeld, Н. J. Hartman, D. J. Hacker, С. Timoszyk-Tomczak, В. Bugajska, М. Л. Смутьсон, Л. I. Анциферова, М. О. Холодна, П. Б. Балтес, Є. Голдберг, С. М. Халін, Ю. Б. Дормашев, В. Я. Романов та інші. Поступове і неухильне збільшення частки людей постпенсійного періоду в соціумі визначає її як актуальну, а ряд специфічних психологічних особливостей геронтогенезу ускладнюють дослідження. Розглядувана актуальна проблема недостатньо досліджена і потребує подальшої роботи в зазначеному напрямку.

Мета статті. Ознайомити з результатами експериментального дослідження взаємодетермінації когнітивного розвитку і психологічних новоутворень у період геронтогенезу.

Виклад основного матеріалу. У лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України проведено експериментальне дослідження особливостей інтелектуального розвитку в період геронтогенезу. Серед низки факторів, що впливають на якість когніцій і метакогніцій у період старіння і старості, важливе значення має їх взаємодетермінація з психологічними новоутвореннями, властивими для цього періоду. Вибірка становила 257 досліджуваних віком 56–97 років, з яких 58% – жінки і 42% – чоловіки. База дослідження – пансіонат для ветеранів праці відділення денного перебування територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів.

Формування психологічних новоутворень є результатом реалізації основної діяльності, яка в період геронтогенезу проявляється у формі напруженої психологічної роботи щодо прийняття свого життєвого шляху (успішність/неуспішність) і адекватного ставлення до природної смерті як завершального етапу біологічного життя[3; 6; 8]. Якість психологічних новоутворень пізнього віку впливає на здатність людини адаптуватися до мінливих умов існування, причому не тільки в зовнішньому середовищі (втрата звичних статусів, соціальна депривація та ін.), а й тих, що відображають психофізіологічні зміни в її організмі. Специфіка реалізації основної діяльності визначається рівнем інтелектуального розвитку. В результаті взаємодії перерахованих вище факторів психологічні новоутворен-

ня можуть мати як продуктивний (мудрість), так і деструктивний (неприйняття світу) сценарії розвитку[1; 4;].

Феномен мудрості становить значну складність для дослідження, оскільки не є простою сумою знань і життєвого досвіду. Поняття «мудрість» має безліч трактувань: вміння користуватися знаннями, інтегрованість, цілісність, усвідомлення можливості бути недосконалим і прийняти своє життя, почуття спільності з іншими, високий рівень розвитку інтуїції тощо[2; 7; 11]. В рамках дослідження ми запропонували учасникам проекту дати власне визначення мудрості, досліджувані вказали основним критерієм вміння конструктивно вирішувати проблемні міжособистісні ситуації і задоволення своїм життям.

Виходячи з того, що почуття задоволеності життям, як критерій продуктивності психологічних новоутворень у геронтогенезі, є суб'єктивним, для дослідження специфіки сформованих психологічних новоутворень учасників проекту ми використовували метод інтроспекції і феноменологічний аналіз. 94% досліджуваних охарактеризували своє життя як ланцюг невдач і розчарувань, які сталися через несприятливі обставини або дії (навмисні чи ні) інших людей. Використовуючи ряд методів, у тому числі «потік думок», ми констатували у 78% досліджуваних переважно негативне мислення, категоричність суджень і відсутність критичного ставлення до себе, що свідчить, у тому числі, і про деструктивні психологічні новоутворення геронтогенезу.

Результати дослідження показали, що деструктивні психологічні новоутворення мають значний вплив на зниження когнітивного потенціалу, у свою чергу, деградує інтелект сприяє деінтелектуалізації всіх психічних процесів, що призводить до зниження рівня усвідомленості того, що відбувається. В процесі тренінгової роботи було відзначено, що діяльність тих досліджуваних, у яких зафіксовано деструктивні психологічні новоутворення, супроводжується зниженим рівнем емоційного фону, що значною мірою впливало на недостатню активність роботи когнітивної і метакогнітивної сфери, було відзначено сповільнення процесів сприйняття, труднощі в концентрації уваги, швидке стомлення в процесі інтелектуальної діяльності, скарги на неможливість виконати завдання (при відсутності спроби його виконання) та ін. Важливо зауважити, що при зміні суб'єктивно складної для досліджуваного інтелектуальної діяльності на легшу (із знайомими елементами) відзначено помітне підвищення інтелектуальної активності.

Досліджувані, у яких було зафіксовано продуктивні психологічні новоутворення, мали інший патерн поведінки: виявляли інтерес до нових завдань, доброзичливо ставилися до інших учасників проекту, не скаржилися на складність завдань, а навпаки, просили давати

для них додатково домашні завдання і в цілому виявляли інтерес до проблеми свого когнітивного розвитку. Потрібно відзначити високі (суб'єктивно і об'єктивно) результати їхнього інтелектуального розвитку в результаті участі в проекті. Досліджувані цієї умовної групи продовжували заняття з актуалізації своєї інтелектуальної сфери і після завершення проекту.

Вік досліджуваного (ранній, середній, пізній геронтогенез) не був значущим фактором висхідного інтелектуального розвитку, незважаючи на те, що різниця між наймолодшим і найстарішим учасником проекту становила більш як 40 років, хоча, беручи до уваги об'єктивні вікові фізіологічні зміни в організмі людини, можна було б стверджувати про природне зниження інтелектуального потенціалу у зв'язку зі збільшенням віку. Констатовано превалюючий компонент ефективності інтелектуального розвитку в період геронтогенезу – специфіка психологічних новоутворень.

Способи спілкування із зовнішнім світом старіючої і старої людини є ще одним фактором, що визначає якість її психологічних новоутворень і особливості інтелектуального розвитку. Якщо в разі формування продуктивного психологічного новоутворення – мудрості, відбувається активізація процесу самопізнання і саморегуляції особистості, який здійснюється завдяки розвиненій рефлексії, то деструктивні психологічні новоутворення переважно провокують людину до регуляції свого соціокультурного оточення за допомогою різних методів, включаючи маніпулятивні, що сприяє формуванню дисгармонійних відносин з людьми, які її оточують. Така модель поведінки призводить до ще більшої соціальної конфронтації, і насамперед з близькими людьми. Це проявляється у відчуженні з боку старої людини, у неї виникає впевненість у відсутності щирості оточення, настороженості стосовно них. Водночас зберігається потреба створення суб'єктивно оптимального Я-образу у зв'язку із завершенням життя і бажанням залишити про себе максимально можливе позитивне враження.

Результати дослідження показують, що в разі деструктивних психологічних новоутворень стара людина прагне оптимізувати свій Я-образ за допомогою створення нових соціальних зв'язків (волонтери, випадкові знайомі тощо) з тими, хто не знайомий з негативними проявами її особистості. Нижче наведено приклад, який ілюструє прагнення до збереження позитивного Я-образу за допомогою спілкування з тими людьми, для яких її негативні психологічні особливості відсутні.

Приклад. Досліджувана Л. (89 років, проживає в пансіонаті для ветеранів праці, має дітей, онуків і правнуків, які матеріально її утримують). За словами Л., емоційна напруженість у спілкуванні з близькими викликана їхнім небажанням дослухатися до її порад.

Досліджувана стверджувала, що діти неодноразово забирали її з пансіонату, але вона поверталася, тому що їй психологічно комфортніше «знаходити спільну мову з чужими людьми» (волонтерами).

Період геронтогенезу часто асоціюється з поняттям «психологічна ізоляція», що потребує конкретизації, оскільки зниження соціальних контактів відзначено тільки у досліджуваних з деструктивними психологічними новоутвореннями і не завжди означає їх реальну ізоляцію. Людина в пізньому віці продовжує спілкування з близькими людьми або тими, хто надає різноманітні соціальні послуги. Психологічна ізоляція, в контексті відсутності бажаної якості спілкування, зумовлена значною мірою результатом роботи деструктивних психологічних новоутворень старої людини.

Для можливої корекції деструктивних психологічних новоутворень ми використовували ряд методів, серед яких завдання зі складання карти своїх досягнень, включаючи суб'єктивно найнезначніші, упродовж усього життя досліджуваного. Це завдання потребувало значного часу для його виконання, тому було запропоновано як домашнє завдання. Виконання завдань, спрямованих на корекцію деструктивних новоутворень, мало значний позитивний ефект, що сприяло підвищенню рівня самооцінки досліджуваних та знайшло підтвердження в підвищенні інтелектуальної активності досліджуваних у процесі тренінгової роботи.

Не будучи генетично запрограмованими, психологічні новоутворення, в разі усвідомленої необхідності, можуть бути піддані корекції внаслідок актуалізації інтелектуальної сфери старої людини, що експериментально доведено результатами нашого дослідження. Відчай, який пов'язаний із суб'єктивно «безцілним» життям і який є результатом роботи деструктивних психологічних новоутворень, у результаті складної інтелектуальної роботи з актуалізації метакогнітивної сфери піддається оптимізації, поступово змінюючи суб'єктивно катастрофічну картину завершення життєвого шляху адекватним сприйняттям дійсності.

Розвиток інтелектуальної сфери людини в пізньому віці дає можливість їй по-новому, критично розглянути складні психологічні проблеми, які (за твердженнями досліджуваних) перебували в категорії нерозв'язних, і знайти шляхи їх вирішення. Під час тренінгової роботи, спрямованої на актуалізацію інтелектуального потенціалу в період старіння і старості, активізація психічних компенсаторних механізмів сприяла відновленню згасаючих психічних функцій, здібностей, включаючи ті, які не використовувалися людиною упродовж попередніх етапів розвитку внаслідок низки причин, але існували у вигляді задатків, наприклад, творчих.

Висновки. Кожен період онтогенезу супроводжується формуванням психологічних новоутворень, які необхідні для реалізації

завдань, що стоять перед наступним періодом. Специфіка психологічних новоутворень геронтогенезу полягає в тому, що вони сприяють суб'єктивному резюмуванню ступеня успішності/неуспішності всього життєвого шляху людини у зв'язку із завершенням її біологічного життя, впливаючи на специфіку її інтелектуального розвитку. В результаті дослідження експериментально доведено, що можлива корекція деструктивних психологічних новоутворень у період геронтогенезу внаслідок підвищення інтелектуального рівня старої людини.

Перспективи подальших досліджень. Патерн старіння є наслідком роботи психологічних новоутворень, формування яких – результат інтелектуального розвитку в пізньому віці, впливає на психоемоційний стан як самої людини похилого віку, так і на її соціокультурне оточення. Дослідницька робота, спрямована на вивчення психологічних особливостей людини в період геронтогенезу, є необхідною умовою для створення гармонійного суспільства.

Список використаних джерел

1. Дітюк П.П. Ситуативна активність, відносна суб'єктність та свобода вибору [Електронний ресурс] / П.П.Дітюк // Технології розвитку інтелекту. – Т.2, № 5 (16) 2017. – Режим доступу: http://psytir.org.ua/upload/journals/2.5/authors/2017/Dityk_Pavlo_Pavlovych_Syтуatyvna_aktyvnist_vidnosna_subjektivnist_ta_svoboda_vyboru.pdf
2. Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі : монографія [Електронний ресурс] / М.Л. Смульсон, Ю.М.Лотоцька, М.М.Назар, П.П.Дітюк, І.Г.Коваленко-Кобилянська [та ін.] ; за ред. М. Л. Смульсон. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 221 с. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/10064/>
3. Карпов А.В. Психология сознания: Метасистемный подход / А.В. Карпов. – М.: РАО, 2011. – 1088 с.
4. Коваленко-Кобилянська І. Г. Суб'єктна активність людини в період геронтогенезу в умовах освітнього простору Інтернет [Електронний ресурс] / // Технології розвитку інтелекту/ Т.2, №2 (13), 2016 – Режим доступу http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/18
5. Лотоцька Ю.М. Психологічна якість життя як наслідок наших виборів [Електронний ресурс] / Ю.М.Лотоцька // Технології розвитку інтелекту. – Т.2, № 5 (16) 2017. – Режим доступу: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/10
6. Мещеряков Д.С. Рівні розвитку суб'єктності [Електронний ресурс] / Д.С. Мещеряков // Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми : V Міжнар. наук-практ. інтернет-конф., 10-31 травня. 2017 р. : тези допов. – Режим доступу: http://www.newlearning.org.ua/system/files/sites/default/files/zagruzheni/mescher_yakov_dmytro_2017.pdf
7. Суб'єктна активність в контексті формування комунікативної компетентності [Електронний ресурс] / М.М.Назар // Технології роз-

- витку інтелекту – Т. 2, № 1 (12)/ – 2016. [Режим доступу] http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/17
8. Смутьсон М.Л. Интеллект і ментальні моделі світу / М.Л. Смутьсон // Наукові дослідження когнітивної психології – Острог: Вид-во Національного університету “Острог”, 2009. – Вип.12. – С. 38 – 49.
 9. Смутьсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту: монографія / М.Л. Смутьсон. – К.: Нора-Друк, 2003. – 298 с.
 10. Смутьсон М.Л. Интеллект і ментальні моделі світу. // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”. Тематичний випуск “Сучасні дослідження когнітивної психології” – Острог: Вид-во Національного університету “Острог”, 2009. – Вип.12. – С. 38 – 49.
 11. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. /М.А.Холодная– Москва – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1997. – 392 с.
 12. Чепелева Н.В. Дискурсивні засоби самопроекування особистості / Н.В. Чепелева // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 24. – С. 7 – 11.

References

1. Dityuk P.P. Sytuatyvna aktyvnist”, vidnosna sub’yektnist” ta svoboda vyboru [Situational activity, relative subjectness and freedom of choice] [Elektronnyj resurs] / P.P.Dityuk //Технолоhiyi rozvytku intelektu. – Т.2, № 5 (16) 2017. – Rezhym dostupu: http://psytir.org.ua/upload/journals/2.5/authors/2017/Dityk_Pavlo_Pavlovych_Sytuatyvna_aktyvnist_vidnosna_sub'yektnist_ta_svoboda_vyboru.pdf
2. Intelektual”nyj rozvytok doroslyx u virtual”nomu osvitu”omu prostori : monohrafiya [The intellectual development of adults in virtual educational space] [Elektronnyj resurs] / M.L. Smul”son, Yu.M.Lotoc”ka, M.M.Nazar, P.P.Dityuk, I.H.Kovalenko-Kobylyans”ka [ta in.] ; za red. M. L. Smul”son. – К.: Pedagogichna dumka, 2015. – 221 s. – Rezhym dostupu: <http://lib.iitta.gov.ua/10064/>
3. Karpov A.V. Psihologija soznaniya: Metasistemnyj podhod / A.V. Karpov. [Psychology of Consciousness: The Metasystem Approach] – М.: RAO, 2011. – 1088 s.
4. Kovalenko-Kobylyans”ka I. H. Sub’yektna aktyvnist” lyudyny v period herontohenezu v umovax osvitu”oho prostoru Internet [Subject activity of a person during a period of gerontogenesis in conditions of educational space of Internet] [Elektronnyj resurs] / // Технолоhiyi rozvytku intelektu/ Т.2, №2 (13), 2016 – Rezhym dostupu http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/18
5. Lotoc”ka Ju.M. Psihologichna yakist’ zhittja jak naslidok nashih viboriv [Psychological life quality as consequence of our solutions] [Elektronnyj resurs] / Ju.M.Lotoc”ka //Технолоhiyi rozvytku intelektu. – Т.2, # 5 (16) 2017. – Rezhim dostupu: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/10
6. Mescheryakov D.S. Rivni rozvytku sub”yektnosti [Elektronnyy resurs] / D.S. Mescheryakov // Virtual”nyy osvityniy prostir: psykholohichni problemy : V

- Mizhnar. nauk-prakt. internet-konf., 10-31 travnya. 2017 r. : tezy dopov. – Rezhym dostupu: http://www.newlearning.org.ua/system/files/sites/default/files/zagruzheni/mescher_yakov_dmytro_2017.pdf
7. Mashbyc” Yu.I. Psyxolohichnyj mexanizm dovyznachennya uchbovoyi zadachi: sutnist” i evrystychnyj potencial [The psychological mechanism of *additional determination* of educational problems: the nature and heuristic potential] / Yu.I.Mashbyc” // Teoriya i texnolohiya proektuvannya navchal”nyx system: Zb. nauk. prac”. – K, 2002. – Vyp. 3. – S. 3 – 17.
 8. Nazar M.M. Sub’yektna aktyvnist” v konteksti formuvannya komunikatyvnoyi kompetentnosti [Communicative competence’s forming and development of subject activity] [Elektronnyj resurs] / M.M.Nazar // Texnolohiyi rozvytku intelektu – T. 2, № 1 (12)/ – 2016. [Rezhym dostupu] http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/17
 9. Smul”son M.L. Psyxolohiya rozvytku intelektu: monohrafiya [Psychology of intellect development] / M.L. Smul”son. – K.: Nora-Druk, 2003. – 298 s.
 10. Smulson M.L. Intelekt i mental’ni modeli svitu. // Naukovi zapysky. Seriya “Psykholohiya i pedahohika”. Tematychnyy vypusk “Suchasni doslidzhennya kohnityvnoyi psykholohiyi” – Ostroh: Vyd-vo Natsional’noho universytetu “Ostroh”, 2009. – Vyp.12. – S. 38 – 49
 11. Holodnaja M.A. Psihologija intelekta. Paradoksy issledovanija [Psychology of the intellect. Paradoxes of research] /M.A.Holodnaja– Moskva – Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta, 1997. – 392 s.
 12. Chepelyeva N.V. Dyskursyvni zasoby samoproektuvannya osobystosti [Discourse means of personality self-designing] / N.V. Chepelyeva // Naukovi zapysky. Seriya «Psyxolohiya i pedahohika». Tematychnyy vypusk «Aktual”ni problemy kohnityvnoyi psyxolohiyi». – Ostroh: Vyd-vo Nacional”noho universytetu «Ostroz”ka akademiya», 2013. – Vyp. 24. – S. 7 – 11.

Коваленко-Кобылянская И. Г. Влияние психологических новообразований геронтогенеза на актуализацию интеллектуальной сферы

В статье рассматривается проблема взаимодействия интеллектуального развития в период геронтогенеза и психологических новообразований данного периода. Результаты исследования показали, что деструктивные психологические новообразования оказывают значительное воздействие на снижение когнитивного потенциала, в свою очередь, деградирующий интеллект способствует деинтеллектуализации всех психических процессов. В процессе исследования доказано, что основным фактором эффективности интеллектуального развития является не возраст старого человека, а специфика его психологических новообразований.

Экспериментально доказана возможность коррекции деструктивных психологических новообразований в период геронтогенеза вследствие повышения интеллектуального уровня человека.

Ключевые слова: геронтогенез, интеллект, психосоциальное развитие, психологические новообразования.

Kovalenko-Kobylanska I.G. Infulence of psychological novel formations of gerontogenesis on actualization of the intellectual sphere

The article deals with the problem of inter-determination of intellectual development during the period of gerontogenesis and psychological novel formations of this period. The urgency is caused by degree of influence of psychological novel formations on the pattern of aging of the person and peculiarities of their socialization.

The purpose of the article is to get acquainted with results of the experimental research of inter-determination of cognitive development and psychological novel formations during the period of gerontogenesis. The research included 257 subjects aged 56-97 years, 58% of whom were women and 42% were men. The methods of introspection, phenomenological analysis, clinical conversation, testing were used.

The results of the research showed that destructive psychological novel formations have a significant effect on decrease of the cognitive potential, in turn, degrading intellect contributes to de-intellectualization of all mental processes, which leads to decrease in the degree of awareness of what is happening. During the research, it was proved that the prevailing factor of the intellectual development effectiveness is not the age of the old man but the particularity of their psychological novel formations.

The possibility of correction of destructive psychological novel formations during the period of gerontogenesis is proved experimentally due to increase in the intellectual level of the person. The research aimed at studying the psychological characteristics of the person during the period of gerontogenesis is a necessary condition for creating a society for all.

Key words: *gerontogenes, intelligence; intellectual development, psychological novel formation*

ЕТНІЧНІ СТЕОРЕТИПИ СТУДЕНТІВ ВНЗ

У статті здійснений теоретичний аналіз феномену ментальність, соціальні стереотипи, архетипи, проаналізовано їх відмінності та взаємозв'язок. Розкрито ментальність як інтегративна етнопсихологічна ознака нації та причини виникнення соціальні стереотипи, які приводять до поляризації українського суспільства.

В експериментальній частині емпірично досліджено етнічні афіліативні тенденції, етнічну самосвідомість, етнічну ідентичність студентів з різних регіонів України та їх трансформації в умовах міжетнічної напруженості.

Ключові слова: *студенти, ментальність, етнічні стереотипи, етнічна ідентичність, етнічна афіліція, асоціативні карти України, національна вдача, колективне несвідоме*

Постановка проблеми. Розбудова української державності вимагає глибокого та об'єктивного вивчення особливостей нашого народу. А знання базових рис конкретної нації виконують прогностичну функцію, дозволяють, придивившись глибше до себе, зазирнути у майбутнє, адаптуватися до нього.

Поряд з позитивними зрушеннями в українському суспільстві такими, як підвищення громадянської свідомості, благодійності, почуття гідності, політичної активності тощо, ми є свідками й різкого зростання протистояння різних політичних ідеологій, що викликало поляризацію суспільства та формування «образів ворога». В основі цієї поляризації лежали не лише різні політичні вподобання, а й різні групові ідентичності, що знайшло відображення у відмінності соціокультурних, мовних, етнічних особливостей [8].

Групова ідентичність відіграла настільки значну роль, що перемога однієї політичної сили сприймалася її опонентами як загроза ідентичності [2, с.90]. У зв'язку з цим актуальним представляється аналіз загальних закономірностей виникнення, становлення та розвитку соціальних стереотипів, зокрема етнічних, стосовно особливостей взаємосприйняття жителів Півдня та Заходу країни.

Основний викладений матеріал. У нашій державі, коли ми спостерігаємо економічну кризу, війну, соціальну невизначеність, ідеологічну плутанину, велику кількість різноманітних, навіть полярних, точок зору відносно різних аспектів існування та розвитку країни, знов усе частіше можна почути думки про немовби існуючі відмінності між жителями Заходу, Півночі України та Півдня і

Сходу. Останні політичні події дійсно показали, що у буденній свідомості є досить сталими асоціації місця проживання людини з певною політичною та ідеологічною спрямованістю та, навіть, певним набором рис характеру, цінностей, особливостей поведінки[8].

Є суттєві відмінності між ментальністю, етнічною стереотипністю та архетипністю. Передусім, ці поняття відрізняються за походженням: ментальність розвивається під впливом зовнішніх чинників; етнічні соціальні стереотипи формуються також під впливом зовнішніх чинників але формуються через упереджене ставлення або нестачу інформацію, тоді як архетипність є результатом інтеріоризації, оскільки архетип входить в глибини пам'яті, а процес його засвоєння відбувається в ході етнізації. Іншою ознакою відмінності виступає міра відкритості іншим етносам.

Ментальність — це властива саме певній епосі (і тільки їй) відповідна культура, цивілізація, суспільство, спільноти і т.д., спільний розумовий інструментарій, яким індивіди цієї епохи оволодівають і послуговуються в неусвідомленій, інстинктивній формі, створюючи (з немінучими неповторними індивідуальними модифікаціями) особливий загальний образ світу, притаманний лише означеному суспільству (спільноті, етносу, культурі) [6;9].

Ментальність - це сукупність настанов, схильностей індивіда чи соціальної групи діяти, мислити, відчувати і сприймати світ певним чином, децю відмінним від сприйняття іншими соціальними спільнотами [1]. Дані стереотипи духовності залежать від народних традицій, національної культури, соціального досвіду, нарешті, екологічного довкілля людини і здебільшого діють на рівні несвідомого, психологічного реагування. Менталітет - це традиційний вияв світосприйняття людиною, нацією, народом, зумовлений історичним досвідом і національною культурою [5, с. 20; 9].

Досліджуючи соціально-психологічний стереотип, науковці визначили його основні елементи, які також є специфічними механізмами формування ментальності, а саме процеси категоризації, схематизації, атрибуції та казуальної атрибуції, установки та емоції. При **категоризації** відбувається формування понять та об'єднання їх у категорії за спільними ознаками.

Соціальна категоризація передбачає групування людей за суб'єктивно усвідомленими якостями та допомагає передбачити особливості майбутньої взаємодії з ними [2]. **Схематизація** передбачає створення схеми існуючих у досвіді індивіда понять, притаманних їм атрибутів та усвідомлення зав'язків і співвідношень між ними. У соціальних ситуаціях взаємодії чи при зустрічі з тим чи іншим об'єктом, суб'єкт вже володіє схематизованими конструкціями, які детермінують психологічну установку. На основі зазначених схем і формуються соціальні стереотипи, яким притаманна

своєрідна суб'єктивна готовність оцінювати та інтерпретувати поведінку людей. Схеми, які індивід використовує найчастіше, здаються надійними та валідними і формують ригідне ставлення до людей визначеної категорії [3].

Атрибуція – приписування різним соціальним об'єктам (окремим людям, групам чи соціальним спільнотам) якостей, які у той чи інший момент з певних причин не можуть бути результатом перцепції. Вивчали це явище Ф. Хайдер, Е. Джонс і К. Девіс, Х. Келлі та ін. [4, с. 35]. **Казуальна атрибуція** – пояснення людиною причин поведінки і дій іншої людини шляхом приписування їй певних намірів, мотивів, думок і почуттів [4, с. 35]. Під час атрибуції відбувається приписування причин поведінки та досягнень індивідів на основі їх групової приналежності [8].

Соціальна установка – суб'єктивні орієнтації членів групи на певні цінності, які вказують їм соціально визначені форми поведінки [4, с. 371]. Згідно із сформованими груповими цінностями та нормами, попереднього особистісного досвіду формується готовність сприймати представників інших соціальних груп через призму прийнятих узагальнених якостей та приписувати їм визначені мотиви, характеристики тощо. Така особливість соціальної установки сприяє виникненню соціально-психологічних стереотипів і водночас є його структурним компонентом.

Не менш важливу роль у дієвості соціально-психологічного стереотипу відіграють емоції, які є суб'єктивними маркерами модальності наших ставлень до інших людей і стосунків з ними [9]. Емоції впливають на формування позитивного внутрішньогрупового ставлення до членів своєї групи (авгостереотипи) і загострюють негативне ставлення до членів інших соціальних груп. Це призводить до виникнення такого негативного суспільного явища, як дискримінація – тенденція перебільшувати міжгрупові розбіжності та зменшувати їх між членами однієї групи. Зазначимо, що соціально-психологічні стереотипи у ставленні до представників «чужих» груп засвоюються у процесі ідентифікації суб'єкта з якою-небудь реальною чи референтною групою та усвідомленням себе її членом [3].

Увесь механізм формування стереотипів прийнято називати стереотипізацією [3]. З описаної вище специфіки механізму формування соціально-психологічного стереотипу можемо змоделювати структури психологічних компонентів його функціонування.

Дослідження проводилося на базі Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, Вінницького національного медичного університету ім. М. Пирогова, вибірка становить 60 студентів.

За методикою «Асоціативна карта України» студенти Західного регіону охарактеризовували тільки ті міста, які відвідали, асоціації

занотовані досить стисло та лаконічно (Наприклад О., Волиньська обл.: Львів-традиції, Київ-гроші, Луганськ-шахта, Вінниця-краса, Чернівці-старе місто), тоді як студенти родом з Північної частини України описували кожне місто із переліком асоціацій, які виникали (Наприклад В., м. Ружин, Житомирська обл.: Львів-культура, Вінниця- навчання, Київ-каштани, Луганськ-зрада, АР Крим-зрада і т.д.).

Отримані дані за методикою «Асоціативна карта України» на-ступні:

1. Асоціації пов'язані із Східною частиною України: смерть, руйнація, сила, АТО, інше життя, корисні копалини, війна, вороги непорозуміння, проблеми, віддаленість, російська мова, брудне повітря, холод, окуповано, агресія, зрада (здебільшого занотовано на карті над такими містами, як Луганськ, Донецьк, Харків); шахти-пил-бруд, сірі стіни, образа, неповага (м. Запоріжжя).

2. Асоціації з Західною частиною України: традиції, спокій, природа, предки, фольклор, відпочинок, файне місто, пісня, церква, вишиванка, свято шоколаду, мрії, романтика, світло, добрі люди, чистий край, інтелігенція, гарні краєвиди, відпочинок, трембіти, лицеміри, біженці (вказано записи над такими містами як Львів, Ужгород, Івано-Франківськ, Луцьк).

3. Асоціації пов'язані із Північною частиною України: ліс, степи, нейтральна територія, сірі будинки, невідоме, місто бетону, 50/50 (Чернігів, Суми).

4. Асоціації із Півднем України: окупація, ностальгія, втрачене, наш, море-відпочинок, сонце, не наш, татари, зрада, сум, спогади, «курорт-зачинено», пусті пляжі (сфокусовано записи здебільшого над АР Крим, Одеса).

5. Асоціації вказані студентами на карті над Центральною частиною України: смерть (м.Київ), гроші, престиж, радість, Верховна Рада, негатив, царина грабіжу і брехні, столиця, дім, доброзичливі люди, жгтя-серце, село-дім (м. Вінниця), гордість (м. Житомир), зона, гроші, сила держави, майдан (м.Київ), опис мальовничості природи (міста Вінниця, Житомир).

Результати дослідження вказують на зв'язок з подіями, які відбуваються в Україні. Це відголоски майдану, зрада, курушція серед чиновників, війна, АТО.

Важливим компонентом при дослідженні феномену ментальності та етнічних стереотипів є національна афіліація – це прагнення особистості належати до конкретної нації, а точніше прагнення до психологічної єдності з представниками цієї нації. Це прагнення зумовлено потребою особистості в соціальному захисті, стабільності, що може забезпечити належність до конкретної нації. Натомість національна належність є одним із важливих засобів зорієнтава-

ності й досягнення людиною соціальних цілей у складному багатонаціональному сучасному світі [7].

Дані отримані за методикою «Етнічна афіліція» представленні в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Потреба в етнічній приналежності отримані дані за методикою «Етнічна афіліція»

Регіони	Висока потреба (%)	Низька потреба (%)	Невизначена (%)
Західної України	70	20	10
Північного регіону	50	30	20
Центральної України	60	25	15

Зафіксовано домінування національних афіліативних прагнень у значній частини юнаків і юнок, що виявляються на середньому рівні в більшості з них, що знаходить підтвердження та відображення в отриманих результатах. Одержані результати засвідчили, що у мотиваційній сфері юнацтва з Західної України співіснує спрямованість на націю і спрямованість на особистість, яка зумовлює відповідний вплив на їх прийняття рішень у різних життєвих ситуаціях.

Рівень націоафіліативних чи антинаціоафіліативних мотивів віддзеркалює ступінь схильності особистості дотримуватися встановлених національних норм і правил; ступінь підпорядкованості особистих інтересів національним.

Порівняння отриманих результатів за методикою «Етнічна афіліція» студентів Західної України та Центральних регіонів.

Відповідь: $\varphi^*_{\text{емп}} = 0.664$. Отримане емпіричне значення φ^* знаходиться в зоні незначимості.

Порівняння отриманих результатів за методикою «Етнічна афіліція» студентів Північних регіонів та Центральних регіонів.

Відповідь: $\varphi^*_{\text{емп}} = 0.636$. Отримане емпіричне значення φ^* знаходиться в зоні незначимості.

Отже по шкалам формування етнічної приналежності студентів з різних регіонів України достовірних відмінностей немає.

Для визначення типу етнічної ідентичності була застосована методика (Г.У.Солдатова, С.В.Рижова), що дозволяє діагностувати етнічну самосвідомість і її трансформації в умовах міжетнічної напруженості. Один з показників трансформації етнічної ідентичності - це зростання етнічної нетерпимості (інтолерантності).

Толерантність / інтолерантності - головна проблема міжетнічних відносин в умовах зростання напруженості між народами - стала ключовою психологічної змінної при конструюванні даного опитувальника.

Згідно отриманим даним, найбільш притаманні типи етнічної ідентичності представлені в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

**Типи етнічної ідентичності за методикою
(Г.У.Солдатова, С.В.Рижова)**

	етнонегілізм	індиферент-ність	норма	етноегоїзм	етноізоляція	етнофана-тизм
Західні регіони			40%	10%		50%
Північні регіони		55%	25%	5%	5%	10%
Центральні регіони		55%	30%			15%

При інтерпретації даних виявлено, що студенти західної України «Типи етнічної ідентичності» мають прояви фанатизму (55% вибірки) - апофеозом нетерпимості і вищим ступенем негативізму по відношенню до інших етнічних груп, тоді як результати дослідження північних та центральних регіонів свідчать 55% відповідей про притаманність етнічної індиферентності, що в подальшому може призвести до зникання традицій та української культури, запозичення та впровадження нового та забуття надбань поколінь.

45% вибірки західних регіонів, 25% вибірки північних регіонів, 30% центральних регіонів належить до типу - норма (позитивна етнічна ідентичність), що проявляється у поєднанні позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів. У поліетнічному суспільстві позитивна етнічна ідентичність має характер норми і властива переважній більшості. Вона задає такий оптимальний баланс толерантності по відношенню до своєї зрілості й інших етнічних груп, який дозволяє розглядати її, з одного боку, як умова самостійності і стабільного існування етнічної групи, з іншого - як умова мирного міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі.

Посилення деструктивності в міжетнічних відносинах обумовлено трансформаціями етнічної самосвідомості за типом гіперідентичності, яка відповідає в опитувальнику трьом шкалам, найпритаманніший нашій місцевості згідно отриманим даним - етнофана-

тизм - готовність йти на будь-які дії в ім'я так чи інакше понятих етнічних інтересів, аж до етнічних "чисток", відмови іншим народам в праві користування ресурсами і соціальними привілеями, визнання пріоритету етнічних прав народу над правами людини, виправданя будь-яких жертв в боротьбі за благополуччя свого народу.

Етноогоїзм, етноїзоляція і етнофанатизм представляють собою ступені гіперболізації етнічної ідентичності, що означає поява дискримінаційних форм міжетнічних відносин. У міжетнічній взаємодії гіперідентичності проявляється в різних формах етнічної нетерпимості: від роздратування, яке виникає як реакція на присутність членів інших груп, до відстоювання політики обмеження їх прав і можливостей, агресивних і насильницьких дій проти іншої групи і навіть геноциду (Солдатова, 1998).

55% із студентів притаманна етнічна індиферентність - розмивання етнічної ідентичності, виражене в невизначеності етнічної приналежності, неактуальності етнічності, що в подальшому може призвести до зникання традицій та української культури, запозичення та впровадження нового та забуття надбань поколінь.

Перевіримо сформованість типів етнічної ідентичності студентів з різних регіонів України України на достовірну відмінність.

Порівняємо дані студентів Західних регіонів та Центральних регіонів по шкалі етнофанатизм.

По шкалі етнофанатизм між показниками студентів Західних регіонів та Північних регіонів.

Вісь значимості 1, 64-2,31. Відповідь: $\varphi_{\text{емп}}^* = 2.931$. Отриманні емпіричні значення φ^* знаходиться в зоні значимості.

По шкалі етнофанатизм студентів Західних регіонів та Центральних.

Вісь значимості 1,64-2,31. Відповідь: $\varphi_{\text{емп}}^* = 2.454$. Отриманні емпіричні значення φ^* Знаходиться в зоні значимості.

По шкалі етнофанатизм між показниками студентів Центральних регіонів та Північних регіонів.

Вісь значимості 1,64-2,31. Відповідь: $\varphi_{\text{емп}}^* = 0.478$. Отриманні емпіричні значення φ^* знаходиться в зоні незначимості .

Отже тільки шкала етнофанатизм дає значиму відмінність між студентами Західних регіонів та студентами Центральних та Північних регіонів. По іншим шкалам достовірних відмінностей немає.

За методикою ДТО (Діагностичний тест взаємовідносин) Г. У. Солдатова визначено, що є значна різниця між очікуваннями, саме баченням ідеалу українця та «типічним» представником даної національності.

Отже, можемо зробити висновок, що етнічна ментальність постає як Дух етносу, що є неусвідомлюваним і зовнішнім виявом соціальних зв'язків, які втілені у звичаєво-традиційній сфері й за-

знають змін своїх форм під тиском цивілізації, при цьому формування етноментального відбувається внаслідок суб'єктивування, інтеріоризації соціальним специфічно природного.

Для визначення міри зв'язку між типом етнічної ідентичності та рівнем потреби в етнічній приналежності, ми використали для обрахунків комп'ютерну програму «IBMSPSSStatistics 23». У результаті чого, виявлено кореляційний зв'язок на рівні значимості (0,499%) та з'ясовано, що між шкалою «Етнічна індиферентність» та низькою потребою в етнічній приналежності існує помірна позитивна кореляція, що свідчить про розмивання етнічної ідентичності, виражене в невизначеності етнічної приналежності, неактуальності етнічності, що в подальшому може призвести до зникання традицій та української культури, запозичення та впровадження нового та забуття надбань поколінь, здебільшого фіксується у відповідях студентів Північних регіонів України. На рівні значимості (0,39%) виявлена помірна позитивна кореляція між шкалами «Етнофанатизм» та високою потребою в етнічній приналежності для студентів Східної України, що свідчить про позитивне ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів, має характер норми і властива переважній більшості, оптимальний баланс толерантності по відношенню до своєї зрілості й інших етнічних груп, який дозволяє розглядати її, з одного боку, як умова самостійності і стабільного існування етнічної групи, з іншого - як умова мирного міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі, але зв'язку з загостренням соціально-політичної ситуації в країні спостерігається посилення деструктивності в міжетнічних відносинах, що обумовлено трансформаціями етнічної самосвідомості за типом гіперідентичності – етнофанатизм (готовність йти на будь-які дії в ім'я так чи інакше понять етнічних інтересів).

При інтерпритації даних виявлено, що студенти Центральної України за методикою «Типи етнічної ідентичності» мають прояви фанатизму (15% вибірки) - апофеозом нетерпимості і вищим ступенем негативізму по відношенню до інших етнічних груп, тоді як результати дослідження студентів Північних регіонів свідчать 55% відповідей про притаманність етнічної індиферентності, що в подальшому може призвести до зникання традицій та української культури, запозичення та впровадження нового та забуття надбань поколінь.

Висновок. Отже, можна зробити висновок, що етнічні стереотипні характеристики українського народу відчутно забарвлені регіонально, саме під впливом різних факторів вони набувають значно інших барв та зазнають трансформацій. Різні регіони України відрізняються один від одного не тільки історією, а й сучасним економічним, культурним, соціально-політичним становищем, тому було б недоречним вести мову про якийсь загальноукраїнський менталітет. Він розпадається на регіональні стереотипи (у просторовому

розумінні) і на соціальних груп (у плані соціального розшарування). Саме регіональні та стратифікаційні (субкультурні) форми є найважливішими і визначальними у поведінці особистості, тому що остання у своєму повсякденному житті спочатку сприймає себе як члена певної частини соціальної структури (верства, професійна група), потім – як мешканця конкретного регіону і тільки після цього – як представника українського народу. Якщо перші шаблі ментальної ієрархії так чи інакше наявні в усіх українських громадян, то формування загальноукраїнської ідентичності (з відповідними ментальними характеристиками) – завдання на перспективу. Можна констатувати, що загальноукраїнського менталітету як сталого явища в соціально-історичній реальності ще не існує. Він існує лише на сторінках наукових часописів і досліджень, у промовах державних діячів, і це, очевидно, теж крок до громадянської консолідації.

Список використаних джерел

1. Асмолов А.Г., Шлягина Е.И. Национальный характер и индивидуальность: опыт этнопсихологического анализа / А.Г. Асмолов, Е.И.Шлягина // Психологические проблемы индивидуальности. - М.: Педагогика, 1984. – 176с.
2. Андреева Г.М. Психология социального познания : Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / Г.М. Андреева. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 288 с.
3. Баязитов Р.Ф. Авторитарный стереотип: сущность и проявления в социальных взаимодействиях: [Монография] / Р.Ф. Баязитов. – Нижнекамск : Изд-во НМИ, 2006. – 175 с.
4. Гнатенко П.И. Этнические установки и этнические стереотипы / П.И. Гнатенко, В.Н. Павленко. – Днепрпетровск: ДГУ, 1995. – 200 с.
5. Гнатенко П. Національний характер / П. Гнатенко. – К., Дніпро, 1992. – 234с.
6. Социологический энциклопедический словарь: на русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Ред-координатор акад. Г. В. Осипов. – М. : Издат. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998. – 488 с.
7. Коростелина К.В. Социально-психологические корни этнических проблем / К.В. Коростелина // Журнал практикующего психолога. – 1999. – № 5. – С. 109-133.
8. Попков В.Д. Стереотипы и предрассудки: их влияние на процесс межкультурной коммуникации / В.Д. Попков // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2002. – т.V.
9. Чередніченко О. А. Основні риси ментальності українців та їх відображення у романі-диалогі Володимира Дрозда «Листя землі» / О. А. Чередніченко // Наук. зап. Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди. Серія : Літературознавство. – 2010. – Вип. 4, ч. 1. – С. 135.

Spisok vikoristаниh dzherel

1. Asmolov A.G., SHlyagina E.I. Nacional'nyj harakter i individual'nost': opyt ehtnopsihologicheskogo analiza / A.G. Asmolov, E.I.SHlyagina // Psihologicheskie problemy individual'nosti. - M.: Pedagogika, 1984. – 176s.

2. Andreeva G.M. Psihologiya social'nogo poznaniya : Ucheb. po-sobie dlya studentov vysshih uchebnyh zavedenij / G.M. An-dreeva. – M.: Aspekt-Press, 2000. – 288 s.
3. Bayazitov R.F. Avtoritarnyj stereotip: sushchnost' i pro-yavleniya v social'nyh vzaimodejstviyah: [Monografiya] / R.F. Bayazitov. – Nizhnekamsk : Izd-vo NMI, 2006. – 175 s.
4. Gnatenko P.I. EHtnicheskie ustanovki i ehtnicheskie stereotipy / P.I. Gnatenko, V.N. Pavlenko. – Dnepropetrovsk: DGU, 1995. – 200 s.
5. Gnatenko P. Nacional'nij harakter / P. Gnatenko. – K., Dnipro, 1992. – 234s.
6. Sociologicheskij ehnciklopedicheskij slovar': na russkom, anglijskom, nemeckom, francuzkom i cheshskom yazykah / Red-koordinator akad. G. V. Osipov. – M. : Izdat. gruppa INFRA-M-NORMA, 1998. – 488 s.
7. Korostelina K.V. Social'no-psihologicheskie korni ehtniceskih problem / K.V. Korostelina // ZHurnal prakti-kuyushchego psihologa. – 1999. – № 5. – S. 109-133.
8. Popkov V.D. Stereotipy i predrassudki: ih vliyanie na pro-cess mezhkul'turnoj kommunikacii / V.D. Popkov // ZHur-nal sociologii i social'noj antropologii. – 2002. – t.V.
9. CHerednichenko O. A. Osnovni risi mental'nosti ukrainciv ta ih vidobrazhennya u romani-dilogii Volodimira Drozda «Listya zemli» / O. A. CHerednichenko // Nauk. zap. Harkiv. nac. ped. un-tu im. G. Skovorodi. Seriya : Literaturoznavstvo. – 2010. – Vip. 4, ch. 1. – S. 135.

Комар Т.О. Этнические стереотипы студентов

В статье проведен теоретический анализ явлений менталитет, социальные стереотипы, архетипы, проанализированы их различия и отношения.

Показан менталитет как интегративный, этнопсихологический признак нации и причины возникновения социальных стереотипов, которые приводят к поляризации общества.

Был проведен эксперимент по исследовании тенденций этнической аффилиции, этнического самосознания, этнической идентичности студентов из разных регионов Украины и их преобразования с точки зрения этнической напряженности.

Ключевые слова: *студенты, менталитет, этнические стереотипы, этническая идентичность, этнических аффилиция, ассоциативные карты Украины, национальный признак, коллективное бессознательное.*

Komar T. Ethnic stereotypes of the University students

A theoretical analysis of the phenomenon of mentality, social stereotypes and archetypes is carried out and their differences and correlation are analyzed. The mentality as an integrative ethnopsychological sign of a nation and the reasons for the genesis of social styles that lead to the polarization of Ukrainian society are disclosed.

In the experimental part, ethnic affiliative tendencies, ethnic self-awareness, ethnic identity of students from different regions of Ukraine and their transformation in conditions of interethnic tension are empirically investigated.

Keywords: *students, mentality, ethnic stereotypes, ethnic identity, ethnic affiliation, associative maps of Ukraine, national success, the collective unconsciousness.*

РОЗЛУЧЕННЯ ЯК ФАКТОР ЗМІН «Я-ОБРАЗУ» У ЖІНОК

У статті представлено теоретичний та емпіричний аналіз проблеми розлучення, як фактору змін Я-образу у жінок. Розлучення – розрив шлюбу – відповідно до досліджень займає одне з перших місць за шкалою стресів. Це кризовий час у житті сім'ї, коли руйнуються стосунки пари, коли двоє внаслідок сімейних конфліктів чи усвідомлення емоційної відчуженості, вирішують розлучитися, щоб жити порізно чи відновити пошуки власного щастя. Ситуація розлучення пов'язана з важкими емоційними переживаннями, із зміною образу «Я-жінка», зниження самооцінки, виникає недовіра до протилежної статі, формуються нові страхи, характерним є нестабільний емоційний стан, афективні реакції, можлива дезадаптація тощо

Ключові слова: *Я-образ, розлучення, зміни, дезадаптація, емоційні переживання, складні життєві обставини, самооцінка*

Постановка проблеми. Дослідження останніх років [1;2;3;4;5] відбивають кризовий стан інституту шлюбу, проявами якого є негативні показники відтворення населення, зниження кількості зареєстрованих шлюбів, висока частота позашлюбних стосунків (адюльтерів), постійне зростання кількості розлучень та неповних сімей, підвищення популярності «альтернативних» форм шлюбу (гомосексуального, відкритого, сім'ї-сінгл, дистантного шлюбу тощо), підвищення терпимості до різноманітних варіантів неосексуальних практик [6] та ін. Фіксується зниження якості сімейних стосунків та задоволення шлюбом, погіршення адаптивних можливостей сім'ї, зростання її дисфункційності [7;8].

Розлучення не є одномоментним актом, а є довготривалим процесом розриву внутришньосімейних відносин. Саме по собі розлучення, вважає С.В.Ковальов, складається із декількох етапів: виникнення думки про розлучення, прийняття рішення, подання заяви та юридичне оформлення розлучення [9].

У класичному варіанті, юридичному розриву шлюбу, передує емоційне розлучення, потім слідує «фізичне» розлучення, а далі (у окремих випадках) «пробне» розлучення. З точки зору стресогенного впливу розлучення стоїть на другому місці після смерті близької людини (С. Брискоу, Д. Сміт, В. Квінн) [10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Розлучення як соціально-психологічна проблема вивчається багатьма дослідниками. Зокрема, досліджується мотивація розлучення та його періодизація (К. Аронс, К. Вітек, В. Сисенко, Д. Чечот, Н. Юркевич, R. Casto, C. Salts, G. Spanier), особливості його переживання та адаптації до нового стилю життя (Ю. Альошина, Дж. Келлі, Н. Соловійов, І. Хетерінгтон та ін.), особистісні настановлення жінок з різним шлюбно-сімейним статусом (Т. Андрєєва, А. Мусакіна), життєдіяльність пар у повторних шлюбах (Є. Арнаутова, Д. Деліс, С. Кратохвіл, Ж. Лофас, Ф. Райс, В. Сисенко, Д. Сова, У. Харлі та ін.), гендерні відмінності в орієнтаціях на особисте щастя (Т. Говорун, О. Кікінежді, В. Москаленко, В. Татенко), специфіка організації та надання психологічної допомоги розлученим жінкам і чоловікам (Ю. Альошина, О. Бондаренко, Е. Ейдеміллер, Р. Кочюнас, Т. Титаренко, Г. Фігдор, В. Юстіцік та ін.) [11].

Обмеження чи розрив міжособистісних зв'язків, особистісних очікувань порушують нормальний перебіг людського життя та можуть бути однією з причин соціально-психологічної дезадаптації. Розлучення, як розрив шлюбно-сімейних зв'язків згідно зі шкалою оцінки стресів Т. Холмса та Р. Прає є однією з найбільш психотравмуючих подій у житті людини [12], негативний вплив від якої посилюється реорганізацією не лише особистісного життя, а й суспільних зв'язків. Розлучення переживається як жінками, так і чоловіками здебільшого негативно, оскільки супроводжується руйнацією родинних зв'язків, взаємин з дітьми, друзями та колегами, погіршенням рівня життя, збільшенням кількості обов'язків тощо, спричиняє соціальний та психологічний тиск.

У масовій свідомості розлучення асоціюється з невдачею, нещастям, що підтверджується поширеністю серед розлучених жінок та чоловіків психічних і поведінкових розладів, як-то: депресій, тривожності, агресії тощо [13; 14]. Переживання розлучення негативно впливає на впевненість людини у своїх силах, викликає стан розгубленості, відчаю, важкого стресу, знижує самоцінність особистості, а негативне самосприйняття призводить до безпорадності, мінімізації пошукової активності та вибору самодеструкційних моделей самоствердження [15].

Мета статті – виявлення особливостей розлучення, як соціально-психологічного феномена, що може бути чинником змін «Я-образу» у жінок. Для досягнення поставленої мети, нами було проведено емпіричне дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для визначення основних критеріїв змін «Я-образу» у жінок, які розлучились нами було проведено дослідження, в якому брали участь жінки віком від 23 до 40 років. Загалом у дослідженні приймало участь 40

осіб, з них 15 жінок віком від 23 до 27 років, 15 жінок – 28-35 років та 10 жінок – 36-40 років.

На першому етапі здійснено аналіз показників за допомогою методики М. Куна «Хто Я?» та методики дослідження самовідношення (тест - опитувальник МІС В.В. Століна, С.Р. Пантілеєва.). Метою першого етапу дослідження було визначення когнітивної складової «Я-образу», а саме показники самовідношення особистості та визначення цінності і значущості образу «Я-жінка». Предметом дослідження на цьому етапі виступили розлучені жінки різного віку та індивідуальним періодом розлучення

Наступний підетап – це здійснення аналізу показників за допомогою методики виміру самооцінки за Дембо-Рубінштейн та методики діагностики психічних складових (Г. Айзенка) у розлучених жінок. Метою цього етапу дослідження було визначення емоційно-оціночної складової «Я-образу», а саме показники самооцінки особистості та визначення рівня психічних станів. Предметом дослідження на цьому етапі виступили розлучені жінки різного віку та індивідуальним періодом розлучення

Наступний підетап – це здійснення аналізу показників за допомогою методики діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс та Р. Даймонда) та тест Т. Лірі «Я-реальне та «Я-ідеальне» у розлучених жінок.

На першому етапі емпіричного дослідження нами були опитані жінки за категорією – розлучені. Тобто ті учасниці експерименту, у яких тільки чоловік виконував фінансову функцію (табл. 1)

Досліджувана група

№	Період розлучення	вік	Кількість жінок
1.	6 міс.-1рік	23-27	15
2	2-4 роки	28-35	15
3.	5-7 років	36-40	10

Таблиця 1

Метою першого етапу дослідження було визначення когнітивної складової «Я-образу», а саме показники самовідношення особистості та визначення цінності і значущості образу «Я-жінка».

За даними методики МІС досліджувані (жінки 23-27 років, які розлучені від 6 міс. до 1 року) показали: високі значення шкали «за-критість», яка відображає виражену захисну поведінку особистості, бажання відповідати загальноприйнятим нормам поведінки і взаємин з оточуючими людьми. Людина схильна уникати відкритих відносин з самим собою; причиною може бути або недостатність навичок рефлексії, поверхнєве бачення себе, або усвідомлене небажання розкривати себе, визнавати існування особистих проблем.

Також низькі показники за шкалою «самоцінність», які говорять про глибокі сумніви людини в унікальності своєї особистості, недооцінки свого духовного «Я». Невпевненість в собі послаблює опір середовищним впливам. Підвищена чутливість до зауважень і критики оточуючих на свою адресу робить людину уразливою і вразливим, схильним не довіряти своїй індивідуальності. Високі показники за шкалою «внутрішня конфліктність», які відповідають людині, у якій переважає негативний фон ставлення до себе. Він знаходиться в стані постійного контролю над своїм «Я», прагне до глибокої оцінки всього, що відбувається в його внутрішньому світі. Розвинена рефлексія переходить в самокопання, що приводить до знаходження засуджених в собі якостей і властивостей. Відрізняється високими вимогами до себе, що нерідко призводить до конфлікту між «Я-реальним» і «Я-ідеальним», між рівнем домагань і фактичними досягненнями, до визнання своєї малоцінності. Справжнім джерелом своїх досягнень і невдач вважає перевага себе. Та низькі значення за шкалою «самозвинувачення», які виявляють тенденцію до заперечення власної провини в конфліктних ситуаціях. Захист власного «Я» здійснюється шляхом звинувачення переважно інших, перенесенням відповідальності на оточуючих за усунення бар'єрів на шляху до досягнення мети. Відчуття задоволеності собою поєднання з осудженням інших, пошуками в них джерел всіх неприємностей і бід. За методикою М. Куна «Хто Я?», дана експериментальна група, ставить образ «Я-жінка» на 13-16 позиції.

Досліджувані (жінки 28-35 років, які розлучені від 2 до 4 років) за методикою МІС показали: високі показники за шкалою «самоприв'язаність», які відображають високу ригідність «Я» - концепції, прагнення зберегти в незмінному вигляді свої якості, вимоги до себе, а головне - бачення і оцінку себе. Відчуття самодостатності досягнення ідеалу заважає реалізації можливості саморозвитку та самовдосконалення. На заваді для саморозкриття може бути також високий рівень особистісної тривожності, схильність сприймати навколишній світ як загрозливий самооцінці. Високі значення за шкалою «відображене самоставлення», що відповідають людині, яка сприймає себе прийнятним оточуючими людьми. Вона відчуває, що його люблять інші, цінують за особистісні та духовні якості, за здійснювані вчинки і дії, за прихильність груповим нормам і правилам, відчуває в собі товариськість, емоційну відкритість для взаємодії з оточуючими, легкість встановлення ділових і особистих контактів. За методикою М. Куна «Хто Я?», дана експериментальна група, ставить образ «Я-жінка» на 2-3 позиції.

Третя група досліджуваних (жінки 36-40 років, які розлучені від 5 до 7 років) за методикою МІС показали: низькі значення за шкалою «Саморуководство», що описують віру суб'єкта в залежність

свого «Я» зовнішнім обставинам і подій. Механізми саморегуляції ослаблені. Вольовий контроль недостатній для подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод на шляху до досягнення мети. Основним джерелом того, що відбувається з людиною визнаються зовнішні обставини. Причини, які полягають в собі, або заперечуються, або, що зустрічається досить часто, витісняються в підсвідомість. Переживання щодо власного «Я» супроводжуються внутрішнім напруженням. За шкалою «Самоприйняття», низькі значення вказують на загальний негативний фон сприйняття себе, на схильність сприймати себе надто критично. Симпатія до себе недостатньо виражена, виявляється епізодично. Негативна оцінка себе існує в різних формах: від опису себе в комічному світлі до самознищення.

За методикою М. Куна «Хто Я?», дана експериментальна група, ставить образ «Я-жінка» на 17-18 позицію, або зовсім цей образ відсутній.

Діаграма 1.

Наступний підетап – це здійснення аналізу показників за допомогою методики виміру самооцінки за Дембо-Рубінштейн та методики діагностики психічних складових (Г. Айзенка) у розлучених жінок.

Метою цього етапу дослідження було визначення емоційно-оціночної складової «Я-образу», а саме показники самооцінки особистості та визначення рівня психічних станів (табл. 2).

Середні показники методики діагностики психічних станів по групах досліджуваних (Г. Айзенк)

Група (період розлучення)	Шкали			
	Тривожність	Фрустрація	Ригідність	Агресивність
6 міс-1 рік	-	Вис. рівень	-	-
2-4 роки	Сер. рівень	Сер. рівень	Сер. рівень	Сер. рівень
5-7 років	-	-	Вис. рівень	Вис. рівень

Таблиця 2.

За методикою Дембо-Рубінштейн, жінки, які знаходяться у розлученні 6 міс-1 рік мають середню та низьку самооцінку. Досліджувані з періодом розлучення 2-4 роки мають завищену самооцінку та інші мають середній рівень самооцінки.

Наступний підетап – це здійснення аналізу показників за допомогою методики діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс та Р. Даймонда) у розлучених жінок.

Метою цього етапу дослідження було визначення поведінкової складової «Я-образу», для виявлення особливостей адаптаційного періоду особистості через інтегральні показники «адаптація», «самоприйняття», «прийняття інших», «емоційна комфортність», «інтернальність», «прагнення до домінування» та виявлення розбіжності між «Я-реальним та «Я-ідеальним» за методикою Т. Лірі.

За результатами усіх етапів дослідження за даною категорією досліджуваних, Ми маємо такі результати (табл.3, табл.4, табл. 5):

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Фактором змін «Я-образу» в структурі «Я-концепції» у жінок може виступати розлучення, а саме якщо у сім'ї фінансову функцію виконував тільки чоловік.

В результаті нашого емпіричного дослідження було виявлено, що чим більше період розлучення, тим збереженість «Я-жінка» у структурі «Я-образу» стає неважливою або зовсім відсутньою. Основним критерієм, який свідчить про те, що розлучення є фактором змін «Я-образу» це те, що в період перших місяців-одного

Загальні результати усіх етапів дослідження.

Таблиця 3.

№	Категорія клієнтів: «розлученні»	Методика М.Куна «Хто Я?»	Методик МІС В.В. Століна та С.Р. Пантілєєва									Методика діагностики псих. станів Г.Айзенк			Методика Дембо-Рубінштейн			
			замкнутість	самовпевненість	самокерівність	вiдобр.смовiд	самоцiннiсть	самоприв'язан.	внутр. конфлiк	самозв'язнувач.	тревожнiсть	фрустрацiя	агресивнiсть	ригiднiсть	Високий рiвень	Середнiй рiвень	Низький рiвень	Самооцiнка
	перiод	Позицiя образу «Я-жiнка»																
1.	6 мiс.-рiк	16,17	В				Н											
2.	2-4 роки	2,3				В			В									
3.	5-7 рокiв	17,18								Н								

№	Категорія клієнтів: «розлученні» період	Тест Лірі («Я-реальне» та «Я-ідеальне»)							
		авторитарний	егоїстичний	агресивний	підозрілий	підкорюємий	залежний	дружелюбний	альтруїстичний
1.	6 міс.-1рік		+	+			+		
2.	2-4 роки		+				+		
3.	5-7 років	+		+	+				

року розлучення виникають такі особливості, як дезадаптація, неприйняття інших та себе, емоційний дискомфорт тощо. Крім того, виявлена тенденція, що свідчить про бажання відповідати загальноприйнятими нормам поведінки і взаємин з оточуючими людьми. Особистість схильна уникати відкритих відносин з самим собою; причиною може бути або недостатність навичок рефлексії, поверхневе бачення себе, або усвідомлене небажання розкривати себе, визнавати існування особистих проблем. Також виникають глибокі сумніви людини в унікальності своєї особистості, недооцінки свого духовного «Я». Подальше дослідження полягає в обґрунтуванні і перевірці експериментальним шляхом зміни Я-образу у жінок в інших складних життєвих обставинах: тимчасова інвалідність, безробіття, жінки-переселенці та інше.

Список використаних джерел

1. Збірник тез доповідей II Міжнародної курсантсько-студентської наукової конференції «Культура як феномен людського духу (багатогранність і наукове осмислення)» / Проблеми стресових ситуацій індивіда в молодому шлюбі. Психологія зради та розлучення / О.О. Куровський. – Львів : ЛДУ БЖД, 2013. – С. 288-291
2. Иксанова Л.П. Особенности отношений супругов, живущих в незарегистрированном браке // Психология XXI века: Международная межвузовская научно-практическая конференция студентов и аспирантов. / Л.П. Иксанова. – СПб, 2003. – С. 225-227.
3. Пузько В.И., Ушакова Е.Г. Кризис материнства как ценности в современном мире // Московский психотерапевтический журнал. / В.И. Пузько, Е.Г. Ушакова. – 2002. – № 3 – С. 18-30.

4. Филлипс Ч.Т. Неотделимость прав и обязанностей полов от взаимной обусловленности мужских и женских ролей в семье // Феминизм и семья / Ч.Т. Филлипс – М., 2002. – С. 125-130.
5. Maddock J.W. Families Before and After Perestroika. Russian and U.S. Perspectives / Maddock J.W., Hogan M.J., Antonov A.I., Matskovsky M.S. – NY, 1994. – 79 p.
6. Паджаковска К. Извращение / Пер. с англ. К.С. Дорохина. – М.: ООО «Издательство Проспект», 2002. – 78 с.
7. Дубас М.К. Підготовка молоді до сімейного життя: гендерний вимір // Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: Всеукраїнська науково-практична конференція. Київ, 11-13 грудня 2003. / М. К. Дубас – К, 2003. – С. 228-230.
8. Леванова И.Л. Личностные особенности супругов из сексуально дезадаптированных пар / Вісник Харківського університету. Серія Психологія. // И. Л. Леванова. – 1999. – № 432. – С. 201-203.
9. Ковалев С.В. Психология современной семьи. / С.В. Ковалев – М., 1988. – 208 с.
10. Гуманізація навчально-виховного процесу: Збірник наукових праць. – Вип. ХІІ / За заг.ред. проф. В.І.Сипченка. / Суб'єктивне переживання розлучення як деструктивний чинник у професійній діяльності жінок-вихователів // Д. Зубцов – Слов'янськ: СДПУ, 2008. – С. 274-279.
11. Донець О.І. Особливості самосприйняття жінок після розлучення / О.І. Донець // Науковий журнал «Молодий вчений». – Херсон: «Гельветика», 2015. – № 2(17). – С.380-383
12. Holmes T. H. The social readjustment rating scale / T. H. Holmes, R. H. Rahe // Journal of Psychosomatic Research. – 1967. – Vol. 11. – P. 213-218.
13. Шнейдер Л. Б. Семейная психология: Учебное пособие для вузов / Л. Б. Шнейдер. – [2-е изд.]. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006. – 768 с.
14. Гібнер С.М. Невротичні, особистісні й сексуальні розлади у розлучених одиноких чоловіків та їх психотерапевтична корекція: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук: спец. 19.00.04 «Медицина психологія» / С.М. Гібнер. – Х., 2006. – 18 с.
15. Ротенберг В.С. Поисковая активность и адаптация / В.С. Ротенберг, В.В. Аршавский. – М.: Наука, 1984. – 192 с.

Транслітераційний переклад списку використаних джерел

1. The collection of theses of reports II the International cadet and student's scientific conference «Culture as a phenomenon of human spirit (versatility and scientific judgment)» / Problems of stressful situations of the individual in young marriage. Psychology of treason and divorce / O.O. Kurovsky – Lviv: I LIE BZhD, 2013. – Page 288-291
2. Iksanova L.P. Features of the relations of the spouses living in the unregistered marriage // Psychology of the 21st century: International interuniversity scientific and practical conference of students and graduate students / L.P. Iksanova – Spb., 2003. – Page 225-227.

3. Puzko V. I., Ushakova E.G. Crisis of motherhood as values in the modern world // the Moscow psychotherapeutic magazine / V.I. Puzko, E.G. Ushakov – M., 2002. – №. 3 – Page 18-30.
4. Phillips Ch.T. Inseparability of the rights and duties was weeded here mutual conditionality of male and female roles in a family // by Feminism and a family / Ch.T. Phillips – M., 2002. – Page 125-130.
5. Maddock J.W. Families Before and After Perestroika. Russian and U.S. Perspectives / Maddock J.W., Hogan M.J., Antonov A.I., Matskovsky M.S. – NY., 1994. – 79 p.
6. Padzhakovska K. The perversion / Lane with English K.S. Dorokhina // K. Padzhakovska – M.: LLC Publishing House Prospectus, 2002. – 78 pages.
7. Dubas M.K. Training of youth for family life: gender measurement // Gender: realities and prospects in the Ukrainian society: All-Ukrainian scientific and practical conference. Kiev, on December 11-13, 2003. / M.K. Dubas – K., 2003. – Page 228-230.
8. Levanova I.L. Personal features of spouses from sexually deadadapted couples / messenger of Kharkiv university. Psychology series // I.L. Levanova – Kh., 1999. – №. 432. – Page 201-203.
9. Kovalyov S.V. Psychology of a modern family / S.V. Kovalyov – M., 1988. – 208 pages.
10. Humanization of teaching and educational process: Collection of scientific works. – release XLI / For zag.red. professional V.I. Sipchenka / Subjective experience of a divorce as a destructive factor in professional activity of female tutors // D. Zubtsov – Sloviansk: SDPU, 2008. – Page 274-279.
11. Donets O.I. Features self-perception women after the divorce / O.I. Donets // Scientific magazine «Young Scientist». – Kherson: Gelvetika, 2015. – №. 2(17). – Page 380-383
12. Holmes T.H. The social readjustment rating scale/ T.H. Holmes, R.H. Rahe // Journal of Psychosomatic Research. – 1967. – Vol. 11. – Page 213-218.
13. Schneider L.B. Family psychology: Manual for higher education institutions/ L.B. Schneider. – [2nd prod.]. – M.: Academic Project; Yekaterinburg: Business book, 2006. – 768 pages.
14. Gibner S.M. Neurotic, personal and sexual frustration at the divorced lonely men and their psychotherapeutic correction: avtoref. yew. on receiving sciences. degrees edging. medical sciences: special 19.00.04 «Medical psychology» / S.M. Gibner. – X., 2006. – 18 pages.
15. Rotenberg V.S. Search activity and adaptation / V.S. Rotenberg, V.V. Arshavsky – M.: Science, 1984. – 192 pages.

Кулікова А.О. Развод как фактор изменений «Я-Образа» у женщин

В статье представлены теоретический и эмпирический анализ проблемы развода, как фактора изменений Я-образа у женщин. Развод - разрыв брака - согласно исследованиям занимает одно из первых мест по шкале стрессов. Это кризисное время в жизни семьи, когда разрушаются отношения пары, когда двое вследствие семейных конфликтов и в осознание эмоциональной отчужденности, решают расстаться, чтобы

жить порознь или возобновить поиски личного счастья. Ситуация развода связана с тяжелыми эмоциональными переживаниями, с изменением образа «Я-женщина», снижением самооценки, возникает недоверие к противоположному полу, формируются новые страхи, характерным является нестабильное эмоциональное состояние, аффективные реакции, возможная дезадаптация.

Ключевые слова: *Я-образ, развод, изменения, дезадаптация, эмоциональные переживания, сложные жизненные обстоятельства, самооценка*

Kulikova A.O. Divorce as a factor of changes in self-image of women

The paper presents a theoretical and empirical analysis of divorce as a factor of change in self-image of women. Recent studies reflect the critical state of the institution of marriage, the manifestations of which are negative indicators reproduction, reducing the number of marriages, the high frequency-marital relationships (adultery), the constant increase in the number of divorces and broken families, increased popularity of «alternative» forms of marriage (gay, open, family-single, marriage of the distance, etc.), increased tolerance to various options neoseksualnyh practices and others. Divorce - marriage break - according to research is one of the first places on the scale of stress. This is a time of crisis in family life when couples crumbling relationship when two due to family conflicts or awareness of emotional detachment, decided to leave to live apart or to resume the search for personal happiness. Restriction or gap interpersonal relationships, personal expectations violate the normal course of life and can be one of the causes of social and psychological desadaptation. Divorce itself consists of several stages: the emergence of thoughts about divorce, decision-making, application and legal divorce divorce situation associated with severe emotional experiences, with changing the image of «I am Woman», lower self-esteem, there is a distrust of the opposite sex, generated new fears characteristic is unstable emotional state, affective reactions possible exclusion and so on.

Keywords: *Self-image, divorce, changed, desadaptation, emotional distress, complex life circumstances, Difficult life circumstances, self-concept*

ПСИХОЛОГІЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Статтю присвячено розв'язанню психологічних проблем формування готовності у майбутніх соціальних працівників до певних особливостей професійної діяльності, а саме - формуванню вміння діяти у стресових ситуаціях, з якими часто зустрічаються фахівці, що працюють с сфері соціальної роботи. Стрессова ситуація розглядається як така, що викликає особливий психічний стан, який є своєрідною формою відображення суб'єктом складної, екстремальної ситуації, в якій він знаходиться. Наголошується на необхідності формування та розвитку стресостійкості, яка, у свою чергу, складається із чотирьох компонентів: когнітивного, конативного, емотивного та мотиваційного. Зазначається, що вміння адекватно поводитися у складних ситуаціях професійній діяльності, демонструє не тільки власну витримку і толерантність, що має свідчити про професіоналізм соціального працівника, а й запобігає його професійній деформації та сприяє збереженню здоров'я. Пропонується програма формування та розвитку стресостійкості майбутніх соціальних працівників. Функціонування даної програми планується у межах навчальної дисципліни «Соціальна робота з постраждалими від надзвичайних ситуацій та мігрантами», яка є обов'язковою для вивчення у межах освітнього рівня «бакалавр» спеціальності «Соціальна робота».

Ключові слова: *соціальна робота; стрес; стресостійкість; компоненти стресостійкості; стрессова ситуація у професійній діяльності соціального працівника; професійне вигорання*

Постановка проблеми. Загальні проблеми стресу було розглянуто канадським фізіологом Гансом Сельє. Стрес розглядається як неспецифічна реакція організму у відповідь на несподівану та напружену ситуацію (втома, біль, конфлікти, приниження, тощо), що мобілізує резерви організму і готує його до фізичної психологічної активності, а також визначає певний тип поведінки особи: спротив, боротьба, втеча [16].

У даній статті ми аналізуватимемо психологічний стрес, що визначається як особливий психологічний стан, який характеризується неспецифічними змінами активності психіки

людини, що виражаються у її організації і мобілізації у зв'язку із підвищеними вимогами нової ситуації, та його роль у професійній діяльності соціального працівника, а також методи і техніки запобігання руйнівним наслідкам надмірного стресового навантаження на соціального працівника.

Варто зауважити, що психологічні проблеми управління стресом є досить розробленими як у зарубіжній, так і у вітчизняній літературі. Так, ці проблеми досліджували та розробляли практичні рекомендації для управління стресом: С.Гремлінг, С. Ауербах, В.А. Абабков, Х.Алієв, Г.Б.Бердник, Є.М.Черепанова, Ю.В.Щербатих [1, 2, 3, 5, 19, 20].

Проблеми, що стосуються психології стресостійкості у соціономічних професіях досліджували: Н.Є.Водоп'янова, Л.А.Китаєв-Смик, О.М.Коқун, В.М. Крайнюк [4, 8, 9, 10].

Зокрема, проблеми формування стресостійкості вивчають: Г.М. Дубчак, Т.М.Титаренко, Л.А.Лєпіхова, О.Я.Кляпець [6, 18].

О. Кочарян та В. Мозговий запропонували структурний підхід до аналізу феномену стресостійкості [7].

Разом із тим, недостатньо опрацьованою на сьогодні є проблема урахування особливостей формування стресостійкості у майбутніх працівників соціономічних професій, зокрема, у соціальних працівників. Варто зазначити, що майбутні соціальні працівники у межах підготовки до професійної діяльності мають можливість отримати достатню кількість знань, вмінь та навичок роботи із клієнтами соціальної роботи, які опинилися у кризових життєвих ситуаціях, разом із тим, на наш погляд, потрібна більш глибока підготовка самих соціальних працівників до роботи у складних життєвих ситуаціях та навчанню їх саморегуляції з метою запобігання професійній деформації. У зв'язку із цим, ми розпочали дослідження проблеми психології формування стресостійкості у майбутніх соціальних працівників з метою розробки тренінгової програми, що допоможе запобігання вигоранню фахівців, які працюють у сфері соціальної роботи, та сприятиме підвищенню ефективності їх професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття стресостійкості розглядається як загальна якість особистості, що характеризується здатністю протистояти стресовим факторам за період часу, який необхідний для організації нових умов, в яких даний стресор не буде загрозовим.

Специфіка роботи соціального працівника полягає у тому, що, по-перше, дана спеціальність йому досить часто доводиться стикатися із ситуаціями, де значне місце посідає горе, розпач, розгубленість, а також, поряд із цим, агресія, несприйняття, ворожість та,

навіть, загроза життю та здоров'ю. Із початком війни 2014 року в Україні складні ситуації, коли потрібна допомога соціального працівника значно збільшилися. Це, зокрема, необхідність допомоги воїнам, що знаходяться на лінії зіткнення з агресором, а також допомога пораненим та тим, що отримали інвалідність. Крім того – це робота із біженцями та переселенцями із окупованої зони України. Безумовно, професійна діяльність у таких ситуаціях потребує наявності певних якостей фахівця. Однією із найважливіших якостей має бути стресостійкість.

Отже, що стосується стресостійкості соціального працівника, то вона визначається нами як здатність демонструвати адекватну поведінку у стресових ситуаціях, що стосуються професійної діяльності; вміти регулювати власний емоційний стан таким чином, щоб зберігати психічну рівновагу заради ефективної професійної діяльності а також загальної життєдіяльності та здоров'я; здатність до прийняття правильних рішень у кризових та критичних ситуаціях; здатність тривалий час зберігати терпимість, толерантність та наполегливість у досягненні успіху у розв'язанні професійних задач.

Таким чином, ми виокремлюємо наступні компоненти стресостійкості соціального працівника: конативний (поведінковий); емотивний; когнітивний та мотиваційний.

Розглянемо їх більш детально у зв'язку із специфікою діяльності соціального працівника.

Отже, *поведінковий компонент* стресостійкості соціального працівника проявляється, перш за все, у толерантності до стресу, тобто у здатності протистояти несприятливим подіям та конструктивно справлятися з ними. Ця здатність проявляється у конструктивній та продуктивній діяльності, що враховує специфіку ситуації, у якій знаходиться соціальний працівник, виконуючи професійні дії.

Емотивний компонент стресостійкості соціального працівника полягає, переважно у контролі власної імпульсивності, тобто у здатності стримувати або відкладати імпульс, спокусу, порив до діяльності, емоційну реакцію задля встановлення конструктивної взаємодії із клієнтом, збереження власного спокою та створення сприятливої атмосфери для ефективної діяльності у кризових та критичних ситуаціях.

Когнітивний компонент стресостійкості соціального працівника – це, перш за все, знання про природу стресу, про методи, техніки і технології оволодіння ним та спрямування на конструктив.

Мотиваційний компонент стресостійкості соціального працівника полягає у тому, що не дивлячись на складні та, навіть, кризові умови праці, соціальний працівник вміє знаходити ресурси для продуктивної професійної діяльності.

Варто зазначити, що характер і інтенсивність стресової ситуації в основному визначаються ступенем розбіжності між вимогами, які пред'являє конкретна ситуація, діяльність, і тими потенціалами, якими володіє суб'єкт. Стресостійкість буде забезпечувати високу ефективність діяльності й збереже здоров'я та професійний потенціал, якщо, у даному випадку - соціальний працівник - володітиме компетентністю, що стосується розв'язання професійних завдань в умовах складних ситуацій.

З метою формування стресостійкості майбутніх соціальних працівників - студентів бакалаврату, що навчаються за спеціальністю «соціальна робота» нами було розроблено програму, що включена у навчальну дисципліну «Соціальна робота з постраждалими від надзвичайних ситуацій та мігрантами», яка, у свою чергу, складається із двох модулів: теоретичного і практичного.

Під час вивчення навчального модулю «Теоретичні основи соціальної роботи з постраждалими від надзвичайних ситуацій та мігрантами» у темі «Соціально-психологічні проблеми стресу та стресостійкості» необхідно звернути увагу, перш за все на поняття «стрес» та його вплив як на професійну діяльність соціального працівника, так і на його здоров'я загалом, оскільки неможливо відділити професійну діяльність від життєдіяльності людини загалом. Необхідно розглянути також рівні психологічного стресу: еустрес, екстрес, дистрес та гіперстрес [17].

Так, психологічний еустрес – це оптимальна, безумовно сприятлива для людини та її життєдіяльності неспецифічна активність психіки. У свою чергу – неспецифічна активність психіки людини (на відміну від неспецифічної активності) – це підвищена загальна енергетична активність – екстрена подача, «викид» певного запасу сил організмом та особистістю «фізіологічного та психологічного палива», що потрібне для адаптації до нової ситуації. Неспецифічна активність тим більша, чим складніша нова ситуація [17].

Психологічний екстрес розглядається як інтенсивно напружена неспецифічна активність психіки людини, що виникає в екстремальних ситуаціях і *неоднозначно* відбивається на стані людини. Так, для людини, що має достатньо високий рівень стресостійкості, екстрес може стати додатковим ресурсом для активізації діяльності. І, навпаки, для не стресостійкої людини екстрес стане на заваді конструктивного функціонування.

Психологічний дистрес визначається як гранично інтенсивна (для даної особистості) психологічна активність, що використовує

недостатньо ефективно ресурси психіки та несприятливо відбивається на поведінці людей.

І, нарешті, психологічний гіперстрес – це надінтенсивна неспецифічна активність психіки, яку не витримують більшість людей, і яка руйнує їх психічну діяльність та поведінку, а іноді й – життя. Безумовно є такі люди, що здатні працювати у надзвичайних ситуаціях. Знайти та підготувати таких людей є важливим завданням психологів, що працюють у сфері профвідбору та професійної адаптації.

Загалом же, під час вивчення навчального модулю «Теоретичні основи соціальної роботи з постраждалими від надзвичайних ситуацій та мігрантами» у темі «Соціально-психологічні проблеми стресу та стресостійкості» необхідно опрацювати усі психологічні, соціальні та педагогічні проблеми, що стосуються теоретичних основ стресу та стресостійкості. Зокрема, важливо розглянути психологічні концепції, сформовані такими видатними психологами, як Карл Роджерс, Фредерік Перлз та іншими, хто розробив технології та техніки, що стосуються психологічної адаптації, саморегуляції та інших феноменів, дотичних до розв'язання проблеми формування стресостійкості [7, 11, 13, 14, 15,].

Під час опрацювання навчального модулю «Практикум з основ соціальної роботи з постраждалими від надзвичайних ситуацій та мігрантами» у межах його теми «Психологічні проблеми стресу та стресостійкості» необхідно дати можливість студентам опанувати навички роботи у стресових ситуаціях та навчити їх методам і технікам саморегуляції з метою оптимізації рівня стресу та формування стресостійкості у кризових та катастрофічних ситуаціях. Також необхідно познайомити студентів із методами та методиками діагностики стресу.

Після опанування навичками роботи із клієнтами соціальних служб у стресових ситуаціях, важливим є знайомство із соціальною роботою у соціальних службах під керівництвом фахівця та обговорення проведених заходів.

Наводимо план-програму формування стресостійкості майбутнього соціального працівника.

Програма формування стресостійкості у професійній діяльності майбутніх соціальних працівників

Загальний план програм формування стресостійкості у професійній діяльності майбутніх соціальних працівників	
1.	<p align="center">Теоретичні основи формування стресостійкості у професійній діяльності майбутніх соціальних працівників</p> <p>Неспецифічна та специфічна активність людини в екстремальних та катастрофічних ситуаціях. Неспецифічна активність – біологічний та психологічний стрес. Особливості процесу адаптації до стресових умов. Стадії адаптації. Поняття про психологічний стрес. Види психологічного стресу: еустрес, екстрес, дистрес, гіперстрес. Особливості соціальної роботи у екстремальних та катастрофічних ситуаціях. Поняття про стресостійкість та його важливість для професійної діяльності соціального працівника. Теоретико-методичні основи формування стресостійкості у майбутніх соціальних працівників. Індивідуальне сприйняття та психологічні наслідки стресу.</p>
2.	<p align="center">Діагностика рівня стресу</p> <p>Застосування методик: опитувальник “Самооцінка психічних станів” Г.Айзенка. Опитувальник “Оцінка гострої фізичної втомиленості” А.О.Прохорова. Опитувальник «Схильність до стресу» Дженкінсона (Модифікація Фрідмана і Розенмана).</p> <p>Виконати наступні завдання:</p> <p>Визначити власний психічний стан за допомогою опитувальника “Самооцінка психічних станів” Г.Айзенка. Визначити схильність до стресу за допомогою опитувальника Дженкінсона (Модифікація Фрідмана і Розенмана). Оцінити схильність до стресу за методикою А.О.Прохорова.</p>

3.	<p>Практична діяльність у сфері соціальної роботи Практична робота у Центрах соціальних служб та у інших закладах, що надають допомогу людям, які потрапили у складну життєву ситуацію з метою їх ресоціалізації.</p>
4.	<p>Обговорення результатів та наслідків проходження практичних занять у соціальних службах Обговорення результатів та наслідків проходження практичних занять у соціальних службах проводиться під час занять, присвяченим підведенню підсумків практичної діяльності студентів – майбутніх соціальних працівників у соціальних закладах.</p>

Таким чином, у результаті запропонованих заходів, що проводяться у межах засвоєння навчальної дисципліни «Соціальна робота з постраждалими від надзвичайних ситуацій та мігрантами», з'являється можливість не тільки підготувати студентів, що освоюють спеціальність «соціальна робота» до роботи із клієнтами, яким надаються соціальні послуги, але й допомогти їм у профілактиці негативних наслідків діяльності у складних ситуаціях та у підтриманні здоров'я і ефективності професійної діяльності.

Список використаних джерел

1. Абабков В.А. Адаптация к стрессу: основы теории, диагностики, терапии / В.А.Абабков, М.Пере. — С.Пб.: Речь, 2004. — 166 с.
2. Алиев Х. Защита от стресса. Как сохранить и реализовать себя в современных условиях./ Х. Алиев – М.: Мартин, 1996. - 239
3. Бердник Г. Б. Дослідження стресостійкості особистості майбутнього практичного психолога в процесі професійної підготовки у ВНЗ / Г. Б. Бердник // Вісник післядипломної освіти. - 2009. - Вип. 11(2). - С. 19-28.
4. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса / Н.Е.Водопьянова.- СПб.: Питер, 2009.-336 с.
5. Гремлинг С. Практикум по управлению стрессом / С.Гремлинг, С.Ауэрбах. — С.Пб.: Питер, 2002. — 240 с.
6. Дубчак Г.М. Розуміння професійної стресостійкості у психологічній літературі /Г.М.Дубчак// Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць.- Вип. 649. Педагогіка та психологія.- Чернівці : Чернівецький нац. університет, 2014.- С.39-47
7. Карвасарский Б.Д. (общая ред.) Психотерапевтическая энциклопедия. / Б.Д. Карвасарский – СПб.: Питер Ком., 1998. – 752 с.
8. Китаев-Смык Л.А. - Психология стресса. Психологическая антропология стресса. 2-е изд. (Академический Проект, 2009, 943с.
9. Кокурн О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія / О.М.Кокурн. - К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство, 2012.- 200с.
10. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості особистості / В.М. Крайнюк. - К.: Ніка - Центр, 2007.- 432 с.
11. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 960 с.
12. Осипова А.А. Общая психокоррекция: Учебное пособие для студентов вузов. – М., ТЦ «Сфера», 2000. – 510с.
13. Перлз Ф. С., Гудмен П., Хефферлин Р. Практикум по гештальт-терапии / Ф.Перлз П. Гудмен, Р. Хефферлин – 240 с.
14. Психология экстремальных ситуаций: Хрестоматия/ Сост. А.Е. Тарас, К.В.Сельченоч. Минск, Харвест, 1999. – 620с.
15. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: Прогресс-Универс, 1994 . – 478 с.

16. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье - М.: Прогресс, 1982. – 122с.
17. Столяренко А.М. Экстремальная психопедагогика: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 607 с.
18. Титаренко Т. М., Лепіхова Л. А., Кляпець О. Я. Формування в молоді настанов на здоровий спосіб життя: Методичні рекомендації / Т.М.Титаренко, Л.А.Лепіхова, О.Я.Кляпець- К.: Міленіум, 2006. - 124 с.
19. Черепанова Е.М., Психологический стресс. М., Академия, 1996.
20. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции / Ю.З. Щербатых.- СПб.: Питер, 2006. – 256 с. References transl

Spysok vykorystanykh dzerel

1. Ababkov V.A. Adaptatsyya k stressu: osnovy teoryy, dyahnostyky, terapiyy / V.A.Ababkov, M.Pere. — S.Pb.: Rech', 2004. — 166 s.
2. Alyev Kh. Zashchita ot stressa. Kak sokhranyt' y realizovat' sebya v sovremennykh uslovyakh./ Kh. Alyev – М.: Martyn, 1996. - 239
3. Berdnyk H. B. Doslidzhennya stresostiykosti osobystosti maybutn'oho praktychnoho psykholoha v protsesi profesiynoyi pidhotovky u VNZ / H. B. Berdnyk // Visnyk pisyadyplomnoyi osvity. - 2009. - Vyp. 11(2). - S. 19-28.
4. Vodop'yanova N.E. Psykhodyahnostyka stressa / N.E.Vodop'yanova.- SPb.: Pyter, 2009.-336 s.
5. Hremlynh S. Praktykum po upravlenyyu stressom / S.Hremlynh, S.Auэrbakh. — S.Pb.: Pyter, 2002. — 240 s.
6. Dubchak H.M. Rozuminnya profesiynoyi stresostiykosti u psykholohichniy literaturi /H.M.Dubchak // Naukovyy visnyk Chernivets'koho universytetu : Zbirnyk naukovykh prats'. - Vyp. 649. Pedahohika ta psykholohiya.- Chernivtsi : Chernivets'kyy nats. universytet, 2014.- S.39-47
7. Karvasarskiy B.D. (obshchaya red.) Psykhoterapevticheskaya эntsiklopedyya. / B.D. Karvasarskiy – SPb.: Pyter Kom., 1998. – 752 s.
8. Кытаев-Смык Л.А. - Psykholohyya stressa. Psykholohicheskaya antropologyya stressa. 2-e yzd. (Akademycheskiy Proekt, 2009, 943s.
9. Kokun O.M. Psykholohiya profesiynoho stanovlennya suchasnoho fakhivtsya : monohrafiya / O.M.Kokun. - K.: DP «Inform.- analit. ahent-stvo, 2012.- 200s.

10. Kraynyuk V.M. Psykholohiya stresostiykosti osobystosti / V.M. Kraynyuk. - K.: Nika - Tsentr, 2007.- 432 s.
11. Malkyna-Рых Y.H. Эkстремал'ные sytuatsyy. – M.: Yzd-vo Эkсмо, 2005. – 960 s.
12. Osypova A.A. Obshchaya psikhokorreksyya: Uchebnoe posobyе dlya studentov vuzov. – M., TTs «Sfera», 2000. – 510s.
13. Perlz F. S., Hudmen P., Khefferlyn R. Praktykum po heshtal't-terapyy / F.Perlz P. Hudmen, R. Khefferlyn – 240 s.
14. Psykholohyya эkстремал'ных sytuatsyy: Khrestomatyа/ Sost. A.E. Taras, K.V.Sel'chenok. Mynsk, Kharvest, 1999. – 620s.
15. Rodzhers K. Vz'hlyad na psykhoterapyyu. Stanovlenye cheloveka. – M.: Prohress-Unyvers, 1994 . – 478 s.
16. Sel'e H. Stress bez dystressa / H. Sel'e - M.: Prohress, 1982. – 122s.
17. Stolyarenko A.M. Эkстремал'naya psykhopedahohyya: Ucheb. posobyе dlya vuzov. – M.: YuNYTY-DANA, 2002. – 607 s.
18. Tytarenko T. M., Lyepikhova L. A., Klyapets' O. Ya. Formuvannya v molodi nastanov na zdorovyy sposib zhyttya: Metodychni rekomendatsiyi / T.M.Tytarenko, L.A.Lyepikhova, O.Ya.Klyapets' - K.: Milenium, 2006. - 124 s.
19. Cherepanova E.M., Psykholohycheskyy stress. M., Akademyа, 1996.
20. Shcherbatykh Yu.V. Psykholohyya stressa y metody korrektsyy / Yu.Z. Shcherbatykh.- SPb.: Pyter, 2006. – 256 c. References transl

Лёвочкина А. М. Психологические и методические особенности формирования стрессоустойчивости будущих социальных работников

Статья посвящена решению психологических проблем формирования готовности у будущих социальных работников к определенным особенностям профессиональной деятельности, а именно - формированию умения действовать в стрессовых ситуациях, с которыми часто встречаются специалисты, работающие в сфере социальной работы. Стрессовая ситуация рассматривается как то, что вызывает особое психическое состояние, которое является своеобразной формой отражения субъектом сложной, экстремальной ситуации, в которой он находится. Подчеркивается необходимость формирования и развития стрессоустойчивости, которая, в свою очередь, состоит из четырех компонентов: когнитивного, когнитивного, эмотивного и мотивационного. Отмечается, что умение правильно вести себя в сложных ситуациях профессиональной деятельности, демонстрирует не только свою выдержку и толерантность, что должно свидетельствовать о профессионализме социального работника, но и предотвращает его профессиональную деформацию и способствует сохранению здоровья. Предлагается программа формирования и развития стрессоустойчивости будущих социальных работников. Функционирование данной программы планируется в рамках учебной дисциплины «Социальная работа с пострадавшими от чрезвычайных ситуаций и мигрантами», которая является обязательной для изучения в рамках образовательного уровня «бакалавр» по специальности «Социальная работа».

Ключевые слова: социальная работа; стресс; стрессоустойчивость; компоненты стрессоустойчивости; стрессовая ситуация в профессиональной деятельности социального работника; профессиональное выгорание.

Liovochkina A.M. The psychological and methodical peculiarities of the formation the stress-resistance of the future social workers

The article is devoted to the solution of psychological problems of forming the readiness of future social workers to certain peculiarities of professional activity, namely, the formation of the ability to act in stressful situations, which are often encountered by professionals working in the field of social work. Stress situation is considered as causing a special mental state, which is a kind of form of reflection by the subject of a complex, extreme situation in which it is located. It is emphasized on the necessity of formation and development of stress resistance, which, in its turn, consists of four components: cognitive, conative, emotional and motivational. It is noted that the ability to adequately behave in difficult situations in professional activities, demonstrates not only his endurance and tolerance, which should testify to the professionalism of a social worker, but also prevents his professional deformation and contributes to the preservation of health. The program of formation and development of stress-resistance of future social workers is offered. The operation of this program is planned within the framework of the discipline “Social work with victims of emergencies and migrants”, which is obligatory for studying within the educational level “bachelor” of the specialty “Social work”.

Key words: *social work; stress; stress resistance; components of stress resistance; stressful situation in the professional activities of a social worker; professional burnout.*

УДК 159.923.2.5.922.6

МАЗУРЕНКО К.В.

*канд. психол. наук, асистент кафедри загальної психології
факультету психології Київського національного університету імені
Тараса Шевченка, м. Київ*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОВІДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ЕЛЕМЕНТУ СПОСОБУ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ З ПОГЛЯДУ СУБ'ЄКТНО-ДІЯЛЬНІСНОГО ПІДХОДУ (ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ)

Психологічний аналіз провідної діяльності як елемента способу життя розкриває цілісність суб'єкта діяльності, яка проявляється в цілісності його проявів у всіх активностях суб'єкта, відповідно до постулатів суб'єктно-діяльнісного підходу С.Л.Рубінштейна. Розкрити роль та місце провідної діяльності в способі життя суб'єкта можна тільки через виявлення взаємної детермінації способу життя як внутрішньої умови провідної діяльності суб'єкта та провідної діяльності як чинника розвитку суб'єкта і здійснення ним інших форм активності, організована цілісність яких і виступає способом життя суб'єкта. Важливим аспектом дослідження є виявлення взаємозв'язків якості життя та провідної діяльності, що пов'язане з можливістю використання категорії якості життя як психологічного критерія якості таких соціальних інститутів як система освіти та професійного забезпечення.

Ключові слова: *спосіб життя, якість життя, провідна діяльність, суб'єкт діяльності, дошкільна гра, навчання, праця*

Прогрес інформаційно-технологічного розвитку суспільства ХХІ століття став чинником зміни ролі соціальних інститутів в створенні умов для здійснення людиною її провідної діяльності. Основна тенденція цих змін — розширення умов здійснення провідної діяльності, вихід за межі конкретного соціального інституту і, як наслідок, зміна зовнішніх її форм і проявів.

Дитяча предметно-маніпулятивна та сюжетно-рольова гра стають інструментами організованого навчання, а неорганізовані її активні форми поступаються місцем пасивному споживанню різноманітного відео та ігрового контенту.

Навчання вийшло за межі вікових норм — сучасні діти починають навчатися в ранньому дошкільному віці, а сучасні дорослі ніколи його не припиняються. При цьому власне шкільне навчання орієнтоване не на продуктивні вищі пізнавальні функції як джерела психічних новоутворень в процесі пізнавальної діяльності (мислення як процес постановки проблеми і пошуку невідомого, уява як процес перетворення особистісних смислів в змістовні образи дій-

ності), а на репродуктивні (механічна пам'ять, репродуктивні мислення та уява).

Такі функції праці як соціальна приналежність та матеріальне забезпечення життя перестали бути основними. Сучасні працівники розглядають безпосередньо процес праці як спосіб самореалізації, як джерело задоволення, як умову особистісного розвитку. При цьому все поширенішими стають форми професійної діяльності як суспільно-корисної, які не виконують основну функцію праці - функцію матеріального забезпечення, але мають інші ознаки праці як провідної діяльності, зокрема носять продуктивний характер.

Означені зміни ставлять надзвичайно важливі питання перед суспільством - а якою в сучасному світі є роль соціальних інститутів в житті людини, в забезпеченні умов здійснення нею провідної діяльності? Чи є раннє залучення дошкільняти до навчання в системі освіти екологічним по відношенню до його загального розвитку? Які методи шкільного навчання і рівні навантаження шкільних програм є психологічно і соціально доцільними? Яким стандартам мають відповідати норми праці і відпочинку?

Для вирішення цих питань критичним є психологічне переосмислення категорії провідної діяльності, виведення її за межі окремих зовнішньо організованих форм і розгляд в контексті цілісного способу життя людини.

Мета статті — постановка проблеми психологічної характеристики провідної діяльності в якості елементу способу життя людини.

Категорія провідної діяльності введена в психологію О.М.Леонтєвим для визначення тієї діяльності людини, в якій відбувається виникнення, формування і перебудова найважливіших психічних новоутворень даного вікового періоду і окремих психічних процесів, а також виникнення і диференціація інших форм діяльності. Керування провідною діяльністю (в тому числі шляхом організації відповідних соціальних інститутів) є основним засобом керування психічним розвитком людини. О.М.Леонтєвим були визначені три види провідної діяльності — гра, навчання, праця, кожна з яких виконує функцію основного джерела психічного розвитку у відповідному віці — дошкільному, шкільному і дорослому [8].

В основі категорії провідної діяльності лежить принцип детермінізму психічного «внутрішнє через зовнішнє», який описує процес формування психічного як наслідок взаємодії людини в процесі своєї поведінки та діяльності з новими умовами та засобами їх здійснення. Відтак, гра є не просто тією формою активності, якій дитина дошкільного віку присвячує більшу частину свого часу. Гра — це діяльність, завдяки якій дитина усвідомлює усе більш широкий для неї світ людських предметів. Усвідомлення світу людських предметів відбувається через усвідомлення людської дії з ними.

Гра відтворює саму дорослу предметну дію, при цьому замінюючи її умови і операції ігровими, доступними дитині. У грі дитина набуває ролі володаря предмету, його розпорядника, вона відтворює задачі відповідної дорослої діяльності з ним, при цьому мотив гри і її мета завжди в самому процесі усвідомлення людського предмету — мотив гри полягає в ній самій, а мета є процесуальною, а не результативною. Психічні новоутворення виникають в процесі гри в ході того, як дитина вчиться управляти грою, при цьому підкорюючись її законам, зумовленим властивостями і функцією людської дії з предметом [8]. Виявлення законів гри (виявлення домінуючої функції предмету і узагальненої дії з ним) є предметом мислення, а реалізація реальних дій і операцій (їх способів) в ігрових умовах — предметом уяви. Збереження меж ігрової моделі, підкорення правилам гри є предметом саморегуляції. А привласнення смислів ігрової поведінки і інтеріоризація ціннісних портретів ігрових ролей — змістом емоційного та соціального розвитку.

Перехід від гри до навчання, як від однієї провідної діяльності до іншої, не є процесом набуття грою все більшого пізнавального змісту. Дидактична гра, пізнавальна гра — це не навчання. Навчання як провідна діяльність має в своїй основі зміну способу пізнання світу, який підготований не лише грою самою по собі, а всім попереднім психічним розвитком дитини. За В.В. Давидовим, в процесі навчальної діяльності дитина під керівництвом дорослого систематично оволодіває змістом розвинених форм людської свідомості (наука, мистецтво, мораль, право) і вміннями діяти у відповідності до них. При цьому зміст цих форм є теоретичним, що означає високу міру абстракції, узагальнення, системності знань про світ. В ході навчальної діяльності в дитини шкільного віку виникають такі психічні новоутворення як рефлексія, аналіз, мисленнєвий експеримент та планування [4]. Потреба в розвитку вміння керуватись в своїй поведінці абстрактними нормами моралі, суспільної практики, права виводить на новий рівень розвитку процесу саморегуляції. Новий формат стосунків «дитина-вчитель» і набуття соціальної ролі учня стає джерелом емоційного та соціального розвитку.

Виходячи з проблеми кризи освітніх інститутів, важливо відрізнити навчання як провідну діяльність дітей шкільного віку від шкільного навчання, як однієї з її організаційних форм. Для цього потрібно виділити ключові характеристики навчальної діяльності в шкільному віці: 1) навчання реалізує пізнавальний мотив дитини, який вже має результативний характер, але ще реалізує потребу освоєння світу; 2) навчання є способом пізнання світу через засвоєння теоретичних знань про предмети, недоступних чуттєвому сприйманню, і про способи дії з ними, недоступні відтворенню шляхом споглядання; 3) навчання має на меті індивідуальне відтворення суспільної свідомості.

Пізнавальний мотив навчальної діяльності може бути внутрішнім, надситуативним, суб'єктивним (Д.Б.Богоявленская, В.А.Петровский), або зовнішнім по відношенню до зміста пізнання, вузько-особистісним. Внутрішній мотив є вираженням суб'єктивного ставлення до пізнавальної діяльності і умовою продуктивного її перебігу [1,13]. Отже, ще однією особливістю навчання як провідної діяльності можна вважати переважно внутрішній характер її пізнавального мотиву.

При цьому, потрібно відрізнити внутрішній мотив пізнання від внутрішнього мотиву гри: перший є результативним, спрямований на відкриття нового, а останній — процесуальний, спрямований на сам процес відкриття безвідносно до якості нового знання. В цьому сенсі, нове знання про предмет є артефактом гри, мотивом навчання і внутрішньою умовою праці. І в кожному разі провідна діяльність реалізує потребу людини в освоєнні, оволодінні і усвідомленні світу через людські способи дії з ним. І в цьому дошкільна гра і шкільне навчання є більш схожими, ніж дошкільна гра і гра дорослої людини, або дошкільне і шкільне навчання: гра, навчання (і праця) є структурними елементами способу життя людини різного віку, але тільки у певному віковому періоді вони виступають основними детермінантами її психічного розвитку.

Мотив праці як провідної діяльності в зрілому віці має продуктивний характер (створення продукту, що має соціально визначену цінність) та є соціально-опосередкованим (результатом праці є отримання людиною не продукту своєї праці, а суспільно визначеної винагороди за неї). Праця міцно пов'язана з такими психологічними новобудовами як самоусвідомлення, самодетермінація, інтернальність [15], професійне покликання, життєві плани та їх реалізація, з розвитком Я-концепції [6]. Д.Шульц та С.Шульц показали зв'язок професійної діяльності з такими категоріями як психічне здоров'я та задоволеність життям [6]. Н.Є.Водопьянова та Т.С.Наумова показали, що чинниками професійної успішності (на протигагу професійному вигоранню) виступають позитивні установки, самоефективність як впевненість в можливості контролювати ефективність та суб'єктивна активність [3]. Виявлені зв'язки та чинники праці, її успішності з показниками якості життя та ставленням до життя дозволяють поставити питання про місце праці та — ширше — ведучої діяльності в способі життя людини.

Спосіб життя розглядається в психологічній літературі в кількох аспектах: в контексті «життєвого шляху» (К.О.Абульханова-Славська, Т.М.Титаренко), як сукупність економічної, соціологічної, соціально-психологічної та соціально-економічної категорій — рівня життя, якості життя, стилю життя та устрою життя (Ю.П.Лісичин), як щоденне повторення поведінкових пантеонів в залежності від

соціальної спрямованості індивіда (Н.Ю.Масленцева, Т.В.Пиляєва, Я.М.Рощина, А.В.Сафараян), як організація видів життєдіяльності особистості, які складають її повсякденне життя (Е.А.Орлова, О.С.Мурадян, Е.А.Орлова, Н.В.Паніна) або як ментальна схема соорганізації простору життєдіяльності та форм їх здійснення (Ю.М.Швалб) [5,11,12,16]. В усіх означених підходах спосіб життя розглядається через сукупність діяльностей і поведінкових активностей людини, при цьому в залежності від завдань та наукових поглядів автора виділяються соціолого-економічні, вузько-поведінкові або власне психологічні аспекти діяльності та поведінки як зміст категорії способу життя. Нами буде розглянутий спосіб життя з точки зору діяльнісного, системно-діяльнісного та суб'єктно-діяльнісного підходів і в зв'язку з психологічною категорією діяльності.

О.М.Леонт'єв, автор діяльнісного підходу, визначаючи життя як систему діяльностей, що змінюють одна одну, діяльність розумів як «одиниця життя, опосередкована психічним відображенням, ... система, що має свою будову, внутрішні переходи і перетворення, свій розвиток» [7]. Структура діяльності, за О.М.Леонт'євим, коло ва (психічний образ предмету діяльності - людська дія з предметом діяльності - корекція і збагачення образу предмета на основі зворотніх зв'язків, який виступає вже в якості суб'єктивного продукту діяльності), а структурними її елементами виступають мотив як образ предмета діяльності, мета як образ результату і дія, що спрямована на досягнення мети, засоби дії, задача, на яку спрямована, умови здійснення та власне операція, як спосіб дії. Об'єктивним продуктом діяльності виступає трансформований в цій діяльності об'єкт, а регульована психічним чином діяльність суб'єкта виступає його (об'єкта) «*ruhende Eigenschaft*» («властивість у спокої»).

Категорія діяльності набула подальшого розвитку в системно-діяльнісному підході Б.Ф.Ломова, який підкреслював, що предметом психологічного аналізу діяльності є суб'єктивний план діяльності як суб'єктивне відображення її предмету, способів, засобів та умов: «мотиви, цілеутворення, воля та емоції тощо, що являють собою специфічні форми відображення суспільних відносин ... а також роль, функції та динаміка сенсорних, перцептивних, мнемічних та інших психічних процесів, включених в реальну діяльність людини» [9, с.191]. Структурними елементами суб'єктивного плану діяльності є мотивоутворення, цілеутворення (антиципація мети), прогнозування, прийняття рішень, трансформація мети в задачі, переробка поточної інформації, планування, оцінка результатів та корекція дії.

Психічне відображення (і суб'єктивний план діяльності як психічне відображення предмету, способів, засобів та умов) виступає однією з «внутрішніх умов діяльності» у тому значенні терміну, в

якому його використовував С.Л.Рубінштейн. За С.Л.Рубінштейном власне психічне відображення виникає в результаті зовнішнього впливу, яким починається взаємодія людини з зовнішнім світом і яке відразу ж опосередковується задатками та іншими спадковими внутрішніми умовами [14]. Розвиваючи ідеї С.Л.Рубінштейна про розвиток внутрішніх умов, В.С.Мерлін розробив теорію інтегральної індивідуальності як системи внутрішніх умов, що складається в процесі активності людини. За В.С.Мерліним, інтегральна індивідуальність являє собою синтез підсистем дійсності, починаючи від систем організму і завершуючи суспільно-історичними (організм, індивід, особистість, статус тощо) [10]. При цьому в психологічному аналізі важливо розрізнати дві категорії внутрішніх умов активності людини — систему її психологічних властивостей та характеристику людини як суб'єкта діяльності.

Категорії способу життя та діяльності не можуть розглядатися у відриві від категорії суб'єкта діяльності. За С.Л.Рубінштейном, органічний зв'язок людини і всіх її діянь реалізується в категорії суб'єкта діяльності (в широкому її розумінні). Аналізуючи категорію суб'єкта в роботах С.Л.Рубінштейна, А.В.Брушлінський зазначає: «Діяння, дії та вчинки людини не бувають безособовими та безособистісними, вони здійснюються не самі по собі, не незалежно від людини ... вона — їх автор, творець, виконавець, той, хто відповідає за них і самостійно формується в процесі їх обдумування і здійснення». [2, с.474] Саме суб'єкт діяльності виступає як найважливіша умова єдності особистості і її проявів. Діяльність може бути тільки діяльністю суб'єкта, і всі психічні властивості, які в ній формуються, його особистість, є невід'ємними якостями цілісного індивіда.

З точки зору суб'єктно-діяльнісного підходу, спосіб життя може розглядатися тільки як спосіб життя суб'єкта, а цілісність організації активностей, як зміст поняття способу життя, є прямим наслідком активності цілісного суб'єкта за С.Л.Рубінштейном. Окремий вид активності суб'єкта (в тому числі провідної діяльності) виступає елементом способу життя суб'єкта, який в якості внутрішніх умов має властивості цілісного суб'єкта (в розумінні інтегральної індивідуальності В.С.Мерліна) та в якому суб'єкт реалізує свої суб'єктні якості: ставлення до світу, активність, самодетермінованість. В тому випадку, коли елементом способу життя виступає діяльність, до її внутрішніх умов також відносяться елементи суб'єктивного плану діяльності за Б.Ф.Ломовим. Аналізуючи елементи способу життя на засадах суб'єктно-діяльнісного підходу, критичним є розуміння циклічної детермінації психічного в процесі діяльності суб'єкта («внутрішнє через зовнішнє») і при цьому єдності проявів суб'єкта у всіх видах його активності і способі життя в цілому.

Психологічний аналіз провідної діяльності як елемента способу життя суб'єкта означає не просто формальне визначення ролі та місця провідної діяльності серед інших активностей людини, а розкриття процесів взаємної детермінації способу життя і провідної діяльності через категорію суб'єкта. В провідній діяльності відбувається розвиток найбільших психологічних новоутворень суб'єкта, що означає зміну внутрішніх умов всіх елементів його способу життя, які також, в свою чергу, є не тільки проявами суб'єкта, а і чинниками його розвитку, в тому числі через вплив на якісну характеристику способу життя — якість життя людини. Якість життя людини (і такі її психологічні складові як психічне здоров'я, задоволеність життям, соціальна реалізованість, переживання щастя) виступає внутрішньою умовою провідної діяльності, зокрема, через вплив на рівень прояву суб'єктності в останній. В той же час, якість життя людини є предметом соціологічних досліджень і в цьому плані може бути використана в якості критерію відповідності соціальних інститутів по забезпеченню провідних діяльностей людини (інститутів освіти, професійного забезпечення тощо) психологічним потребам та закономірностям людського розвитку.

Висновки.

1. Провідна діяльність людини, як той вид діяльності, в якому формуються найважливіші психічні новобудови в даному віковому періоді, виходячи з внутрішніх її умов, реалізує суб'єктне ставлення до світу як прагнення до його освоєння. Це є найважливішою характерною рисою провідної діяльності, що відрізняє її від інших видів діяльності суб'єкта.
2. В провідній діяльності суб'єкта в повній мірі втілюється цілісність суб'єкта діяльності (в якості її внутрішніх умов), що означає, що суб'єкт діяльності виступає в першу чергу суб'єктом способу життя, елементом якого є провідна діяльність.
3. Психологічний аналіз провідної діяльності як елементу способу життя суб'єкта включає виявлення місця провідної діяльності в організованій цілісності діяльностей і інших форм активностей суб'єкта через розкриття процесів їхньої взаємної детермінації, опис внутрішніх її умов (рівень суб'єктної активності, особливості суб'єктивного плану даного типу провідної діяльності, специфічний для неї прояв властивостей інтегральної індивідуальності) як проявів цілісного суб'єкта та виявлення взаємозв'язку провідної діяльності з якістю життя як якісною характеристикою способу життя суб'єкта.
4. Розкриття взаємозв'язків провідної діяльності суб'єкта та його якості життя як якісної характеристики способу життя є основою виявлення психологічних вимог до проектування соціальних інститутів освіти та професійної діяльності.

Список використаних джерел

1. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д.Б.Богоявленская. — Ростов-н/Дону: Изд-во РГУ, 1983. — 176 с.
2. Брушлинский А.В. Избранные психологические труды. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. — 623 с.
3. Водопьянова Н.Е., Наумова Т.С. Интрасубъектные факторы устойчивости к профессиональному выгоранию молодых специалистов [Электронный ресурс] // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал), Modern Research of Social Problems, #1(45), 2015. — С. 148-158. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/intrasubektnye-factory-ustoychivosti-k-professionalnomu-vygoraniyu-molodyh-spetsialistov.pdf>.
4. Давыдов В.В. Психологическая теория учебной деятельности и методов начального обучения, основанных на содержательном обобщении. — Томск: Пеленг, 1992. — 115 с.
5. Діденко Г.О. Стиль життя у соціально-психологічному вимірі // Young Scientists. — 2015. № 1(41) — С. 229-232.
6. Ильин Е.П. Психология взрослости. — СПб.: Питер, 2012. — 542 с.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.
8. Леонтьев А.М. Проблемы развития психики. — М.: МГУ, 1981. — 584 с.
9. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. — М.: Наука, 1984. — 444 с.
10. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. — М.: Педагогика, 1986. — 256 с.
11. Мурадян О.С. Спосіб життя як система соціальної дії: спроба концептуалізації // Соціологічні студії. — 2012. № 1 — С. 81-87.
12. Орлова Э.А. Социокультурное пространство обыденной жизни. Методическое пособие по курсу «Культурная антропология». — М., 2002. — 104 с.
13. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В.А.Петровский. — Ростов н/Д: Феникс, 1996. — 512 с.
14. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание: О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1957. — 328 с.
15. Толочек В.А. Современная психология труда. Учебное пособие / В.А.Толочек. — 2-е издание. — СПб.: Питер, 2005. — 479 с.
16. Швалб Ю.М. Просторово-психологічна організація середовища буття і життєдіяльності // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. — Екологічна психологія. — 2015. — Том. VII. — Вип. 40. — С. 198-207.

References

1. Bogoyavlenskaya D.B. (1983). *Intellektualnaya aktivnost kak problema tvorchestva*. Rostov-n/Donu: Izd-vo RGU [In Russian].
2. Brushlinskiy A.V. (2006). *Izbrannyye psihologicheskie trudyi*. M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN» [In Russian].
3. Vodopyanova N.E., Naumova T.S. (2015). *Intrasub'ektnyye faktoryi ustoychivosti k professionalnomu vyigoraniya molodyih spetsialistov*

- [Subject' internal factors of young specialists resistance to professional burnout]. *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem (elektronnyy nauchnyy zhurnal)* — *Modern Research of Social Problems*, 1(45), P. 148-158. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/intrasubektnye-factory-ustoychivosti-k-professionalnomu-vygoraniyu-molodyh-spetsialistov.pdf> [In Russian].
4. Davyidov V.V. (1992). *Psihologicheskaya teoriya uchebnoy deyatel'nosti i metodov nachalnogo obucheniya, osnovannykh na sodержatel'nom obshchenii*. Tomsk: Peleng [In Russian].
 5. Didenko G.O. (2015). Stil zhittya u sotsialno-psihologichnomu vimiri [The lifestyle in social and psychological view]. *Young Scientists*, 1(41), 229-232. [In Ukrainian].
 6. Ilin E.P. (2012). *Psihologiya vzroslosti*. SPb.: Piter, 2012. [In Russian].
 7. Leontev A.N. (1975). *Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost*. M.: Politizdat [In Russian].
 8. Leontev A.M. (1981). *Problemy razvitiya psihiki*. M.: MGU [In Russian].
 9. Lomov B.F. (1984). *Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii*. M.: Nauka [In Russian].
 10. Merlin V.S. (1986). *Ocherk integral'nogo issledovaniya individualnosti*. M.: Pedagogika [In Russian].
 11. Muradyan O.S. (2012). Sposib zhittya yak sistema sotsialnoyi diyi: sprobа kontseptualizatsiyi [The lifestyle as the system of social act: the conceptualization attempt]. *Sotsiologichni studiyi — Sociological studios*, 1, 81-87. [In Ukrainian].
 12. Orlova E.A. (2002). *Sotsiokulturnoe prostranstvo obyidennoy zhizni. Metodicheskoe posobie po kursu «Kulturnaya antropologiya»*. M. [In Russian].
 13. Petrovskiy V.A. (1996). *Lichnost v psihologii: paradigma sub'ektnosti*. Rostov n/D: Feniks [In Russian].
 14. Rubinshteyn S.L. (1957). *Byitie i soznanie: O meste psihicheskogo vo vseobshchey vzaimosvyazi yavleniy material'nogo mira*. M.: Izd-vo Akademii nauk SSSR [In Russian].
 15. Tolochek V.A. (2005). *Sovremennaya psihologiya truda. Uchebnoe posobie*. SPb.: Piter, [In Russian].
 16. Shvalb Yu.M. (2015). Prostorovo-psihologichna organizatsiya seredovischa buttya i zhittedlyalnosti [Spatially psychological organization of the environment of life and life]. *Aktualni problemi psihologii: Zbirnik naukovih prats Institutu psihologii imeni G.S. Kostyuka. — Ekologichna psihologiya. — Actual Problems of Psychology: Scientific Papers of the G.S. Kostyuk Institute of Psychology NAPS Ukraine. — Environmental Psychology*, Vol. VII, 40, 198-207. [In Ukrainian].

Мазуренко К.В. Психологический анализ ведущей деятельности как элемента образа жизни субъекта з позиций субъектно-деятельностного подхода (постановка проблемы)

Психологический анализ ведущей деятельности как элемента образа жизни субъекта раскрывает целостность субъекта деятельности, проявляющуюся в целостности его проявлений во всех видах активности в соответствии с субъектно-деятельностным подходом С.Л.Рубинштейна. Раскрыты

место ведущей деятельности в образе жизни субъекта означает выявить взаимную детерминацию образа жизни как внутреннего условия ведущей деятельности субъекта и ведущей деятельности как детерминанты развития субъекта и совершения им других активностей, организованная целостность которых представляет собой образ его жизни. Важным аспектом исследования является выявление взаимосвязей ведущей деятельности с качеством жизни, что обусловлено возможностью использования данной категории как критерия качества ряда социальных институтов (образование, профессионализация).

Ключевые слова: образ жизни, качество жизни, ведущая деятельность, субъект деятельности, дошкольная игра, учеба, труд.

Mazurenko K. The leading activity as element of subject' lifestyle psychological analyses in the view of the subject-activity approach (formulation of the problem)

The crisis of modern social institutes, like education and professional regulation, needs psychological analysis of human activities they are dedicated. In accordance to activity theory by A.N.Leontiev, these activities, named leading activities, determinate appearance and development the most important psychic formations in the relevant age. In preschool game child takes possession of human acts with subjects and symbol thinking is developed in this process. In school education child deals with social-culture consciousness and theoretical thinking is developed in this process. In professional work process human self-consciousness, self-realization are formed. Motive for the conquest of the world is realized in any leading activity. In this process, by S.L.Rubinshtein ideas, human is a subject of activity, in means "author", "initiator", "owner". The problem lies in the fact, that leading activity psychological analyses does not take into account that the subject of activity is the subject of lifestyle in the same time and leading activity is closely connected with other subject activities. Review of leading activity as element of subject' lifestyle sets psychological analyses tasks of research subject of lifestyle as internal condition of leading activity and leading activity as whole subject of lifestyle determinant. Under the internal conditions it is understood the level of subject' activity (by D.B.Bogoyavlenskaya, A.V.Petrovskiy), properties of integral individuality (by V.S.Merlin) and subjective plan of activity (by B.F.Lomov). Leading activity connection with quality of life research becomes the base of psychological recommendations to social institutes design and determines the social relevance of the study.

Keywords: *psychological characteristics of children of primary school age; Ecological trail; environmental educational environment; environmental awareness; ecological culture.*

ЕКОЛОГІЧНІСТЬ МУЗИЧНОГО ПРОСТОРУ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

В статті розглянуто проблему зв'язку екологічності музичного простору та формування особистості людини. Показано, що основою естетичної реакції є афекти, що викликаються мистецтвом і переживаються людиною зі всією реальністю і силою, але знаходять собі розрядку в діяльності. Доведено існування зв'язку музичних уподобань людини з гармонійністю та особистісною зрілістю, що дає підставу визначити шляхи формування особистості засобами музичного мистецтва. Висока оцінка й визнання класичної музики як важливого елемента свого духовного багажу виникають у людини як результат певної зрілості його просоціальних установок, обраного стилю життя, обумовленого системою ціннісних орієнтацій особи.

Ключові слова: *екологічність, музичний простір, формування особистості людини, мистецтво, ціннісні орієнтації особи*

Вступ. Звукове оточення людини завжди впливає на формування особистості й її поведінку. Розвиток людства не можливо уявити без постійної уваги до оточуючої палітри звукових, шумових та музичних явищ, які часто впливають на людину більш значуще, ніж візуальні та чуттєві чинники. Інколи можливо це здається парадоксальним, бо вважається, що у сприйнятті зовнішньої інформації людини переважає зір. Проте, це підкреслює існування прямого, директивного доступу до психіки людини через слухове сприйняття.

Із стародавніх часів музика використовувалась як засіб впливу на психічний стан людини. У музиці було знайдено універсальні прийоми впливу на людину. Наприклад, військові марші чи гімни завжди викликають духовне піднесення, бадьорість. У цих музичних жанрах завжди використовуються такі музичні прийоми як пунктирний ритм, циклічність, мажорний лад, «висхідна» кварта. Отже, можна припустити, що існують специфічні механізми, які впливають на психіку людини, завдяки чому людина свідомо або несвідомо реагує на музичну тканину.

Постановка наукової проблеми. Вивчаючи музичні уподобання людини, можна скласти уявлення про рівень її соціального розвитку. Музичні інтереси людини складають одну з ланок її за-

гальної духовної культури, і в цій ланці, як у дзеркалі, може відобразитися з більшою або меншою повнотою вся особа з характерними для неї властивостями особистості. Отже, вивчення впливу властивостей особистості на сприймання музики дасть можливість визначити ці властивості через музичний дискурс.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження [3,4,5,7,8] впливу музичного мистецтва доводять, що його особливістю є те, що, викликаючи протилежно спрямовані афекти, музика затримує (тільки завдяки початку антитези) моторний вираз емоцій і, зіштовхуючи протилежні імпульси, знищує афекти змісту, афекти форми, призводячи до вибуху, до розряду нервової енергії. У цьому перетворенні афектів, в їх самозгорянні, у вибуховій реакції, що призводить до розряду тих емоцій, які тут же були викликані, і полягає катарсис естетичної реакції.

На нашу думку, механізм впливу мистецтва на людину може бути представлений приблизно в такому вигляді: основою естетичної реакції є афекти, що викликаються мистецтвом і переживаються людиною зі всією реальністю і силою, але знаходять собі розрядку в тій діяльності фантазії, якої вимагає сприйняття мистецтва. Завдяки цьому затримується і пригнічується зовнішня моторна сторона афекту, і людині починає здаватися, що вона переживає тільки ілюзорні відчуття. На цій єдності почуття і фантазії і засноване будь-яке мистецтво.

Виходячи з аналізу літературних джерел (Г.Биховського [1], А.Маслоу [6] та інш.), бачимо, що висока оцінка й визнання класичної музики як важливого елементу свого духовного багажу виникають у людини як результат певної зрілості його просоціальних установок, обраного стилю життя, обумовленого системою ціннісних орієнтацій особи, які створюють загалом те, що становить «Я-концепцію», яка є уявленням про самого себе як цивілізовану людину.

Отже, встановлений на основі теоретичного аналізу нами зв'язок музичних уподобань людини з гармонійністю та особистісною зрілістю дає підставу визначити шляхи формування особистості засобами музичного мистецтва.

Мета статті: виявити вплив музики на формування особистісних якостей людини.

Ми виходили з припущення про те, що залежно від особистісних властивостей, людина віддає перевагу певним патернам музичного дискурсу. Отже, насамперед необхідно розробити концептуальні підходи до вивчення зв'язку властивостей особистості з особливостями сприймання музики; виявити основні компоненти та параметри музичного сприймання особистості та експериментально перевірити зв'язок виявлених компонентів з особливостями особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Мистецтво є особливий спосіб світосприйняття, який впливає на формування духовності так само, як і виховання, але тільки іншим шляхом. За самою своєю природою естетичне переживання залишається незрозумілим і прихованим у своїй сутності та протіканні від суб`єкта. Людина ніколи не знає і не розуміє, чому їй сподобався той чи інший мистецький твір. Все, що висловлюють для пояснення його впливу, є лише припущенням, раціоналізацією несвідомих процесів.

В ході наукового аналізу будь-який витвір мистецтва розглядається психологом як система подразників, свідомо і упереджено організованих з таким розрахунком, щоб викликати естетичну реакцію. При цьому, аналізуючи структуру подразників, необхідно відтворити структуру реакції людини на вплив музики, танцю, вірша тощо. Отже, без спеціального психологічного дослідження неможливо зрозуміти, які закони керують почуттями в художньому творі.

Для пояснення творчого процесу виявляється недостатнім механізм сенсорної корекції, хоча в адаптивній поведінці він посідає важливе місце. Передбачення результату дії, попереднє акцентування її становить лише передумову творчості; для творчості потрібна здатність до уявлень далекосяжного плану. В результаті цього регуляція поведінки підноситься на такий ступінь, коли створені образи-плани вже не обслуговують прямо тілесної дії, а відбувається регуляція ідеальна, яка має інші масштаби. Організм у своїй поведінці керується принципами – програмою майбутньої поведінки. Виникнення такого, по суті, аксіологічного принципу і є однією з умов формування духовності.

В цьому плані важливо розглянути співвідношення поняття духовності й адаптації. Існують певні межі, в яких адаптація має раціональний смисл, але за цими межами вона неспроможна протистояти руйнуванню організму: адже він не може безмежно змінюватися. Саме цей критичний момент примушує організм долати загрозливі впливи середовища і робити його сприятливим для життя. Тут міститься вихідний пункт для розкриття смислу духовності. Чим яскравіше індивідуалізовані предмет або явище, тим глибшою і ширшою виявляється їх співвіднесеність з оточенням. Думка людини – вища форма індивідуалізації – прагне абсолютної співвіднесеності зі світом як основної мети пізнання. Вища, ідеальна форма співвіднесеності виражається у світогляді людини, а вища практична форма – в її вчинках. Багатство духовного життя індивіда полягає в багатстві його дійсних стосунків зі світом. Отже, мистецтво життєтворчості формується за умов успішного протікання процесу соціалізації людини, що забезпечує її духовне зростання. Необхідною складовою

такого процесу є вплив мистецтва на становлення духовності особистості.

Висвітлення в зазначеному контексті соціального музичного дискурсу має виходити з того, що поглиблення субкультурної диференціації сучасного суспільства, робить актуальним розгляд як етнопсихічних особливостей музичного сприймання, так і особливостей субкультурних. Оптимальне дослідження субкультурних особливостей музичного сприймання як складової соціального музичного дискурсу може бути проведено лише на соціальне близьких групах населення, що мають приблизно однакові джерела музичної інформації.

Розглядаючи питання про форми дискурсу, слід зазначити, що відмінність в каналі передачі інформації має принципово важливі наслідки для процесів усного і письмового дискурсу. По-перше, в усному дискурсі породження і розуміння відбуваються синхронізовано, а в письмовому – ні. При усному дискурсі має місце явище фрагментації: мова породжується поштовхами, квантами – так званими одиницями інтонацій, які відокремлені один від одного паузами, мають відносно завершений контур інтонації, що тісно об'єднує усний дискурс з музичним. Друга принципова відмінність, пов'язана з різницею в каналі передачі інформації, – наявність контакту між говорячим і адресатом в часі і просторі: при письмовому дискурсі такого контакту в нормі немає (тому люди і вдаються до листування). В результаті при усному дискурсі має місце залучення особи, що говорить і адресата в ситуацію, тобто включення емоційного компоненту як процесуального переживання, що знову ж таки присутній в музичному дискурсі.

Зазначене вище дає можливість досягти оптимальних умов підтримки психологічної рівноваги людини з оточуючим середовищем. Відбувається це через компенсацію несвідомої установки установкою свідомості. В іншому випадку – свідомість придушується несвідомими імпульсами, а душа людини насичується конфліктними станами, деструктивні імпульси яких у будь-який час можуть вийти з-під контролю і штовхнути людину на аморальні чи кримінальні вчинки. Отже, музичне мистецтво – це той вид діяльності, який дає можливість для гармонізації внутрішнього із зовнішнім, тобто є важливою складовою формування особистості.

Проблема порушень моральних норм особами з девіантною поведінкою викликає занепокоєння у представників різних верств суспільства: правоохоронців, педагогів, психологів і пересічних громадян. Однією з причин виникнення у людини відхилень в поведінці та неналежного дотриманні соціальних норм є вплив засобів масової інформації, кіномистецтва, музики тощо. Невід'ємним елементом зазначених засобів впливу є музичний простір.

Простір, як і час – це складова будь-якого художнього, у тому числі і музичного, твору. Цілком правомірно, що категорія простору займає одно з центральних місць в сучасному науковому знанні. Множинність і різноманітність її проявів і тлумачень в науці ускладнює розуміння цієї категорії в мистецтві. Загальною тенденцією в розкритті просторових властивостей музики європейської професійної традиції є зміна смислового навантаження просторової категорії в кожному з епох, починаючи з середньовіччя до XXI століття включно.

Негативний вплив відсутності формування адекватного бачення сучасного музичного простору посилюється нагромадженням дисгармонійно-агресивного звукового середовища. Наприклад, звуковий супровід комп'ютерних ігор (які мають насильницький зміст) насичений багатьма музично-шумовими ефектами, які провокують звикання до дисонасних сполучень. Такі поєднання насичені динамічно контрастними наголосами, викривленням музичної та людської інтонацій, переключенням з музичної ідеї на штучні ефекти тощо.

Людина реагує на такий супровід по-різному: може відторгати ці впливи й чинити їм опір, наприклад слухати класичну музику після роботи з комп'ютером. Проте, частіше молодь занурюється саме у такий музичний простір, що надалі призводить до девіацій.

Вплив музики на настрій та світосприйняття є незаперечним. Наведемо цитату з твору І.Тургенєва «Дворянское гнездо» (надається мовою оригіналу): «Вдруг... над его головой, разлились какие-то дивные, торжествующие звуки; он остановился; звуки загремели еще великолепней; певчим сильным потоком струились они — в них, казалось, говорило и пело все его счастье... Сладкая, страстная мелодия с первого звука охватывала сердце, она вся сияла, вся томилась вдохновением, счастьем, красотой; она росла и таяла; она касалась всего, что есть на земле дорогого, тайного, святого; она дышала бессмертной грустью и уходила умирать в небеса. Лаврецкий выпрямился и стоял, похолодевший и бледный от восторга. Эти звуки так и впивались в его душу, только что потрясенную счастьем любви; они сами пылали любовью» [10].

Наведений приклад позитивного впливу музики на стан людини доводить, що музичний простір є важливою складовою формування загальної та музичної культури особистості. На сьогодні експериментальних досліджень, що доводять негативний вплив «токсичної музики» поки немає. Проте, проблема виникнення девіацій через негативний вплив дисгармонічного простору має бути вирішеною. Окрім зазначеної перешкоди у формуванні соціально адаптованої, гармонійної особистості засобами музики є складна ситуація з розвитком загальної музичної культури та музичних уподобань населення.

У ході вивчення музичних інтересів молоді, проведених в ході емпіричного дослідження було з'ясовано ставлення до музики різного типу з боку студентів першого курсу вищих навчальних закладів четвертого рівня акредитації і студентів четвертого курсу третього рівня акредитації (професійно-технічних училищ). Вибірка склала 136 осіб. Вивчався широкий спектр ціннісних орієнтацій, у тому числі і ставлення до музичної класики, української народної пісні, авторської самодіяльної пісні, важкого року і диско-музики. Музичні уподобання студентів виявилися пов'язаними з соціальним статусом їх сімей, який визначався рівнем освіти їх батьків і родом їх занять. Виявилось, що на особливості музичного сприйняття і оцінку музичного твору впливає приналежність слухача до конкретної соціальної групи певного прошарку населення, з відповідною субкультурою. Вік, рівень освіти, місце проживання впливають на характер музичних переваг не менш сильно, ніж наявність або відсутність спеціальної музичної освіти. Так, студенти з високим статусом частіше діставали освіту в вищих навчальних закладах і ставлення їх до об'єктів культури було більш зрілим і суспільно цінним. Вони в півтора рази частіше указували на позитивні емоції при сприйнятті класичної музики в порівнянні з тими, хто вчився в закладі першого-другого рівня акредитації. Тут можна зробити висновок як про нормативне споживання культури, так і про вищий духовний розвиток осіб, що вчать в вищих навчальних закладах. Серед, останніх, зокрема, 25,1% грають на фортепіано.

У відношенні до важкого року негативні студентів виявляються в два рази більшими в порівнянні з учнями першого-другого рівня акредитації (25,7% у студентів в вищих навчальних закладах проти 11,5% у учнів першого-другого рівня акредитації).

Сприйняття музики виявилось пов'язано і з успішністю. Захоплення і упевненість в собі при сприйнятті важкого року випробовують 16,7% відмінників, 25,8% «хорошистів» і 66,7% неуспішних. Ніхто з неуспішних учнів не відчувають від творів цього жанру негативних емоцій. Але такі переживання відзначили у себе 20% відмінників і 24% «хорошистів». Можна припустити наявність в цьому жанрі особливої компенсаторної функції, що актуалізується при переживанні життєвих труднощів або невдач.

“Відмінники” і “хорошисти” дають в два рази більше позитивних оцінок українській народній пісні, ніж ті, хто числиться серед неуспішних. Якщо відношення до диско-музики в цілому у всіх опитаних однорідне і позитивне, то у відношенні до авторської самодіяльної пісні найбільшу кількість позитивних відгуків можна відзначити у студентів, які беруть активну участь в громадському житті.

Оцінка музичних жанрів виявилася залежною і від статі. Серед дівчат класика позитивно оцінюється приблизно в півтора рази час-

тіше, ніж серед хлопців (46,4% у дівчат, 31,1% у хлопців). Зворотна картина спостерігається при оцінці важкого року. Тут позитивні оцінки хлопців в два рази перевищують аналогічні оцінки дівчат.

Аналіз вищенаведених даних дає підставу дійти висновку, що студенти, які вчаться у вищих навчальних закладах в порівнянні з учнями першого-другого рівня акредитації володіють зрілішою в соціальному плані Я-концепцією, і саме цей факт лежить в основі того, що вони дають найвищі оцінки класичній музиці. Але часто це є не стільки заслугою загальноосвітньої школи, в якій багато хто із досліджуваних студентів навчався, скільки сім'ї, де батьки мають високий освітній і культурний рівень.

Відмова від низькопробного мистецтва і, зокрема, від малохудожніх зразків рок-музики як різновиду психоемоційного дошінгу може відбутися не тільки при посиленні позицій музичної освіти, що, безумовно, необхідно, але і при створенні всіх тих умов, які приводять до високої самооцінки особи і формування позитивної Я-концепції.

Таким чином, вивчаючи музичні уподобання молоді і знаючи їх зв'язок із змістом ціннісних орієнтації особи, можна з деякою часткою ймовірності скласти уявлення про рівень її соціального розвитку. Музичні інтереси людини складають одну з ланок його загальної духовної культури, і в цій ланці як в дзеркалі може відобразитися з більшою або меншою повнотою вся особа з характерними для неї ціннісними орієнтаціями.

Список використаних джерел

1. Биховський Г. Від катарсису до твору мистецтва // *Psychoanalysis and Culture*. – N.-Y., 1955.
2. Выготский Л.С. Психология искусства / Под ред. М.Г. Ярошевского. – М.: Педагогика, 1987. – 344 с.
3. Габричевский А.Г. Опыты по онтологии искусства / А.Г. Габричевский // *Вопросы философии*. 1994. -№ 3. - С. 134-147.
4. Казанцева Л.П. Содержание музыкального произведения в контексте художественной культуры / Л.П. Казанцева. Астрахань: ГП АО ИПК Волга, 2005. - 112 с.
5. Кирчик И.А. Проблемы анализа музыкального времени -пространства / И.А. Кирчик // *Музыкальное искусство и наука* М.: Музыка, 1987. Вып. 1.-С. 85-97.
6. Маслоу А. Самоактуализация // *Психология личности: Тексты*. – М., 1982. – 362 с.
7. Минаев Е.А. Музыкально-информационное поле в эволюционных процессах искусства: автореф. дис. д-ра искусствоведения / Е.А. Минаев. М.: Изд-во РАМ им. Гнесиных, 2000.-66 с.
8. Назайкинский Е.В. Звуковой мир музыки М.: Музыка, 1988 – 254 с.
9. Орлов Г.А. Время и пространство в музыке / Г.А. Орлов // *Проблемы музыкальной науки*. М.: Музыка, 1972. Вып. 1. - С. 358-394.

10. Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах. Т. 6. М.: "Наука", 1981.

Транслітераційний переклад списку використаних джерел

1. Bikhovskiy G. Vid katarsisu do tvoriv mistetstva // Psychoanalysis and Culture. – N.-Y., 1955.
2. Vygotskiy L.S. Psikhologiya iskusstva / 1Pod red. M.G. Yaroshevskogo. – М.: Pedagogika, 1987. – 344 s.
3. Gabrichevskiy A.G. Opyty po ontologii iskusstva / A.G. Gabrichevskiy // Voprosy filosofii. 1994. -№ 3. - S. 134-147.
4. Kazantseva L.P. Soderzhaniye muzykal'nogo proizvedeniya v kontekste khudozhestvennoy kul'tury / L.P. Kazantseva. Astrakhan': GP AO IPK Volga, 2005. - 112 s.
5. Kirchik I.A. Problemy analiza muzykal'nogo vremeni -prostranstva / I.A. Kirchik // Muzykal'noye iskusstvo i nauka М.: Muzyka, 1987. Vyp. 1.-S. 85-97.
6. Maslou A. Samoaktualizatsiya // Psikhologiya lichnosti: Teksty. – М., 1982. – 362 s.
7. Minayev Ye.A. Muzykal'no-informatsionnoye pole v evolyutsionnykh protsessakh iskusstva: avtoref. dis. d-ra iskusstvovedeniya / Ye.A. Minayev. М.: Izdvo RAM im. Gnesinykh, 2000.-66 s.
8. Nazaykinskiy Ye.V. Zvukovoy mir muziki М.: Muzyka, 1988 – 254 s.
9. Orlov G.A. Vremya i prostranstvo v muzyke / G.A. Orlov // Problemy muzykal'noy nauki. М.: Muzyka, 1972. Vyp. 1. - S. 358-394. Т. 6. М.: "Наука", 1981.
10. Turgenev I. S. Polnoye sobraniye sochineniy i pisem v tridtsati tomakh. Т. 6. М.: "Наука", 1981.

Максимов Н.В. Экологичность музыкального пространства как фактор формирования личности

В статье рассмотрена проблема взаимосвязи экологичности музыкального пространства и формирования личности человека. Показано, что основой эстетической реакции являются аффекты, вызываемые искусством, которые переживаются человеком со всей реальностью и силой, но находят свою разрядку в деятельности. Доказано существование связи музыкальных предпочтений человека с гармоничностью и личностной зрелостью, что дает основание определить пути формирования личности средствами музыкального искусства. Высокая оценка и признание классической музыки как важного элемента своего духовного багажа возникают у человека как результат определенной зрелости его просоциальных установок, выбранного стиля жизни, обусловленного системой ценностных ориентаций личности.

Ключевые слова: экологичность, музыкальное пространство, формирование личности человека, искусство, ценностные ориентации личности

Maksymov M. Ecological music space person as a factor of formation

In the article the problem of environmental communications musical space and forming the human person. We show that the basis of aesthetic affects reactions are caused by human art and experienced with all the reality and power, but find yourself easing in activity. This is possible to achieve optimal conditions for supporting human psychological balance with the environment. This happens because the unconscious compensation settings Set consciousness. Otherwise - consciousness suppressed unconscious impulses and the human soul is saturated with conflicting states destructive impulses which at any time can get out of control and push people to immoral or criminal acts. Thus, the musical art - is the activity that allows for harmonization of the internal to the external, that is an important part of identity formation. One of the causes of variation in human behavior and improper adherence to social norms is the influence of the media, cinema, music and more. An integral part of these means of influence is a musical space. The negative impact of the lack of vision of creating an area of contemporary music amplified accumulation disharmonious sound-aggressive environment.

The existence of human communication musical tastes of harmony and personal maturity, which gives reason to identify ways of identity formation by means of music. Appreciation and recognition of classical music as an important element of their spiritual baggage occur in humans as a result of a prosotsialnyh maturity of the plants chosen lifestyle, due to the system of value orientations of individuals.

Keywords: *ecology, music space, the formation of the human person, art, values individual.*

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЕКОЛОГІЧНОСТІ СІМЕЙНОЇ СИСТЕМИ

У статті розглянуто проблему визначення психологічних чинників екологічності сімейної системи. Показано, що порушення екологічності функціонування сім'ї як системи відбувається через невиконання або неналежне виконання подружжям функцій сім'ї. Це призводить до того, що сім'я стає дисгармонійною (проблемною), а надалі дисфункційною. Дисфункційна сім'я детермінує викривлення особистісного розвитку, а отже невротичні розлади або девіантну поведінку.

Розроблено критерії, за якими можна визначити ступінь екологічності сімейних стосунків, а саме: повага до відмінностей; щирість у висловлюванні думок і почуттів; динамічність стосунків; обмін ролями; дотримання меж особистості; відкритість сім'ї; емоційна й духовна близькість.

Ключові слова: *сімейна система, функції сім'ї, критерії екологічності сімейних стосунків, невротичні розлади, девіантна поведінка*

Вступ. Сім'я, яка нормально функціонує, – це сім'я, яка відповідально виконує свої функції, унаслідок чого задовольняються потреби у зростанні й розвитку як сім'ї в цілому, так і кожного її члена. Порушення екологічності функціонування сімейної системи відбувається через невиконання або неналежне виконання функцій сім'ї. Це призводить до того, що сім'я стає дисгармонійною (проблемною), а надалі *дисфункційною*. Дисфункції, тобто порушення функціонування сім'ї – це такі особливості її життєдіяльності, які ускладнюють або перешкоджають виконанню сім'єю її функцій. Такі порушення можуть викликатися вельми широким колом факторів: особливостями особистості членів сім'ї і стосунків між ними, умовами життя сім'ї. Наприклад, причиною порушень виховних функцій сім'ї може стати і відсутність у батьків відповідних знань і навичок, і порушення їхніх стосунків (невміння дійти порозуміння з питань, пов'язаних із вихованням дітей) тощо.

Постановка наукової проблеми. У разі неналежного виконання сім'єю своїх функцій (або хоча б деяких із них) сім'я стає проблемною, тобто проблеми полягають у тому, що відповідні соціальні потреби членів сім'ї не задовольняються. Якщо ж переважна більшість функцій взагалі в сім'ї не представлена (що можна встанови-

ти, спираючись на критерії нормального функціонування сім'ї), то вона є дисфункційною. Отже, проблема полягає в тому, щоб визначити чинники порушення екологічності сімейної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі аналізу праць В. Сатир [3], К. Роджерса [2], К. Вітакера [1] можна дійти висновку, що дисфункційна сім'я у широкому значенні є системою, що детермінує викривлення в особистісному розвитку, а отже, і деадаптивну, девіантну поведінку або невротичні розлади одного чи кількох своїх членів. Існують певні типи дисфункційних сімей, причому кожен із типів спричиняє певний варіант девіантної поведінки дитини. Наприклад, у сім'ях, де подружжя емоційно роз'єднано, тобто там, де немає близьких теплих стосунків (подружжя не мають щирого контакту одне з одним, не обговорюють своїх глибинних почуттів, мрій, сумнівів, радощів та невдач), частіше виникають проблеми зі зловживанням алкоголем, наркотиками, або діти скоюють правопорушення. У сім'ях, дисфункція яких полягає в постійному порушенні меж особистості, де не існує чіткого розподілу між поколіннями в сім'ї (тобто авторитарні бабусі й дідусі, домінуючи над власними дітьми, перебирають на себе функцію виховання онуків), найчастіше девіантна поведінка виявляється в невротичних розладах, підвищеній тривожності та психосоматичних захворюваннях.

Мета статті: визначити чинники порушень екологічності сімейної системи та розробити критерії її нормального функціонування.

У сучасній Україні на можливість виконання сім'єю своїх функцій впливає ряд як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Серед об'єктивних факторів слід найперше зазначити економічний. Рівень доходів більшості населення не дозволяє повною мірою задовольнити матеріальні потреби сім'ї. Однією з причин конфліктів у родині можуть стати невирішені економічні питання: заробітку, витрат, їхнє розподілення тощо. Наступним фактором є соціальна нестабільність. За відносно короткий термін відбулася зміна суспільного ладу, докорінним чином змінилася ідеологічна спрямованість суспільства тощо. Якщо батьківське покоління виховувалося під впливом радянської ідеології, то покоління сучасної молоді та підлітків знаходиться на перетині двох культурно-ідеологічних впливів. Насамперед це вплив західної зарубіжної культури (мультифільмів, відеофільмів, рекламно-інформаційної продукції тощо), різних "прогресивних" суспільних рухів, зокрема феміністичних, стали популярними ідеї, що сім'я застаріла, на зміну їй повинен прийти "пробний" шлюб, вільні стосунки, а то й взагалі життя спільною "комуніою", гомосексуальними сім'ями тощо. Відмова від сім'ї як форми регуляції статевих стосунків створює тривожну ситуацію.

Серед суб'єктивних факторів виникнення сімейних дисфункцій

слід виокремити насамперед існуючі стереотипи й упередження, що можуть вступати у суперечність із нинішніми реаліями життя. Одним з основних витоків стереотипів щодо ієрархії та ролей подружжя в шлюбі є елементи патріархальної свідомості у сучасному суспільстві. Хоча в усіх цивілізованих країнах уже давно задекларована рівність чоловіка і жінки, уявлення про перевагу чоловіків над жінками, залежність жінки від чоловіка й досі зберігаються.

Суб'єктивними факторами виникнення сімейних дисфункцій є також проблеми міжособистісних взаємин і рольової структури сім'ї, особливості особистості членів родини, взаємостосунків поколінь у сім'ї тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Зважаючи на зазначені вище об'єктивні та суб'єктивні фактори дисфункцій сім'ї, серед конкретних причин порушення екологічності сімейної системи можна виокремити наступні.

Помилковість при виборі партнера – ціннісні орієнтації та основні життєві принципи подружжя виявилися протилежними, а отже, несумісними. Наприклад, один із подружжя вважає, що виховання дітей – це найголовніша справа у житті, а інший – узагалі не бажає мати дітей. У період закоханості пара не зосереджувалася серйозно на цьому питанні, а в процесі подружнього життя виявляється, що очікування певного стилю поведінки від партнера залишилися невиправданими.

Незавершеність стосунків із батьківською родиною. Можливі два варіанти порушення: а) занадто часте звернення за порадою до батьків замість вирішення проблем сім'ї між подружжям; б) відмова від звернення за порадою до батьків або інших родичів за допомогою у вирішенні проблем через страх відчуття їхнє зверхнє ставлення, сором від наявності проблем у своєму сімейному житті. У цьому разі дружина чи чоловік намагається довести всім й переконати себе, що все чудово, чим заганяє “всередину” існуючі суперечності замість їхнього вирішення.

Втрата ілюзій (“синдром утопії”). Подружжя вважало, що вони оженилися за коханням і заради кохання, але очікуваного щастя не було. Найбільшою цінністю здавалася пристрасть, палке кохання, однак це відчуття було оманливим. У їхніх стосунках мали місце гіпертрофовані сексуальні фантазії, а зі звиканням і природним при цьому зменшенням пристрасті, такі стосунки втрачають зміст.

Страх перед відмінностями. Цей феномен полягає в тому, що подружжя розглядає відмінності у своїх поглядах і цінностях, як причину для сварок і розлучення. При цьому люди не розуміють, що через виховання батьків і зростання в певному соціумі вони мають певні уявлення про те, яким має бути їхнє подружнє життя. Вони

знають, як вони мають поводитися, але ці уявлення можуть не збігатися з уявленнями партнера.

Проблеми комунікації, при яких партнери не здатні до ведення переговорів за всіма проблемами їхнього життя. Відкрите, щире спілкування стає неможливим, що рано чи пізно руйнує їхні стосунки.

Потреба в домінуванні в одного з партнерів, яка детермінована його внутрішніми конфліктами або іншими особливостями особистості. Це призводить до появи у пригніченого партнера почуття провини, другорядності. У цьому разі пригнічений партнер провокує вищий рівень домінування над ним, що приводить до насильства в родині, на тлі якого у жертв насильства виникають фобії й навіть психічні порушення. Якщо ж партнер чинить опір домінуванню, шлюб розпадається.

Особистісна незрілість партнерів, що виявляється у прагненні до уникнення відповідальності. Одним із доказів доцільності та важливості офіційної реєстрації стосунків є той факт, що саме ця процедура вимагає від чоловіка та жінки оприлюднення своєї готовності до взаємної відповідальності і найголовніше – відповідальності за життя своєї майбутньої дитини.

Невідповідність мотиву рішення взяти шлюб функціям сім'ї. Мотиви вступу у шлюб не відповідають функціям сім'ї, наприклад, у тому разі, коли людина вступає до шлюбу заради підвищення соціального статусу, покращання матеріального добробуту, або якщо молоді люди розглядають шлюб як можливість утечі від батьків, або вимушені одружитися, оскільки партнерка завагітніла – такий шлюб від самого початку є проблемним.

Зважаючи на зазначене вище, причини й фактори порушення екології сімейної системи можна визначити чи є конкретна сім'я гармонійною – або ж дисгармонійною чи дисфункційною. Для цього необхідно спиратися на критерії нормального функціонування сім'ї.

1. *Повага до відмінностей.* Сім'я – це об'єднання двох культур, що були в кожного у батьківській сім'ї. Якщо один намагається нав'язати культуру стосунків своєї батьківської сім'ї, тобто перевищувати іншого, – це ознака дисфункції. У нормально функціонуючій сім'ї подружжя усвідомлює той факт, що кожен із них має право на своє бачення світу. Треба поважати відмінності, а не боятися їх. Страх перед відмінностями в поглядах на стосунки, традиції, стереотипи поведінки призводить до непорозумінь. Спільність не означає однаковість. Шлях до гармонізації сім'ї полягає у відкритому обговоренні питань, їхньому узгодженні, у взаємних поступках, а не прагненні до домінування. Якщо ж переможе стиль батьківської сім'ї одного з подружжя, то програють обоє. Найкраще – відокремитись від “Я-культура”, “Його-культура” та випрацювати своє “Ми-

культура”, тобто усвідомити, що “ми” – це нова, спільна культура сім’ї.

2. *Щирість у висловлюванні думок і почуттів.* Ідеться про особливості комунікацій. Якщо є порушення комунікації, то це дисфункція. Якщо подружжя вважає, що кохання несумісне з суперечностями, то вони уникають щиро висловлювати свої бажання, оцінки подій тощо. Неправильне упередження – “кохання означає згоду з усіма проявами партнера” – призводить до непорозумінь. Звідси очікування “читання думок”: “Ти повинен розуміти мене без слів”, “Я тебе кохаю, отже, знаю, що тобі потрібно”, “Якщо ти не розумієш, чому я образилась, то нам взагалі краще розійтись”, “Я бажаю тобі добра, отже, довіряй мені та роби те, що я кажу”. У цьому разі природні розбіжності у поглядах не обговорюються відкрито, а подружжя застосовує маніпуляцію: посилення на авторитет, традиції, сльози. Вияв цієї дисфункції – у неконгруентності. Найбільше ця дисфункція виявляється в тих сферах, які є для подружжя “закритими темами”. У нормально функціонуючій сім’ї люди не бояться відкрито висловлювати свої думки та почуття, у них немає закритих тем.

Порушення комунікації вказують не стільки на помилки окремих людей, скільки на проблему системи в цілому. Часто подружжю простіше звинуватити у проблемі одне одного, ніж шукати справжні причини в неправильних засобах комунікації, за які несуть відповідальність обоє. Застосовуючи системний підхід, варто акцентувати увагу не на зміні людей, а на зміні способів їхньої взаємодії, вивчати фактори, які впливають на проблему з комунікацією.

3. *Динамічність стосунків.* Шлюб – це процес. У нормі сімейна система завжди динамічна: змінюються правила, стереотипи, особистість кожного теж завжди знаходиться в розвитку (професійне, особистісне зростання). Якщо ж людина зупиняється в розвитку, якщо виникає ригідність стосунків, то відбувається їхня стагнація. Стагнація стосунків є ознакою дисфункції. Якщо зупинений розвиток, правила стали догмами, усе наперед відомо, то життя стає нудним.

Перешкодою до встановлення гармонійних стосунків у сім’ї є неправильне уявлення молоді, що запорукою щасливого сімейного життя є лише вдалий вибір партнера. Тобто, якщо вдалося знайти саме ту людину, “свою другу половинку”, усе буде гаразд, а якщо вийшла помилка – варто шукати іншу. Безумовно, вибір партнера має велике значення, проте дуже багато залежить від того, як розвиваються стосунки в ході подружнього життя. Отже, шлюб можна розглядати як ряд процесів, у якому взаємодіють люди. Кожен із подружжя ініціює ці зміни, сам бере в них участь і несе відповідальність за всі сфери функціонування сім’ї: сексуальне життя,

виховання дітей, взаємні економічні зобов'язання, спільний вибір житла тощо. Головним тут є відчуття та розуміння того, що шлюб є динамічним процесом, який створюється кожним учасником і безперервно стає все новим і новим.

4. *Обмін ролями*. Критерієм нормального функціонування сім'ї є гнучкість ролей. Це означає, що за необхідності члени сім'ї легко можуть змінити один одного, виконувати ту діяльність, що притаманна іншому. Наприклад, тато завжди ввечері грає з сином у шахи або розгадує кросворди, логічні задачі, отже, виступає в ролі того, хто розвиває сина інтелектуально. Мати в цей час готує вечерю. Однак коли батько у відраджженні, цю роль бере на себе мама, а вечерю вони готують потім разом із сином. У сім'ях, де є гнучкість ролей, ніколи не виникає питання, хто головний: домінуюча роль буває або ситуативною (нині один головний, завтра інший), або за сферами життєдіяльності сім'ї. Наприклад, якщо сім'я вирішує, який кухонний комбайн краще купити, то вирішальне слово залишається за мамою, оскільки в цій сфері домінує вона. Якщо ж сім'я обирає колір нових шпалер у кімнаті сина, то вирішальне слово буде за сином. У нормально функціонуючій сім'ї батькам не потрібно весь час доводити свій авторитет, вимагати слухняності і підкорення дітей лише тому, що вони діти. Навпаки, якщо чотирирічний син виграє у складанні пазлів у батька, то батько щиро вітає його, не боячись втратити свій авторитет через програш. У таких сім'ях регуляторами поведінки є спільно випрацьовані правила, а не чиясь домінуюча воля. Цим правилам підкорюються всі однаково. Наприклад, якщо в правила сім'ї входить попереджати, коли запізнюєшся, то батьки так само дотримуються цього правила, як і діти.

У сім'ях, де критерій "обмін ролями" відсутній, домінуюча позиція роками і в усіх ситуаціях зберігається за кимось одним. Ця владна роль визначається або соціальними стереотипами (чоловік – голова родини), або релігійними уявленнями, або особистісними рисами. Ролі в таких сім'ях жорсткі та фіксовані. Наприклад, якщо куховарити – справа дружини, то чоловік, який раніше від неї прийшов із роботи, сидітиме голодним і чекати її, але сам не стане готувати вечерю.

5. *Дотримання меж особистості*. Цей критерій регулює баланс єдності та свободи. У разі нормального функціонування члени сім'ї поважають особистісний простір кожного. Це стосується всіх – починаючи від іграшковою фортеці з кубиків, яку мама не чіпатиме без дозволу сина (хоча ця фортеця заважає їй мити підлогу), і завершуючи неприпустимістю читання SMS-повідомлень у телефоні дружини або перевірки її електронної пошти. Кожен член сім'ї почувується вільним, незалежним і має право сам регулювати ступінь близькості з іншими в певний час. У таких сім'ях дуже цінують ро-

динне спілкування, прагнуть проводити дозвілля сім'єю, але всі й цілком спокійно сприймають наявність особистих друзів, улюблених занять, належність до певних спільнот (спортивні клуби, релігійні та громадські організації) поза сім'єю.

У дисфункційних сім'ях єдність і свобода сприймаються як антагоністи. Тут відбувається поляризація: або прагнення до повного злиття, симбіозу, контролю, або роз'єднаність і байдужість.

У сім'ях з високим ступенем злиття (спаяності) перегородки між підсистемами виражені слабо. У вихованні дітей таким сім'ям притаманний стиль гіперопіки, їм недоступне поняття особистого простору дитини та її самостійності. Гіперопіка може подіяти на дитину руйнівним чином. Сім'ї, де дитину бояться “відпустити на свободу”, відгороджують її від будь-якого досвіду, який би дозволив подорослішати і стати більш незалежною, а отже, не виконують свою функцію щодо соціалізації дитини.

У роз'єднаних сім'ях, навпаки, межі підсистем є жорсткими і ригідними. Взаємодію в цих сім'ях можна визначити як байдужу. Людина в такій сім'ї може бути вільною й незалежною, але навряд чи відчує, що її підтримують і люблять, про неї піклуються. Сім'ю, яка нормально функціонує, характеризує “золота середина” між цими крайнощами. Межі між підсистемами чітко визначені; завдяки цьому члени сім'ї мають як міцні сімейні зв'язки, так і почуття незалежності.

6. Відкритість сім'ї. У разі нормального функціонування сім'ї вона є відкритим соціальним організмом. Родина є складовою ширшої соціальної системи, завжди відкритою для інших. Друзі, сусіди, родичі, колеги, друзі дітей залюбки входять у родинний простір, де їх приймають із радістю, без напруження та підозрілості. Приязні стосунки зі своїм соціальним середовищем, уміння співчувати, допомагати та приймати допомогу, відчуття єдності з людьми – це є дуже цінним досвідом для соціалізації дитини. Якщо в таких сім'ях виникають проблеми, то вони не соромляться “виносити сміття з хати”, а щиро звертаються за порадою до тих людей зі свого оточення, кому довіряють, або до фахівців (психологів, соціальних працівників). Тому за допомоги цих людей вони можуть успішно реалізовувати свої можливості, які дозволяють їм вирішити практично будь-які проблеми.

Натомість закриті сім'ї уникають дружнього спілкування будь із ким. У них може бути багато знайомих, ділових партнерів, але все це – “потрібні люди”, які важливі як засіб для досягнення цілей, але зовсім байдужі самі по собі. У цих сім'ях ставлення до людей настроєне, недовірливе, переважає зневага або заздрощі, суперництво, недобррозичливість. Сім'ї з такою дисфункцією справді можна представити як закриті системи. Через цю закритість вони мають вкрай

обмежені ресурси й водночас нездатні до самостійного вирішення проблем.

7. *Емоційна й духовна близькість*. Цей критерій віддзеркалює сутність кохання, коли бажання бути разом зумовлено не тим, що ця близькість дає якусь користь (статус, матеріальні вигоди, сексуальне задоволення), а тим, що для людини найважливішим є саме її коханий. У цьому разі потреби та прагнення коханої людини постають на одному рівні зі своїми власними. Не вище своїх, як у разі токсичного кохання, і не нижче своїх, як у разі споживацького ставлення. Справжня близькість і відкритість не виникають одразу, це результат тривалої та копіткої роботи подружжя над собою, над своїми стосунками, результат спільних переживань, успіхів, труднощів, радощів і горя, розділених на двох. Цей життєвий досвід формує стійке відчуття ніжності, турботи, довіри, підтримки. Сім'я – це осередок безпеки, де люблять і цінують, де ніхто не образить і завжди зрозуміють.

Натомість у дисфункційних сім'ях панує недовіра, страх, відчуття самотності, непотрібності, зневага й непорозуміння, а часом й ненависть.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Нами виокремлено критерії, за якими можна визначити ступінь екологічності функціонування сімейної системи: 1) повага до відмінностей; 2) щирість у висловлюванні думок і почуттів; 3) динамічність стосунків; 4) обмін ролями; 5) дотримання меж особистості; 6) відкритість сім'ї; 7) емоційна й духовна близькість.

Перспективи дослідження полягають у визначенні типології дисафункційних сімей відповідно до варіантів поєднання невідповідностей у критеріях нормального функціонування сімейної системи.

Список використаних джерел

1. Витакер К. Полночные размышления семейного терапевта / К. Витакер. – М.: Класс, 1997.
2. Роджерс К. Психология супружеских отношений / К. Роджерс. – М., 2002.
3. Сатир В. Психотерапия семьи / В. Сатир; пер. с англ. – СПб.: Речь, 2000.

Транслітераційний переклад списку використаних джерел

1. Vitaker K. Polnochnyye razmyshleniya semeynogo terapevta / K. Vitaker. – М.: Klass, 1997.
2. Rodzhers K. Psikhologiya supruzheskikh otnosheniy / K. Rodzhers. – М., 2002.
3. Satir V. Psikhoterapiya sem'i / V. Satir; per. s angl. – Spb. : Rech', 2000.

Максимова Н. Ю. Психологические факторы экологичности семейной системы

В статье рассмотрена проблема поиска психологических факторов экологичности семейной системы. Показано, что нарушение экологичности функционирования семьи как системы происходит из-за невыполнения или ненадлежащего исполнения супругами функций семьи. Это приводит к тому, что семья становится дисгармоничной (проблемной), а в дальнейшем дисфункциональной. В дисфункциональных семьях возникает искривление личностного развития, а следовательно невротические расстройства или девиантное поведение.

Разработаны критерии, по которым можно определить степень экологичности семейных отношений, а именно: уважение к различиям; искренность в выражении мыслей и чувств; динамичность отношений; обмен ролями; соблюдение границ личности; открытость семьи; эмоциональная и духовная близость.

Ключевые слова: *семейная система, функции семьи, критерии экологичности семейных отношений, невротические расстройства, девиантное поведение.*

Максымова Н. Psychological factors ecologicity of the family system

In the article the problem of psychological factors determining environmental family system. It is shown that environmental violations functioning of the family as a system is due to the failure or improper performance spouses family functions. This leads to the fact that the family is disharmonious (problem), and further dysfunctional. Dysfunctional family in a broad sense is a system that determines the curvature of personal development, and therefore, maladaptive, deviant behavior or neurotic disorder one or more of its members. It is proved that the ability to perform their family functions influenced by a number of objective and subjective factors. Among the objective factors should first be noted economic. The income level of most of the population does not allow to fully satisfy the material needs of the family, which is one of the causes of conflict in the family. Another objective factor is social instability resulting from changes in the social system, and the fact that the generation of today's youth and young adults is at the intersection of two cultural and ideological influences.

The criteria by which to determine the degree of environmental compatibility of family relationships, namely respect for difference; sincerity of expression and feelings; dynamic relationships; exchange of roles; compliance with the limits of the individual; Openness family; emotional and spiritual intimacy.

Keywords: *family system, family functions, criteria for environmental family relationships, neurotic disorders, deviant behavior*

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ З РІЗНИМИ ТИПАМИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

В статті розглядається проблема взаємообумовленості емоційного інтелекту та екологічної свідомості підлітків в залежності від типу сімейного виховання. Наводяться результати емпіричного дослідження взаємозв'язку показників емоційного інтелекту та екологічної свідомості підлітків з різним типом стосунків з матерями. Встановлено, що високим показникам міжособистісного емоційного інтелекту підлітків з позитивним типом сімейного виховання відповідають низькі показники гашенарної екодиспозиції. Відмічено, що високим показникам внутрішньоособистісного емоційного інтелекту підлітків з автономним типом сімейного виховання відповідають високі показники колаборативної екодиспозиції.

Ключові слова: *емоційний інтелект, екологічна свідомість, релевантність, інфантилізм, ескапізм, екопсихологічні диспозиції, типи сімейного виховання, позитивний, директивний, ворожий, автономний*

Постановка проблеми. Існування людської цивілізації та подальший її розвиток можливо лише за умови формування гармонійних відносин з природою. Задля цього необхідно сформувати якісно новий рівень екологічної свідомості наступного покоління. Науковці вважають найбільш сприятливим віковим періодом для формування свідомості, зокрема й екологічної, підлітковий вік. Саме на цьому віковому етапі відбувається формування особистості. Вважається, що цей вік важкий, нестабільний, на ньому спостерігаються проблеми в емоційній сфері. Підліток часто не усвідомлює свої емоції та не може ними керувати. Це часто позначається на відношенні до оточуючого середовища та природи зокрема. Пубертат з несформованою екологічною свідомістю під впливом емоцій може завдавати шкоди живим організмам. Слід відмітити, що розвиток екологічної свідомості та емоційного інтелекту багато в чому залежить від сімейного виховання, адже ставлення батьків до природи та їх ціннісні орієнтації, особистий приклад впливають на розвиток свідомості дитини, зокрема й екологічної. Саме тому актуальність даного дослідження полягає у вивченні взаємообумовленості емо-

ційного інтелекту та екологічної свідомості підлітків в залежності від типу стосунків з батьками.

Результати теоретичного дослідження. Підлітковий вік — це один з найважливіших етапів життя людини. Саме від нього залежить подальше становлення особистості. Цей вік нестабільний, вразливий, важкий і виявляється, що він більше, ніж інші періоди життя, залежить від реальностей оточення [2]. Існують різні класифікації підліткового віку. У нашому дослідженні ми дотримувались міжнародної класифікації вікової періодизації, згідно якої підлітковий вік лежить в межах 12 – 15 років для дівчат, та 13 – 16 для хлопчиків [5].

Підлітковий вік є особливо значущим для розвитку емоційної сфери особистості. Вважається, що це «критичний» вік, оскільки в цей період «закладаються основи емоційного життя людини в зрілі роки» [8]. У дослідженнях І. Мельничука, у результаті комплексного вивчення емоційної сфери підлітків, у сімнадцятирічних підлітків було виявлено підвищений рівень реактивної агресії та сором'язливості, а у п'ятнадцятирічних – підвищеній рівень експресивності, тривожності, саморегуляції і знижений рівень агресії [4]. Також дослідниками був виявлений стан «позитивного нуля» – нудьга. А.Г. Герцов вважає, що небезпека полягає в тому, що у підлітків нудьга переважно змінюється на негативні емоції [5]. Під впливом нудьги або агресії особи підліткового віку здатні наносити шкоду оточуючому середовищу. Саме тому необхідно вивчити взаємоумовленість таких понять як емоційний інтелект, тобто здатність розпізнавати емоції і керувати ними, та екологічна свідомість.

В даному дослідженні ми дотримувались моделі емоційного інтелекту Д. Люсіна, згідно якої здатність до розуміння емоцій означає, що людина володіє наступними можливостями: може розпізнати емоцію, тобто встановити факт наявності емоційного переживання у себе або іншої людини; може ідентифікувати емоцію, тобто встановити, яку саме емоцію відчуває вона сама або інша людина, і знайти для неї словесний вираз; розуміє причини, що викликали цю емоцію, і наслідки, до яких вона приведе [1]. Здатність до управління емоціями означає можливості людини: контролювати інтенсивність емоцій (насамперед йдеться про здатність приглушати досить сильні емоції); контролювати зовнішні прояви емоцій; при необхідності викликати ту чи іншу емоцію. Оскільки здатність до розуміння емоцій та до управління ними може бути спрямована на власну емоційну й емоційну сферу інших людей, то можна говорити про внутрішньоособистісний і міжособистісний емоційний інтелект. Отже, емоційний інтелект – це здатність усвідомлювати свої почуття та емоції, доносити і використовувати їх, управляти ними, і

на основі цих навичок взаємодіяти з іншими людьми та оточуючим середовищем [1].

Незаперечним є той факт, що у формуванні особистості підлітка та, зокрема його емоційної сфери і ставлення до природи, велика роль ввідіграє тип сімейного виховання. І. Андрєєва зазначає, що рівень емоційного інтелекту дитини пов'язаний з аналогічною якістю її матері, адже вона приймає більшу участь у вихованні дитини [1]. Саме тому у нашому дослідженні ми зробили акцент на материнському вихованні. У нашій роботі ми притримуємося класифікації стилів сімейного виховання Дж. Шафера: прийняття підлітків батьками, емоційне відторгнення, директивність з боку батьків, психологічну автономію, непослідовність у вихованні.

Підлітковий вік, як було відмічено вище, є одним з ключових періодів в становленні та розвитку свідомості в цілому, зокрема й екологічної. Поняття екологічної свідомості є основним поняттям екологічної психології. У нашому дослідженні ми притримувались компліцит-концептуального підходу В.О. Скребця, який визначає екологічну свідомість як рівень психічного відтворення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, саморефлексію місця і ролі людини у біологічному, фізичному та хімічному світі, а також самоврегулювання та наповнення цього відтворення екологічним змістом. Інакше кажучи, екологічна свідомість – то є просто людська свідомість ціннісно спрямована екологічним змістом, який суб'єктивно відчувається і переживається [7]. В.О. Скребець зазначає, що у теперішніх дітей (особливо міських) спостерігається відчуженість від реальностей живої природи, від самих себе (втрата особистісності) і все більш зростаюча потреба в ілюзорному бутті. Сучасна культура пропонує широкий спектр штучних віртуальних переживань (мультфільми, комп'ютерні ігри, ілюзорно віртуалізований сучасний спосіб життя), тим самим сприяє розвитку свого роду душевної глухоти (дефнесії) і прогресуючої відстороненості від реальності. Погіршення якості навколишнього природного середовища сприймається як природна даність, а якість життя пов'язується не із станом природи, а з матеріальними ресурсами і досягненнями науки, за допомогою яких здається можливим компенсувати негативну дію екологічних чинників. Такий підхід не сприяє вирішенню глобальної екологічної проблеми [7].

Саме тому **метою** даної роботи є виявлення взаємозв'язків екологічної свідомості підлітків та їх емоційного інтелекту в залежності від стилю сімейного виховання.

Методика та організація дослідження. Для проведення емпіричного дослідження були залучені учні шкіл міста Чернігова (ЗНЗ І-ІІІ ст. №3, 17) та навчально-професійного ліцею №15 віком 15 – 16 років. Всього у дослідженні взяло участь 100 осіб, з них 30 ді-

вчат та 70 хлопців. Дослідження проводилось в груповій формі. На початку дослідження випробувані були проінформовані про мету дослідження, їм роз'яснили інструкції кожної з методик. Для підвищення достовірності результатів, дослідження проводилось анонімно (досліджуваних просили вказати тільки вік і стать).

Для емпіричного дослідження були використані: тест «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR) (модифікований варіант опитувальника З. Матейчика та П. Ржичани, 1983р.) для виявлення провідного типу стосунків з матір'ю [6]; опитувальник «ЕмІн» Д.В. Люсіна для діагностики емоційного інтелекту [6]; тест «Екоціннісні диспозиції» (ТЕД-М25) модифікований В.О. Скребцем для діагностики екологічної свідомості [7].

Аналіз результатів дослідження. За допомогою тесту «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR) нами було виявлено осіб з різними стилями сімейного виховання, а саме: позитивний, директивний, ворожий, автономний та непослідовний. У нашій роботі ми зробили акцент саме на стосунках з матерями, адже вважається, що вони приймають більш активну участь у вихованні. Найбільше виявлено респондентів з позитивним типом виховання (46% вибірки). Також досить поширеним є автономний стиль (28% вибірки) виховання, головна ознака якого формальне відношення до виховання дитини. 12% респондентів вказують на те, що їхні матері використовують директивний стиль виховання по відношенню до них. Найменш поширеними виявились ворожий та непослідовний типи виховання (по 7% вибірки відповідно).

За допомогою опитувальника «ЕмІн Д. Люсіна» були виявлені показники емоційного інтелекту. Більшість вибірки має середній їх рівень: міжособистісний – 75% опитаних, внутрішньособистісний – 62% респондентів, загальна здатність до розуміння емоцій – 66% підлітків та загальний рівень управління емоціями – 65% досліджуваних. Найбільше в опитуваних розвинений міжособистісний емоційний інтелект, тобто вони краще здатні розуміти емоції оточуючих та керувати ними. Аналіз середньостатистичних значень показників емоційного інтелекту досліджуваних виявив наступне: найбільше в опитаних підлітків проявляється здатність до управління емоціями (середнє значення 43.42 ± 8.4), при чому 68% підлітків мають середній рівень прояву показника управління чужими емоціями, а 19% респондентів високий рівень даного показника. Натомість, середній рівень показника управління власними емоціями виявлено у 56% респондентів, а високий – у 18%. Показники здатності до розуміння емоцій дещо нижчі (середнє значення 38.45 ± 7.06). У респондентів менше розвинений внутрішньоособистісний емоційний інтелект (середнє значення 40.09 ± 7.15), ніж міжособистісний (середнє значення 41.84 ± 8.09). Відмічені вище тенденції, можливо, пов'язані з

не досить розвинутою рефлексією у даній віковій групі, тобто підлітки не достатньо розуміють власні емоції та ще не можуть достатньо ефективно керувати ними, натомість, вони прагнуть керувати емоціями оточуючих, навіть до кінця не розуміючи їх.

Аналіз результатів, отриманих за допомогою методики «Екоціннісні диспозиції» (ТЕД-М25) В.О. Скребця, дає змогу говорити нам, що у опитаних підлітків найбільшою мірою розвинені Я-цінності (середнє значення 3.88 ± 1.55). На другому місці в ієрархії цінностей знаходяться соціальні цінності (середнє значення 3.66 ± 1.7). Третє місце займають моральні цінності (середнє значення 3.34 ± 1.42), та найменш вираженими виявилися екологічні цінності (середнє значення 3.26 ± 1.57). У більшості підлітків соціальні, екологічні та моральні цінності розвинені на переважно низькому рівні (52%, 57%, 56% опитаних – відповідно). Лише Я-цінності у 52% респондентів – на середньому рівні.

Серед показників екопсихічних станів у досліджуваних учнів найбільше виявився розвиненим психічний стан релевантності (середнє значення її становить 4.12 ± 1.7 ; 76% респондентів мають середній рівень прояву екопсихологічної релевантності). Показники ескапізму знаходяться на другому місці (середнє значення становить 2.7 ± 1.57), та незначному рівні розвинений екопсихологічний інфантилізм (середнє значення 1.81 ± 1.31). Щодо психічного стану релевантності, то більшість опитуваних (76%) мають середній рівень його вираженості. Основна кількість досліджуваних учнів (71%) має низький рівень інфантилізму. Щодо екопсихічного стану ескапізму, то у більшості підлітків (52%) він також розвинений на низькому рівні.

Серед екоціннісних диспозицій у загальній вибірці найбільш вираженою є колаборативна (середнє значення 3.19 ± 1.52). Також значимо вираженою є несеситивна екодиспозиція (середнє значення 2.24 ± 1.2 ; середній рівень її прояву відмічено у 68% респондентів). Найменш розвиненими є совметральна екодиспозиція (середнє значення 0.82 ± 0.9) та гашенарна (середнє значення 0.92 ± 0.95) екодиспозиція. Отже, досліджувані в цілому виявляють еконормативну поведінку, хоча й до кінця не розуміють екологічних проблем сьогодення і можуть проявляти споживацьке ставлення до природи та низький рівень екологічних цінностей.

Для виявлення взаємозв'язків між показниками екологічної свідомості та емоційного інтелекту у підлітків з різними типами стосунків з батьками нами був проведений кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Пірсона), за допомогою якого були встановлені зв'язки між показниками емоційного інтелекту та екологічної свідомості в осіб старшого підліткового віку з позитивним та автономним стилями стосунків з матерями. Вважаємо, що не доцільно

описувати результати кореляційного аналізу зазначених вище показників у респондентів з іншими стилями сімейного виховання, тому що вони є найменш поширеними у нашій вибірці (нами було виявлено невелику кількість досліджуваних з ними).

На підставі отриманих результатів кореляційного аналізу встановлено відмінності у взаємозв'язках показників екологічної свідомості та емоційного інтелекту в осіб з позитивним та автономним стилями сімейного виховання. В результаті проведення дослідження у підлітків з позитивним стилем виховання нами був виявлений прямий зв'язок між соціальними цінностями та контролем експресії ($r = 0.4$ при $p \leq 0.05$). Це означає, що чим вищі у підлітків з позитивним типом стосунків з матерями показники соціальних цінностей, тим більше вони намагаються контролювати прояв емоцій на своєму обличчі. Також встановлений зворотній зв'язок між моральними цінностями та контролем експресії ($r = -0.3$ при $p \leq 0.05$). Підлітки з низьким рівнем прояву моральних цінностей не вважають потрібним приховувати свої емоції та почуття. Спостерігається прямий зв'язок між екопсихічним станом інфантилізму та управлінням чужими емоціями ($r = 0.31$ при $p \leq 0.05$). Можливо підлітки з позитивним типом стосунків з матір'ю менш самостійні, для них характерний інфантилізм, тому вони, аби звернути на себе увагу, намагаються маніпулювати дорослими та впливати на їх емоції. Також існує зворотній зв'язок між екопсихічним станом ескапізму та такими шкалами емоційного інтелекту як: розуміння своїх емоцій ($r = -0.32$ при $p \leq 0.05$), контроль експресії ($r = -0.41$ при $p \leq 0.05$) та внутрішньоособистісний емоційний інтелект ($r = -0.34$ при $p \leq 0.05$). Тобто чим краще опитувані можуть розуміти свої емоції та контролювати їх прояв, тим менше для них характерне уникання реалій дійсності та своєрідна втеча у світ ілюзій стосовно екологічних проблем. Встановлено зворотній зв'язок між несесітивною екодиспозицією та контролем експресії ($r = -0.31$ при $p \leq 0.05$). Це означає, що чим краще підлітки контролюють свою експресію, тим в меншій мірі вони вважають себе господарями природи та сприймають її як джерело певних ресурсів, потрібних людині. Нами був виявлений зворотній зв'язок між гашенарною екодиспозицією та міжособистісним емоційним інтелектом ($r = -0.29$ при $p \leq 0.05$). Тобто ті респонденти, котрі можуть розуміти емоції інших та впливати на них схильні менше наносити шкоди оточуючому середовищу.

У підлітків з автономним стилем виховання спостерігається прямий зв'язок між Я-цінностями та розумінням своїх емоцій ($r = 0.35$ при $p \leq 0.05$). Тобто чим краще підліток розуміє свої емоції, тим більше для нього характерний півень прояву соціальних цінностей. Також був встановлений прямий зв'язок між Я-цінностями та контролем експресії ($r = 0.44$ при $p \leq 0.05$). Чим важливіші для

опитуваних Я-цінностей, тим краще вони контролюють прояв емоцій на своєму обличчі. Тісний прямий взаємозв'язок спостерігається між Я-цінностями та внутрішньоособистісним емоційним інтелектом ($r = 0.5$ при $p \leq 0.01$). ВЕІ – це загальна шкала, що включає розуміння та управління власними емоціями. Відповідно чим вищі показники по шкалі Я-цінностей, тим більше схильні підлітки до аналізу та контролю своїх емоційних станів. Був виявлений прямий взаємозв'язок між Я-цінностями та загальною здатністю до управління емоціями ($r = 0.4$ при $p \leq 0.05$). Тобто, у тих респондентів, для яких характерні Я-цінності, спостерігається тенденція до здатності управління своїми та чужими емоціями. Також був встановлений прямий взаємозв'язок між психічним станом релевантності та розумінням своїх емоцій ($r = 0.4$ при $p \leq 0.05$). Це означає, що чим краще підліток з автономним типом виховання розуміє свої емоції, тим більше він відтворює психічні стани переживання довкілля незалежно від зовнішнього нагадування про нього, а проблеми екології для нього є важливими. Зафіксовано стійкий прямий зв'язок між колаборативною екодиспозицією та управлінням чужими емоціями ($r = 0.5$ при $p \leq 0.01$). Тобто, чим краще досліджувані з автономним типом виховання можуть управляти чужими емоціями, тим краще вони розуміють сутність природи та усвідомлюють свої дії та вчинки по відношенню до неї. Також спостерігається взаємозв'язок між колаборативною екодиспозицією і такими шкалами емоційного інтелекту, як розуміння своїх емоцій ($r = 0.41$ при $p \leq 0.05$), внутрішньоособистісний емоційний інтелект ($r = 0.43$ при $p \leq 0.05$) та управління емоціями ($r = 0.42$ при $p \leq 0.05$). В даному випадку можна сказати, що підлітки, які розуміють свої емоції та можуть ними керувати краще усвідомлюють свої дії та вчинки по відношенню до природного середовища, прагнуть до співпраці з природою. Був виявлений зворотній зв'язок між совмісійною екодиспозицією та такими шкалами емоційного інтелекту як розуміння своїх емоцій ($r = -0.44$ при $p \leq 0.05$) та внутрішньоособистісний емоційний інтелект ($r = -0.46$ при $p \leq 0.05$) а також стійкий зворотній зв'язок із загальною здатністю до розуміння емоцій ($r = -0.5$ при $p \leq 0.01$). Тобто чим краще підлітки з автономним типом стосунків з матір'ю розуміють свої емоції, а також можуть керувати ними, тим менша у них залежність від природи, її стихій, менше схильність шукати захисту у природи та бути покірним щодо неї. Також спостерігається зворотній зв'язок між совметральною екодиспозицією та такими шкалами емоційного інтелекту: розуміння чужих емоцій ($r = -0.4$ при $p \leq 0.05$), управління чужими емоціями ($r = -0.5$ при $p \leq 0.05$), контроль експресії ($r = -0.39$ при $p \leq 0.05$), внутрішньоособистісний емоційний інтелект ($r = -0.45$ при $p \leq 0.05$) а також стійкий зворотній зв'язок із міжособистісним емоційним інтелектом ($r = -0.7$ при

$p \leq 0.01$) та загальною здатністю до розуміння емоцій ($r = -0.5$ при $p \leq 0.01$). Отже, це означає, що чим краще опитувані розуміють чужі та свої емоції і можуть ними керувати, тим менше вони вважають себе володарями природи, думають, що здатні її приборкувати та експлуатувати як заманеться, бажають приборкувати природні системи задля власних інтересів.

Висновки і перспективи подальшого дослідження.

Виявлено більшу кількість зв'язків між показниками емоційного інтелекту та екологічної свідомості у підлітків з автономним типом сімейного виховання. Такі результати можна пояснити тим, що підлітки, які відчули на собі автономний стиль виховання, більш самостійні, вони самі приймають життєві рішення та вибудовують стосунки з навколишнім середовищем, на відміну, від учнів з позитивним типом виховання. Останні часто покладаються на дорослих та довіряють їм вирішення своїх проблем. Також підлітки з позитивним типом виховання більш зосереджені на власному Я, ніж на оточуючому середовищі. Натомість, учні з автономним типом виховання, які відчувають брак уваги з боку батьків (байдужість, неприйняття підлітка як особистості), відтворюють психічні стани переживання довілля незалежно від зовнішнього нагадування про нього, цікавляться екологічними проблемами, відчувають їх (прагнення зберегти довілля, співпереживання безпритульним тваринам, бажання допомогти живим істотам). Перспективою подальшого дослідження є вивчення та порівняння провідних екологічних установок, показників екологічної компетентності, рівня сформованості компліцитності, домінуючих психічних станів підлітків з позитивним й автономним типами виховання.

Список використаних джерел:

1. Андреева И.Н. О становлении понятия «эмоциональный интеллект» / И.Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2008. – №5. – С. 83 – 95.
2. Воробьева Л.И., Петровский В.А., Фельдштейн Д.И. Психологическая роль и место подросткового возраста в онтогенезе // Психология современного подростка. – М., 1987. – 240 с.
3. Герцов А. Практическая психология для подростков и родителей / А. Герцов. СПб. : Питер, 2006. – С. 168 – 196.
4. Мельничук І. Генеза емоційних порушень у дітей різного віку та статі: автореф. дисс. ... кандидат психологічних наук. / І. Мельничук. – Харків, 2003. – 15 с.
5. Психология человека от рождения до смерти: Серия психологическая энциклопедия // под ред. А.А. Реан. / СПб.: «Издательство АСТ», 2015. – 656 с.
6. Рогов Є.І. Настільна книга практичного психолога: Учеб. посібник: У 2 кн. - 2-е вид., Перераб. і доп. / Є.І. Рогов. – М.: Гума-ніт. вид. центр ВЛАДОС. - Кн. 1: Система роботи психолога з дітьми різного віку. – 384 с.

7. Скребець В.О., Шлімакова І.І. Екологічна психологія. Підручник для студентів та викладачів вищих навчальних закладів. / В.О. Скребець, І.І. Шлімакова. – К. : Видавничий дім «Слово», 2014. – 434 с.
8. Якобсон П. Изучение чувств у детей и подростков/ П. Якобсон. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 216 с.

Транслітераційний переклад списку використаних джерел

1. Andreeva I.N. O stanovlenii ponjatija «jemocionalnyj intellekt» / I.N. Andreeva // Voprosy psihologii. – 2008. – №5. – S. 83 – 95.
2. Vorobeva L.I., Petrovskij V.A., Feldshtejn D.I. Psihologicheskaja rol i mesto podrostkovogo vozrasta v ontogeneze // Psihologija sovremennogo podrostka. – M., 1987. – 240 s.
3. Gercov A. Prakticheskaja psihologija dlja podrostkov i roditelej / A. Gercov. SPb. : Piter, 2006. – S. 168 – 196.
4. Melnichuk I. Geneza emocijnih porushen u ditej riznogo viku ta stati: avtoref. diss. ... kandidat psihologichnih nauk. / I. Melnichuk. – Harkiv, 2003. – 15 s.
5. Psihologija cheloveka ot rozhdenija do smerti: Serija psihologicheskaja inciklopedija // pod red. A.A. Rean. / SPb.: «Izdatelstvo AST», 2015. – 656 s.
6. Rogov Є.І. Nastilna kniga praktichnogo psihologa: Ucheb. posibnik: U 2 kn. - 2-e vid., Pererab. i dop. / Є.І. Rogov. – М.: Guma-nit. vid. centr VLADOS. - Kn. 1: Sistema roboti psihologa z ditmi riznogo viku. – 384 s.
7. Skrebec V.O., Shlimakova I.I. Ekologichna psihologija. Pidruchnik dlja studentiv ta vikladachiv vishhijh navchal'nih zakladiv. / V.O. Skrebec, I.I. Shlimakova. – K. : Vidavnichij dim «Slovo», 2014. – 434 s.
8. Jakobson P. Izuchenie chuvstv u detej i podrostkov/ P. Jakobson. – М.: Izdvo APN RS FSR, 1961. – 216 s.

Мунасьпова-Мотяш І.А. Взаимосвязь эмоционального интеллекта и экологического сознания у подростков с разными типами семейного воспитания

В статье рассматривается проблема взаимообусловленности эмоционального интеллекта и экологического сознания подростков в зависимости от типа семейного воспитания. Приводятся результаты эмпирического исследования взаимосвязи показателей эмоционального интеллекта и экологического сознания подростков с разным типом отношений с матерями. Установлено, что высоким показателям межличностного эмоционального интеллекта подростков с положительным типом семейного воспитания соответствуют низкие показатели гашенарной екодиспозиции. Отмечено, что высоким показателям внутриличностного эмоционального интеллекта подростков с автономным типом семейного воспитания соответствуют высокие показатели колаборативной екодиспозиции.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, экологическое сознание, релевантность, инфантилизм, эскапизм, экопсихологической диспозиции, типы семейного воспитания, положительный, директивный, враждебный, автономный

Munasyrova-Motyash I.A. The relationship of emotional intelligence and environmental consciousness of teenagers with various types of family education

In the article the problem of correlation of emotional intelligence and environmental consciousness of adolescents depending on the type of family education is considered. The results of empirical research of interrelation of indicators of emotional intelligence and ecological consciousness of adolescents with different type of relationship with mothers are shown.

A greater number of relationships between indicators of emotional intelligence and environmental consciousness of adolescents with an autonomous type of family education are identified. These results can be explained by the fact that teens who experienced the autonomous parenting style are more independent, they take vital decisions and build relationships with the environment, in contrast to students with a positive type of parenting. The latter often rely on adults and trust them to solve their problems. Also adolescents with a positive type of education are more focused on the self than on the environment. Instead, students with autonomous type of parenting that feel lack of attention from parents (indifference, rejection of the adolescent as a person), reproduce the mental state of experiencing the environment regardless of external reminding of it, are interested in environmental issues, feel them (the desire to preserve the environment, compassion for homeless animals, desire to help living beings). The prospect for further research is the study and comparison of the leading ecological settings, indicators of ecological competence, the level of formation of involvement, and the dominant mental states of teens with positive and autonomous types of education.

Key words: *emotional intelligence, environmental awareness, relevance, infantilism, escapism, ecopsychology dispositions, types of family education, positive, directive, hostile, and autonomous*

УДК 159.9

МЫСНИКОВА Э.А.

старший преподаватель кафедры теоретической и прикладной психологии Забайкальского государственного университета, г. Чита, Россия

ЖИЗНЕСТОЙКОСТЬ ЮНОШЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО НЕБЛАГОПОЛУЧИЯ¹

В статье описаны результаты исследования жизнестойкости юношеского населения в условиях экологического неблагополучия Забайкальского края. Конструкт «жизнестойкость», являясь одной из составляющих в структуре жизнеспособности, в данном исследовании изучается как показатель социально-психологического уровня психологической адаптации. Применяется тест жизнестойкости Д.А. Леонтьева, Е.И. Рассказовой (адаптация теста Мадди). Исследование выполнено в Лаборатории региональных исследований психики Забайкальского государственного университета, опирается на принцип системности. Применяется эконпсихологический подход к развитию психики В. И. Панова. Осуществляется анализ популяционной изменчивости характеристик психики испытуемых.

Ключевые слова: *жизнестойкость, жизнеспособность, психологическая адаптация, юношеское население, экологическое неблагополучие*

В современных условиях экологического неблагополучия, препятствующих полноценному психическому развитию, проблема сохранения здоровья и оптимального уровня работоспособности и активности человека является актуальной. Экологическое неблагополучие, изменяя природные условия жизни, делает их не вполне адекватными гено- и фенотипическим свойствам человека [2], что актуализирует проблему адаптации к ним.

Вопросы психологической адаптации юношеского населения, проживающего на экологически неблагополучных территориях, заслуживают специального внимания исследователей. В юношеском возрасте отмечается повышенная чувствительность к воздействиям неблагополучной среды [8], процессы адаптации весьма активны, и в то же время организм и психика уже более устойчивы к средовым воздействиям, чем в более ранние возрастные периоды. То есть существует специфика адаптационных процессов в юноше-

¹ Работа поддержана РФФИ, проект №17-06-00151 «Изучение жизнеспособности молодежного населения региона экологического неблагополучия (на примере школьников и студентов Забайкальского края)»

ском возрасте, тем более выраженная, чем более специфичны средовые условия жизнедеятельности.

Анализ последних исследований и публикаций. Медико-биологическими исследованиями (Н.А. Агаджанян, Н.Г. Гамбоева и мн.др.) установлено ослабление физического развития и биологической адаптации постоянных жителей экологически неблагополучных районов, в первую очередь, их детского и юношеского населения: повышение заболеваемости, снижение функциональных показателей организма [1]. Анализ психического развития и состояния психики детей, проживающих на экологически неблагополучных территориях, также выявляет снижение (в пределах нормы) уровня их психической активности [9], что является показателем недостаточной психологической адаптации.

Но проблема психологической адаптации, как варианта развития человека в экологически неблагополучной среде, еще не стала предметом широкого самостоятельного анализа. В психологических исследованиях внимание уделяется, главным образом, адаптации человека к социальным условиям и факторам [9]. Адаптация к природным воздействиям интересует исследователей чаще всего в случае экстремальности последних [3; 5]. Между тем, развитие человека в экологически неблагополучных условиях вызывает напряжение адаптационных механизмов, и последствия такого напряжения требуют своего изучения.

Анализ состояния проблемы позволил выявить **противоречие** между социальной и научной необходимостью создания эмпирически обоснованного представления о психологической адаптации людей, проживающих в экологически неблагополучной среде, и недостаточностью имеющихся для этого данных. Противоречие определило **проблему исследования**: каковы показатели психологической адаптации юношеского населения, родившегося и проживающего в экологически неблагополучной среде.

В настоящей работе психологическая адаптация понимается как вариант развития человека, безостановочно происходящий процесс приспособления к постоянно изменяющимся условиям жизнедеятельности. Это «процесс и результат приспособления человека к средовым условиям на уровне целостной психики в системе «человек – жизненная среда» с целью сохранения ее динамического равновесия» [9] (А.А. Суханов, 2011). Психологическая адаптация – сложная структура, в которой связаны между собой психофизиологический, психический, социально-психологический уровни.

В данной статье описаны результаты исследования показателей социально-психологического уровня психологической адаптации у населения юношеского населения,

родившегося и проживающего в экологически неблагоприятной среде.

Интегральным показателем социально-психологического уровня психологической адаптации является уровень жизнестойкости личности.

Конструкт «жизнестойкость» («hardiness») обозначает меру способности личности выдерживать стрессовую ситуацию [14].

Жизнестойкость является определенной системой взглядов, убеждений об окружающем мире и о своем месте в нем. Данная система включает в себя такие компоненты, как вовлеченность, контроль, принятие риска.

Вовлеченность (commitment) – это компонент, характеризующий степень активной заинтересованности и ощущения максимального присутствия в собственной жизнедеятельности.

Контроль (control) является стойким убеждением о собственном выборе жизненного пути, о собственном влиянии на свою жизнь путем борьбы. Чем сильнее развит компонент контроля, тем слабее ощущение беспомощности.

Принятие риска (challenge) является убежденностью человека в необходимости и важности любого жизненного опыта, который рассматривается как способ развития, самосовершенствования. Именно через активное извлечение знаний, полученных из собственного опыта, и осуществляется личностный и жизненный рост.

С. Мадди [14] считает, что в условиях стресса для сохранения оптимального уровня жизнедеятельности необходима достаточная выраженность, согласованность между собой и общей мерой жизнестойкости всех трех выше обозначенных компонентов.

Жизнестойкость, являясь набором установок и навыков или чертой личности, которые позволяют эффективно находить выход из трудных жизненных ситуаций и использовать происходящие с личностью изменения для личностного роста, оказывается необходимой составляющей в структуре жизнеспособности. Жизнестойкость рассматривается как индивидуальная характеристика, а жизнеспособность – как более широкое понятие. Так, А.Н. Фомина отмечает, что жизнеспособность присуща человеку как индивиду, а жизнестойкость развивается позже как личностное образование [11].

В отечественных исследованиях жизнестойкость рассматривают как адаптационные способности человека, как отражение процесса системной адаптации человека к природному и социальному [10], как способность личности к адаптации [12], как результат социализации человека [6].

Данное исследование проводилось в Забайкальском крае, ряд территорий которого можно рассматривать как модель многих экологически неблагоприятных регионов.

Природно-климатические и экологические условия Забайкальского края изначально способствуют развитию острых и хронических интоксикаций, нарушению энергетического метаболизма населения, родившегося и/или длительное время проживающего в данном регионе [1; 9].

В психологических исследованиях выявлено снижение общего уровня психической активности (Н.М. Сараева, 2010), показателей умственной работоспособности (О.П. Михайлова, 2007), развития интеллекта (А.А. Суханов, 2005) детского населения Забайкальского края [9]. Сотрудниками лаборатории региональных исследований психики Забайкальского государственного университета получены данные [9] об изменении в сторону нижненормативного диапазона адаптационных показателей населения региона (Н.М. Сараева, А.А. Суханов, Г.А. Чиркова, 2011).

Таким образом, жизненная среда Забайкальского края (природная и социальная) имеет ряд региональных особенностей и характеризуется в целом как неблагоприятная.

Цель данного исследования: изучить показатели жизнестойкости как интегрального показателя социально-психологического уровня психологической адаптации лиц юношеского возраста, родившихся и постоянно проживающих на экологически неблагоприятных территориях Забайкальского края.

Гипотеза исследования: предполагается, что показатели жизнестойкости лиц юношеского возраста, родившихся и постоянно проживающих на экологически неблагоприятных территориях, в силу действия факторов социальной компенсации могут войти в границы средней нормы.

Исследование выполнено в рамках экопсихологического подхода к развитию психики человека (В.И. Панов, 2004) [7], с опорой на принципы детерминизма, развития, единства человека и среды, системности. Осуществляется анализ популяционной изменчивости характеристик психики испытуемых.

Изучалось юношеское население Забайкальского края – студенты и старшие школьники. Общий объем выборки – 242 человека. Средний возраст испытуемых – $20 \pm 0,9$ лет. Изучались практически здоровые лица юношеского возраста – учащиеся старших классов средних общеобразовательных школ, колледжей, студенты вуза. Все испытуемые родились и постоянно проживают в тех населенных пунктах, которые изучались.

Территории исследования отличаются друг от друга по условиям жизненной среды, природной (физической) и социальной. На основании общепринятых критериев оценки экологического неблагоприятия, были определены градиенты природного и социального факторов, то есть территории исследования проранжиро-

ваны по степени экологического неблагополучия и по социальным условиям (характеристикам экономического, культурного, информационного развития). К зоне чрезвычайной экологической ситуации относится г. Краснокаменск – районный центр; к зоне экологического кризиса – г. Балей, районный центр; как «экологически неблагополучная» характеризуется большая часть территорий г. Чита – административного, экономического и культурного центра Забайкальского края. По условиям среды социальной наиболее благополучной территорией является г. Чита, на втором месте – г. Краснокаменск, на третьем – г. Балей. Контрольное исследование проводилось на признанной экспертами экологически «чистой» территории – в селе Красный Чикой – районном центре, находящемся в зоне уникальных природных заповедников и заказников федерального значения. Уровень социально-экономического развития территории ниже, чем у всех названных.

Для получения показателей социально-психологического уровня психологической адаптации применялся тест жизнестойкости С. Мадди в адаптации Д.А. Леонтьева, Е.И. Рассказовой (2006) [4]. Тест характеризует меру способности выдерживать стрессовую ситуацию.

Результаты подвергались обработке с помощью методов математической статистики (с привлечением пакета программ «STATISTICA» 6.0.). Применялась описательная статистика. Достоверность различий данных определялась с помощью критерия φ^* – углового преобразования Фишера.

Проведено многовариантное сопоставление разноуровневых показателей испытуемых, проживающих на отличающихся по условиям жизненной среды территориях.

Были получены следующие результаты.

По всем параметрам жизнестойкости у большей части всех испытуемых выявляется среднее значение (что соответствует норме).

Результаты сравнения параметров жизнестойкости, выявленные тестом жизнестойкости Д.А. Леонтьева, Е.И. Рассказовой (адаптация теста Мадди), представлены в табл. 1.

При этом выявлены статистически значимые отличия между параметрами жизнестойкости испытуемых.

В выборке жителей Краснокаменска (зоны чрезвычайной экологической ситуации) выше доля лиц с контролем ниже среднего (при $p < 0,03$), с показателем принятия риска ниже среднего (при $p < 0,003$), с общим показателем жизнестойкости ниже среднего (при $p < 0,001$), чем в выборке жителей Красного Чикоя (экологически «чистой» территории).

Таблица 1.

Количество испытуемых (в %) с показателями социально-психологического уровня психологической адаптации (по тесту жизнестойкости Д.А. Леонтьева, Е.И. Рассказовой) на территориях с отличающимися условиями жизненной среды

Значения параметров жизнестойкости	г. Красно-каменск (N = 42)	г. Балей (N = 50)	г. Чита (N = 89)	с. Красный Чикой (N = 61)
Вовлеченность:				
Среднее значение	69,1	54,0	54,0	70,5
Завышенный	21,4	22,0	22,0	24,6
Заниженный	9,5	24,0	24,0	4,9
Контроль:				
Среднее значение	69,1	64,0	64,0	78,7
Завышенный	21,4	22,0	22,0	19,7
Заниженный	9,5	14,0	14,0	1,6
Принятие риска:				
Среднее значение	61,9	54,0	54,0	65,6
Завышенный	23,8	38,0	38,0	32,8
Заниженный	14,3	8,0	8,0	1,6
Общий показатель жизнестойкости:				
Среднее значение	69,1	52,0	59,6	72,1
Завышенный	21,4	30,0	30,3	27,9
Заниженный	9,5	18,0	10,1	0

В выборке жителей Балея (зоне экологического кризиса) выше доля лиц с вовлеченностью ниже среднего (при $p < 0,001$), с контролем ниже среднего (при $p < 0,002$), с показателем принятия риска ниже среднего (при $p < 0,04$), с общим показателем жизнестойкости ниже среднего (при $p < 0,001$), чем в выборке жителей Красного Чикоя (экологически «чистой» территории).

В выборке жителей Читы («экологически неблагоприятной» зоне) выше доля лиц с вовлеченностью ниже среднего (при $p < 0,02$), с контролем ниже среднего (при $p < 0,001$), с показателем принятия риска ниже среднего (при $p < 0,01$), с общим показателем жизнестойкости ниже среднего (при $p < 0,001$), чем в выборке жителей Красного Чикоя (экологически «чистой» территории).

В выборке жителей Красного Чикоя (экологически «чистой» территории) выше доля лиц с нормативным (средним) показателем вовлеченности (при $p < 0,03$), чем в выборке жителей Балея. Здесь выше доля лиц с нормативным (средним) показателем контроля, чем в выборке жителей Балея (при $p < 0,04$) и в выборке жителей Читы (при $p < 0,01$). В Красном Чикое также выше доля лиц с нормативным (средним) значением общего показателя жизнестойкости, чем в выборке жителей Балея и Красного Чикоя (при $p < 0,01$), Читы и Красного Чикоя (при $p < 0,05$). Здесь отсутствуют заниженные значения общего показателя жизнестойкости.

Таким образом, выявлено, что на всех территориях исследования показатели жизнестойкости большинства испытуемых вошли в границы средних значений. Но при этом на экологически неблагоприятных территориях доля лиц с заниженными показателями всех параметров жизнестойкости больше, чем у испытуемых из контрольной группы. На экологически благополучной территории (хотя и с более низким уровнем социального развития) доля лиц с нормативным значением всех параметров жизнестойкости больше, чем у испытуемых из основной группы.

Результаты эмпирического исследования, проведенного в Забайкальском крае, позволили сформулировать следующие **выводы**.

На социально-психологическом уровне психологической адаптации у лиц юношеского возраста, родившихся и постоянно проживающих на экологически неблагоприятных территориях, показатели снижены. Это подтверждает правомерность выдвинутой гипотезы.

Выявленный характер сниженных показателей жизнестойкости испытуемых, родившихся и постоянно проживающих на экологически неблагоприятных территориях, не должен рассматриваться только как негативный. Он отражает процессы, позволяющие людям осуществлять жизнедеятельность в условиях экологически неблагоприятной среды. Лица юношеского возраста из экологически неблагоприятных городов «платят» таким образом, определенную адаптационную цену за проживание в средовых условиях, не в полной мере адекватных для жизнедеятельности. Благодаря этому сохраняется динамическая сбалансированность в системе «человек-среда».

Перспективы дальнейшего исследования. В данной статье рассмотрено исследование только одного из уровней целостной психологической адаптации юношеского населения, проживающего в условиях экологического неблагополучия. Сложность проблемы системного подхода к пониманию психологической адаптации нуждается в дальнейшем изучении. Перспективным представляется изучение жизнеспособности, являющейся интеграцией таких психических ресурсов адаптации, как саморегуляция, контроль поведения, активность, жизнестойкость, совладающее поведение.

Список использованных источников

1. Агаджанян Н.А., Гомбоева Н.Г. Адаптация, экология и здоровье населения различных этнических групп Восточного Забайкалья: Научное издание. Новосибирск: Изд-во СО РАН; Чита: Изд-во ЗабГПУ, 2005. 152 с.
2. Казначеев В.П. Современные аспекты адаптации. Новосибирск: Наука, 1980. 192 с.
3. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях. М.: Политиздат, 1989. 303 с.
4. Леонтьев Д.А., Рассказова Е.И. Тест жизнестойкости. М.: Смысл, 2006. 63 с.
5. Медведев В.И. Устойчивость физиологических и психологических функций человека при действии экстремальных факторов. Л., 1982. 103 с.
6. Наливайко Т. В. Исследование жизнестойкости и ее связей со свойствами личности: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Ярославль. 2006. 23 с.
7. Панов В.И. Экологическая психология: Опыт построения методологии. М.: Наука, 2004. 197 с.
8. Прохоренко Е.А. Комплексное исследование адаптационных возможностей организма студентов в условиях экологического неблагополучия: автореферат дисс. ... канд. биол. наук. Ульяновск, 2012.
9. Психологическая адаптация человека в осложненных условиях жизненной среды: коллективная монография / под научной ред. Н.М. Сараевой; Забайкал. гос. ун-т. Чита: ЗабГУ, 2014. 339с.
10. Стецишин Р.И. Личностно-психологические ресурсы жизнестойкости (на примере личности врача-клинициста): дисс. ... канд. психол. наук. Краснодар, 2008. 189 с.
11. Фоминова А. Н. Жизнестойкость личности. Монография. МПГУ, Издательство «Прометей», 2012.
12. Циринг Д.А. Исследование жизнестойкости у беспомощных и самостоятельных подростков // Вестник Томского государственного университета. 2009. № 323. С. 336-342.
13. Яницкий М.С. Адаптационный процесс: психологические механизмы и закономерности динамики: учебное пособие. Кемерово: Кемеровский государственный университет, 1999. 84 с.

14. Maddi S., Kobasa S. The Hardy Executive: Health under Stress. Homewood (IL): Dow Jones-Irwin, 1984.

Транслитерационный перевод списка источников

1. Agadzhanjan N.A., Gombueva N.G. Adaptacija, jekologija i zdorov'e naselenija razlichnyh jetnicheskich grupp Vostochnogo Zabajkal'ja: Nauchnoe izdanie. Novosibirsk: Izd-vo SO RAN; Chita: Izd-vo ZabGPU, 2005. 152 s.
2. Kaznacheev V.P. Sovremennye aspekty adaptacii. Novosibirsk: Nauka, 1980. 192 s.
3. Lebedev V.I. Lichnost' v jekstremal'nyh uslovijah. M.: Politizdat, 1989. 303 s.
4. Leont'ev D.A., Rasskazova E.I. Test zhiznestojkosti. M.: Smysl, 2006. 63 s.
5. Medvedev V.I. Ustojchivost' fiziologicheskikh i psihologicheskikh funkcij cheloveka pri dejstvii jekstremal'nyh faktorov. L., 1982. 103 s.
6. Nalivajko T. V. Issledovanie zhiznestojkosti i ee svyazej so svojstvami lichnosti: avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk. Jaroslavl'. 2006. 23 s.
7. Panov V.I. Jekologicheskaja psihologija: Opyt postroenija metodologii. M.: Nauka, 2004. 197 s.
8. Prohorenko E.A. Kompleksnoe issledovanie adaptacionnyh vozmozhnostej organizma studentov v uslovijah jekologicheskogo neblagopoluchija: avtoreferat diss. ... kand. biol. nauk. Ul'janovsk, 2012.
9. Psihologicheskaja adaptacija cheloveka v oslozhnennyh uslovijah zhiznennoj sredy: kollektivnaja monografija / pod nauchnoj red. N.M. Saraevoj; Zabajkal. gos. un-t. Chita: ZabGU, 2014. 339s.
10. Stecishin R.I. Lichnostno-psihologicheskie resursy zhiznestojkosti (na primere lichnosti vracha-klinicista): diss. ... kand. psihol. nauk. Krasnodar, 2008. 189 s.
11. Fominova A. N. Zhiznestojkost' lichnosti. Monografija. MPGU, Izdatel'stvo «Prometej», 2012.
12. Ciring D.A. Issledovanie zhiznestojkosti u bespomoshhnyh i samostojatel'nyh podrostkov // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. 2009. № 323. S. 336-342.
13. Janickij M.S. Adaptacionnyj process: psihologicheskie mehanizmy i zakonornosti dinamiki: uchebnoe posobie. Kemerovo: Kemerovskij gosudarstvennyj universitet, 1999. 84 s.
14. Maddi S., Kobasa S. The Hardy Executive: Health under Stress. Homewood (IL): Dow Jones-Irwin, 1984.

Мыснікова Е.А. Життєстійкість юнацького населення в умовах екологічного неблагополуччя

У статті описані результати дослідження життєстійкості юнацького населення в умовах екологічного неблагополуччя Забайкальського краю. Конструкт «життєстійкість», будучи однієї зі складових у структурі життєздатності, у даному дослідженні вивчається як показник соціально-психологічного рівня психологічної адаптації. Застосовується тест життєстійкості Д. А. Леонт'єва, Е. І. Рассказової (адаптація тесту Мадді). Дослідження виконано в Лабораторії регіональних досліджень психіки

Забайкальського державного університету, спирається на принципи системності. Застосовується екопсихологічний підхід до розвитку психіки В. І. Панова. Здійснюється аналіз популяційної мінливості характеристик психіки випробовуваних.

Ключові слова: життєстійкість, життєздатність, психологічна адаптація, юнацьке населення, екологічне неблагополуччя

Mysnikova E.A. On the Resilience of the Youth Population Living in Ecologically Adverse Areas¹

The article summarizes the findings of researching resilience of youth population in ecologically adverse areas of Zabaikalskiy Krai. The topicality of the given research comes from the fact that ecologically adverse environment strains adaptation mechanisms of human development and the outcomes of such a tension require a thorough examination. Being one the constituent parts of vitality, the construct of resilience represents a set of skills and attitudes allowing to effectively find a way out of difficult real-life situations. Taking into account ranging of the areas owing to some natural ("pollution", physical environment of the area) and social (social status) factors we have analyzed and supervised the empirical data collection by comparing it to the indicators of the psychological adaptation of the research subjects living in similar or different conditions of the inhabitable environment. In the empirical part of the study we have applied both survey and test methods. In the given research conducted in the Laboratory of the Regional Studies of Psyche of Zabaikalskiy State University resilience is regarded as an indicator of social and psychological level of psychological adaptation. The research relies upon the principle of consistency and implements V. I. Panov's eco-psychological approach to psychic development as well as the resilience test by D.A. Leontiev and E.I. Rasskazova (the adaptation of Muddy's test). The population variability of the psyche of the test subjects is also being analyzed. The results of the conducted research show the tendency for the resilience indicators to float to the lower bounds of the adaptive norm.

Key words: *resilience, vitality, psychological adaptation, youth population, environmental adversity*

¹ The work was supported by RFBR, Project № 17-06-00151 «Youth Population Vitality Study in the Ecological Trouble Region (research analysis of Transbaikal students)»

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОСЕМАНТИЧНОГО ПРОСТОРУ ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ

В статті розглянуто дослідження смислового простору психологічної категорії життєвого досвіду за допомогою методу семантичного диференціалу. Здійснено виокремлення факторів, які є ключовими у побудові особистістю свого життєвого досвіду. Такими факторами є емоційний, змістовний та смисловий компоненти досвду. Проведено аналіз значущості цих компонентів для представників контрольних та експериментальних груп. Виявлено значне переважання смислового компоненту життєвого досвіду для переселенців та змістовного для мешканців стабільних регіонів України. Проаналізовано готовність представників обраних груп до отримання нового досвіду. Виявлено, що найбільшу готовність виявляють мешканці прикордонних із зоною АТО територій, найнижчу - військові, які проходять службу у зоні АТО.

Ключевые слова: *життєвий досвід, семантичний диференціал, семантична структура життєвого досвіду, градуйовані шкали, компоненти життєвого досвіду, готовність до отримання нового досвіду*

Постановка проблеми. У наш час більшість дослідників вважають життєвий досвід як потужний механізм, що дозволяє нам орієнтуватись та адаптуватись до навколишньої дійсності. Відомий український психолог О.М. Лактіонов визначає життєвий досвід, як психологічне утворення, яке дає можливість не тільки використовувати відповідні задачі знання, вміння та навички, але і певним чином адаптуватись до умов життя, взаємодіяти із навколишнім світом, інтерпретувати події в світі та себе в цих подіях [3]. Ю.М. Швалб виокремлює структурні компоненти досвіду та їх функції: 1) ситуаційний компонент забезпечує можливість побудови дії у новій ситуації без проб та помилок; 2) діяльнісний фіксує структури власної діяльності суб'єкта; 3) особистісний систематизує й інтегрує систему «життєвої філософії» особистості. Системоутворюючий фактор досвіду – орієнтація на стабільність світу [7]. У сучасному нестабільному житті перед людиною все частіше стає завдання переорієнтації у навколишній дійсності. Саме тому дослідження проблематики життєвого досвіду стає актуальним та необхідним. Проте на даний момент експериментальне дослідження життєвого досвіду в психології зіткнулось із низкою проблем. Це пов'язано не

тільки із тим, що це поняття в психології є недостатньо розробленим, теоретична розробка цієї категорії у психологічній літературі зустрічається все частіше, проте емпіричний інструментарій дослідження цієї проблематики є досить скудним. До того ж для вирішення практичних задач, які стають перед сучасними психологами, необхідно дати характеристику поняттю життєвого досвіду не тільки з науково-теоретичного погляду, але і з точки зору відображення його суб'єктивного образу у повсякденній свідомості людини. При вирішенні даної задачі необхідно проникнення у смисловий простір цього явища не тільки на рівні індивідуальної свідомості людини, а й на рівні масової свідомості. Для вирішення цієї задачі нами була обрана техніка семантичного диференціалу. Український дослідник В.Ф. Петренко у своїй роботі обґрунтовує, що саме семантичні простори виступають моделлю категоріальних структур індивідуальної та суспільної свідомості, а їх побудова дозволяє дослідникам реконструювати картину світу [5].

Техніка семантичного диференціалу була розроблена Ч. Осгудом та групою американських вчених. У своїй роботі «Вимірювання значення» вчений запропонував цю техніку для виміру конотативного значення об'єктів. Конотативне значення поняття – це той стан, який слідує за сприйняттям символу-подразника і передує осмисленим операціям із символами та поняттями [4]. Конотативне значення пов'язане із особистісним сенсом, соціальними установками, стереотипами та іншими емоційно насиченими, слабо структурованими і мало усвідомленими формами свідомості. При використанні методу семантичного диференціалу вимірювані об'єкти оцінюються по ряду біполярних градуйованих шкал, полюси яких задані за допомогою вербальних антонімів. Оцінки понять за різними шкалами корелюють один з одним, і з допомогою факторного аналізу можливе виявлення висококорелюючих шкал, та групування їх у чинники. Об'єднання шкал в чинники дозволяє перейти від опису об'єктів за допомогою ознак, заданих шкалами, до опису за допомогою невеликої кількості категорій-факторів, які представляють зміст об'єкта (поняття) у вигляді сукупності цих факторів [2].

Метою дослідження є виявлення психосемантичного простору категорії життєвого досвіду. Для вирішення цієї задачі необхідна побудова такого простору та виокремлення факторів, які представляють зміст цієї психологічної категорії.

Виклад основного матеріалу. Процедура побудови семантичного простору психологічної категорії життєвого досвіду, включає реалізацію наступних завдань:

1. проведення процедури оцінювання;
2. математичне опрацювання отриманих емпіричних даних за допомогою факторного аналізу;

3. змістовний аналіз даних та побудова семантичного простору поняття.

Координатами об'єкта в семантичному просторі є його оцінки за низкою біполярних градуїзованих оцінних шкал. Протилежні полюси цих шкал задаються за допомогою вербальних анонімів. Для того, щоб шкали відображали діапазон сприйняття певного об'єкта, при їх побудові використовується асоціативний метод. Психологічним механізмом, який забезпечує взаємозв'язок та групування шкал у фактори, є явище синестезії [1]. Це дозволяє перейти від опису життєвого досвіду за допомогою ознак, заданих шкалами, до його змістовного опису за допомогою категорій- факторів.

У дослідженні прийняли участь 110 осіб, з них:

- переселенці (особи, які були вимушені залишити місця свого постійного проживання у зв'язку із військовим конфліктом на сході України та окупацією автономної республіки Крим) у кількості 20 осіб (18% загальної виборки), вік респондентів з 18 до 61 року, із них 40% чоловіків та 60% жінок;
- мешканці прикордонних із зоною АТО територій у кількості 28 осіб (25% загальної виборки), вік респондентів від 18 до 55 років, серед них 43% чоловіків та 57%- жінок;
- мешканці стабільних регіонів України (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька та Київська області). До складу групи входять 46 осіб, що складає 40% загальної виборки, віком від 18 до 61 року, 26% групи чоловіки та 73%-жінки;
- військовослужбовці, що проходять службу у зоні АТО. Ця група складається із 16 осіб (15% загальної виборки) чоловічої статі.

Такий склад виборки пов'язаний із ситуацією яка склалась на сході країни, та необхідністю надання психологічної допомоги тим верствам населення, яке постраждало від військового конфлікту. Життєвий досвід представників деяких із цих категорій є доволі важким і це викликає труднощі у побудові перспективи майбутнього.

У нашому дослідженні за допомогою опитування було розроблено семантичний диференціал до складу якого входять дванадцять біполярних градуїзованих семибальних шкал. Ці шкали були сформльовані нами в ході опитування респондентів. При подальшому аналізі цих шкал були виявлені такі, які відповідають емоційному компоненту досвіду, це 3 шкали: «світлий – темний», «приємний- неприємний» та «тяжкий- легкий». Наступні три шкали, «зрозумілий- незрозумілий», «безсмыслений – повчальний» та «потрібний- непотрібний», відповідають смисловою компоненту особистісного досвіду. Змістовний компонент виражений у наступних шкалах: «насичений- порожній», «скудний-різноманітний», «широкий-вузький». Також була виявлена категорія готовності до

отримання нового досвіду, яка представлена такими шкалами як «гнучкий – жорсткий», «постійно змінюючийся- стабільний», « такий, що дає свободу- обмежуючий».

Нами було проведено дослідження семантичної структури життєвого досвіду особистості із чотирма обраними категоріями населення. Результати розподілу ведучих компонентів досвіду представлені у таблиці 2.1

Таблиця 1.

Ведучий компонент життєвого досвіду	Переживання	Смисл	Зміст	Не визначились
Переселенці	15%	60%	25%	-
Мешканці прикордонних із зоною АТО тер.	11%	43%	25%	21%
Мешканці стабільних регіонів	17,5%	30,5%	39%	13%
Військові АТО	18%	44%	38%	-

Згідно із даними, отриманими в результаті проведення дослідження першої експериментальної групи (групи переселенців) найбільшого значення набуває смисловий компонент життєвого досвіду, 60% респондентів надають йому перевагу. Для 25% учасників цієї групи найбільш значущим компонентом життєвого досвіду є зміст, тобто ті події, які відбувались у житті людини. Для 15% таким компонентом є емоційний компонент життєвого досвіду.

Емоційний компонент життєвого досвіду у представників цієї групи має переважно позитивну оцінку (80%), тобто респонденти цієї групи переживають свій досвід як позитивний, незважаючи на ситуацію вимушеного переселення.

Смисловий компонент учасники цієї групи оцінюють, як найбільш значущий. При цьому найвищу позитивну оцінку отримала така характеристика життєвого досвіду як «потрібний», найнижчу – така характеристика як «зрозумілий». Тобто представники цієї групи вважають свій досвід потрібним, проте досить незрозумілим. Потрібно зазначити, що негативна оцінка смислового

компонента життєвого досвіду, тобто зазначена незрозумілість та беззмістовність власного досвіду, була отримана у респондентів, які переживають свій досвід як негативний.

Змістовний компонент життєвого досвіду представники цієї групи оцінюють як позитивний, тобто досвід для них є насиченим, широким. Дешо нижчу, проте позитивну оцінку отримала така характеристика як різноманітність досвіду.

Для представників другої експериментальної групи (мешканці прикордонних із зоною АТО регіонів) найбільш значущим є смисловий компонент життєвого досвіду (43%). Змістовний компонент індивідуального досвіду є найбільш значущим для 25% респондентів. Емоційному компоненту надають перевагу 11% респондентів. Проте ще 21% учасників цієї групи не можуть визначитися із провідним компонентом досвіду, для них всі структурні компоненти мають однакову оцінку.

Емоційний компонент життєвого досвіду для представників цієї групи є переважно позитивним. Проте 21% респондентів переживають свій досвід як негативний. Переважною негативною характеристикою досвіду є така його характеристика як важкий (43%). Переважною позитивною характеристикою – світлий (100%).

Смисловий компонент досвіду є позитивним у переважній частині респондентів 93%. Найвищу позитивну оцінку отримала така характеристика життєвого досвіду як повчальний, найнижчу – зрозумілий. Тобто представники цієї групи вважають, що їх особистісний досвід є повчальним.

Змістовний компонент індивідуального досвіду для респондентів даної групи є позитивним, найвищу оцінку має така характеристика як насиченість, дещо нижчі показники надані таким характеристикам як різноманітність та широта досвіду.

Представники третьої експериментальної групи (мешканці найбільших регіонів України) найбільшого значення надають змістовній компоненті свого життєвого досвіду 39% респондентів надають йому перевагу перед іншими. Для 30,5% найбільш значущим є смисловий компонент. Та 17,5 % опитаних надають перевагу емоційному компоненту життєвого досвіду. Для 13% представників цієї групи виділити найбільш значущий компонент життєвого досвіду неможливо, для цих респондентів всі три компонента мають однакове значення.

Емоційний компонент досвіду для 39% представників цієї групи переживається як негативний. Слід зазначити, що позитивні оцінки емоційного компоненту досвіду є досить стриманими, із 61% респондентів, які переживають свій досвід як позитивний, лише 22% надають йому високу оцінку (від 5 балів із 9 можливих). Переважною негативною характеристикою життєвого досвіду є «важкий». Така

біполярна шкала як «приємний-неприємний» має найменше негативних оцінок. Найвищу позитивну оцінку отримала така характеристика як світлий.

Смисловий компонент представники цієї групи оцінюють як позитивний у 100% випадків. Слід зазначити, що в цьому випадку відсутня кореляція між переживанням емоційного компоненту досвіду як негативного та його оцінкою як такого, що не має сенсу. Найбільшу позитивну оцінку отримала така характеристика досвіду як потрібний, найменшу – повчальний.

Змістовний компонент досвіду респонденти цієї групи переважно оцінюють як найбільш значущий. Тільки 9% представників цієї групи оцінюють цей компонент життєвого досвіду негативно, інші надають йому позитивну оцінку. Слід зазначити, що вік респондентів, які оцінюють свій досвід як скудний, порожній та вузький починається із 37 років, молодь оцінює змістовний компонент власного досвіду позитивно. Найбільшу позитивну оцінку має така характеристика досвіду як насиченість.

Для представників четвертої експериментальної групи (військово-вослужбовці, що проходять службу у зоні АТО) найбільше значення набуває смисловий компонент життєвого досвіду – для 44% респондентів, також значущим є його змістовний компонент 38% респондентів обирають його як найважливіший. Емоційному компоненту досвіду надає перевагу 17% представників цієї групи.

Емоційний компонент досвіду 38% респондентів переживають як негативний. При цьому 50% опитуваних переживають свій досвід як важкий, проте за шкалою «приємний-неприємний» не було отримано жодної негативної оцінки. Найбільшу позитивну оцінку отримав такий емоційний компонент досвіду як світлий.

Представники цієї групи смисловий компонент індивідуального досвіду оцінюють як позитивний 62% та негативний 38%. Найчастіше негативну оцінку отримала така характеристика досвіду як незрозумілий та непотрібний. Слід зазначити, що негативна оцінка смислового компоненту особистісного досвіду корелює із негативним переживанням емоційного компоненту досвіду.

Змістовний компонент досвіду для 38% представників цієї експериментальної групи є найбільш важливим. Всі респонденти (100%) оцінюють його як позитивний, тобто вважають свій досвід насиченим, різноманітним та широким.

Розподіл значення компонентів життєвого досвіду для представників 4х експериментальних груп представлений на рис.1.

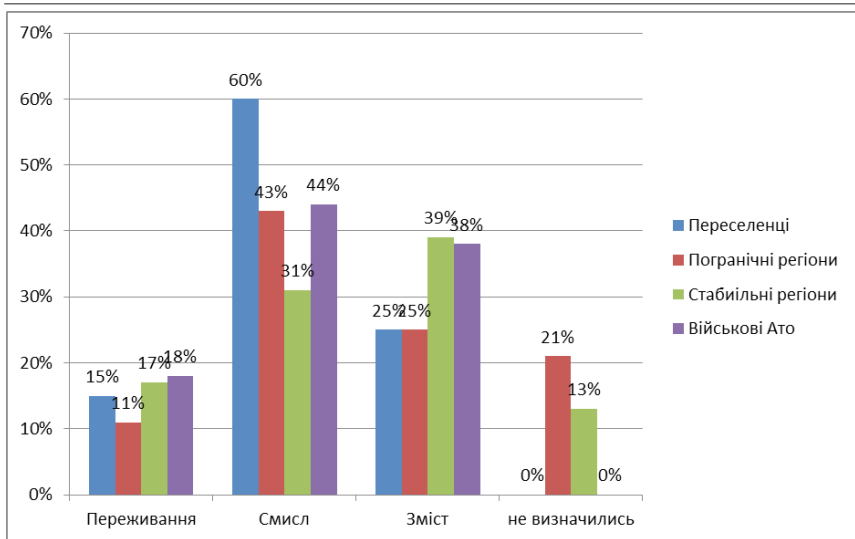

Рис.1. Розподіл значення компонентів життєвого досвіду для представників 4 експериментальних груп.

В результаті проведення дослідження категорії готовності до придбання нового досвіду нами були отримані наступні результати, які представлені у таблиці 2.

Таблиця 2.

Категорії населення	Готовність до отримання нового досвіду	Відсутність готовності до отримання нового досвіду	Не визначились
Переселенці	50%	30%	20%
Мешканці прикордонних із зоною АТО тер.	64%	22%	14%
Мешканці стабільних регіонів	67%	16%	17%
Військові АТО	38%	62%	0%

Таким чином ми можемо зробити висновок про те, що найбільшу готовність до придбання нового досвіду демонструє третя експериментальна група (мешканці стабільних регіонів) 67% респондентів, наступна друга група - 64% (мешканці прикордонних із зоною АТО тер.), 50% представників першої групи (переселенці) виявили

готовність до придбання нового досвіду, серед представників четвертої групи тільки 38 % виявляють таку готовність. Найбільшу неготовність до того щоб почати отримувати новий досвід виявили військові, що проходять службу в зоні АТО 62% респондентів.

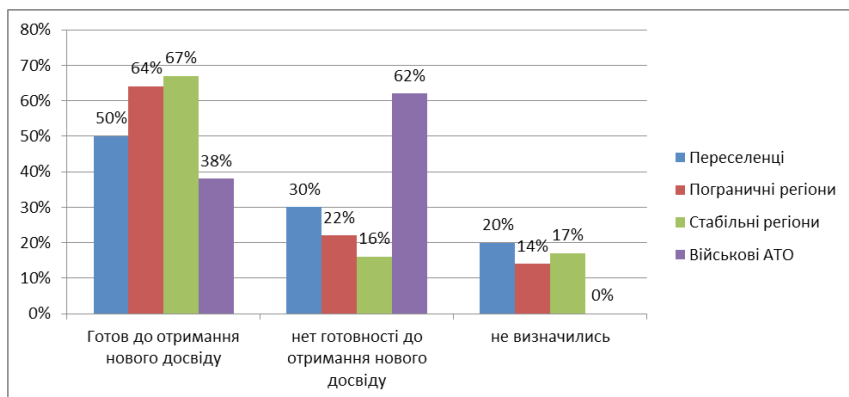

Рис.2. Готовність до отримання нового досвіду для представників всіх експериментальних груп.

В групі переселенців готовність до отримання нового досвіду виявили 50% респондентів при цьому коефіцієнт готовності 0,45. Неготовність до отримання досвіду виявили 30% респондентів -0,23. 20% респондентів не визначились із своєю індивідуальною готовністю до придбання нового досвіду.

Мешканці прикордонних із зоною АТО територій переважно готові до отримання нового досвіду 64%, коефіцієнт 0,45. Неготовність до отримання нового досвіду демонструють 22% респондентів (-0,18). 14% представників цієї групи не визначились із готовністю до придбання нового досвіду.

Найвищу готовність до придбання нового досвіду продемонструвала третя експериментальна група (мешканці стабільних регіонів) 67% респондентів цієї групи виявили цю готовність (0,24 коефіцієнт готовності), 16% респондентів цієї групи не готові до отримання нового досвіду (-0,33) та 17% не визначились із готовністю.

Учасники четвертої експериментальної групи займають найбільш жорстку позицію по відношенню до цієї характеристики життєвого досвіду. Тільки 38% респондентів цієї групи виявили готовність до отримання нового досвіду (рівень готовності 0,3), 67% учасників групи не готові до отримання нового досвіду, при цьому рівень відсутності готовності досить високий 0,64. Серед респондентів цієї групи немає тих, хто не зміг визначитися із готовністю, тобто представники цієї групи не вагаються із власною позицією.

Данні про рівень готовності до отримання нового досвіду представлені у таблиці 3.

Таблиця 3.

Категорії населення	Готовність до отримання нового досвіду	Відсутність готовності до отримання нового досвіду
Переселенці	0,45	-0,23
Мешканці прикордонних із зоною АТО тер.	0,45	-0,18
Мешканці стабільних регіонів	0,24	-0,33
Військові АТО	0,30	-0,64

Таким чином можна зазначити, що найвищий коефіцієнт готовності до отримання нового досвіду був зафіксований нами у представників 1 та 2 експериментальних груп (0,45 із 1). Маючи на увазі, що 50% та 64% із загальної кількості респондентів цих категорій зазначили свою відкритість до отримання нового досвіду, можна констатувати, що представники цих груп, потрапляючи в умови, коли необхідно змінюватись та змінювати своє життя у 50-60% випадків виявляють готовність до цього. І тільки 30% та 23% переселенців та мешканців пограничних із зоною АТО територій потребують при цьому сторонньої допомоги. Коефіцієнт неготовності до отримання нового досвіду при цьому є невеликим 0,23 та 0,18 відповідно.

Для мешканців стабільних територій, серед яких ми отримали найбільшу кількість респондентів готових до отримання нового досвіду (64%), коефіцієнт готовності дорівнює 0,24, що є найнижчим показником серед усієї вибірки. Тобто представники цієї групи здебільшого демонструють відкритість до нового, проте ця готовність до нового є доволі стримана та вибіркова.

Серед представників 4 вибіркової групи тільки 38% продемонстрували готовність до отримання нового досвіду, коефіцієнт готовності при цьому 0,3. Інші ж 62% на момент проведення дослідження показали категоричну неготовність до сприйняття змін та необхідності змінюватися, коефіцієнт неготовності 0,64.

Висновки. На основі проведеного аналізу психосемантичного простору психологічного поняття життєвого досвіду нами була виявлена структура цього поняття та виокремлені фактори, які у своїй сукупності представляють його зміст. Такими факторами є емоцій-

ний, смисловий та змістовний компоненти досвіду. Кожен із цих факторів може превалювати, чи навпаки мати невелике значення у життєвому досвіді кожної конкретної людини, проте кожен із них є присутнім у тому чи іншому ступені.

У нашому дослідженні приймали участь чотири експериментальні групи. При цьому для переселенців, та мешканців прикордонних із зоною АТО територій найбільшого значення набуває смисловий компонент життєвого досвіду. Для мешканців стабільних регіонів – змістовний, тобто події, які відбувались в їхньому житті. Для військових, які проходять службу у зоні АТО, майже однакового значення набувають смисловий та змістовний компоненти досвіду. Емоційний компонент у представників цієї групи є найвищим 18%, небагато менше цій компонент стає ведучим для мешканців стабільних регіонів. Найменшого значення емоційний компонент набуває для мешканців прикордонних із зоною АТО територій.

У сучасних умовах все більшого значення набуває вміння та готовність людини до постійних змін. У нашому дослідженні найбільшу готовність до отримання нового досвіду продемонстрували мешканці прикордонних із зоною АТО територій та переселенці. Військові АТО не є відкритими для отримання нового досвіду.

Перспективними напрямками подальших досліджень може стати окремий аналіз факторів, які представляють зміст психологічного поняття життєвого досвіду та їх вплив на формування людиною перспективи власного життя.

Список використаних джерел

1. Артемьева Е.Ю. Описание структур субъективного опыта: контекст и задачи / Е.Ю. Артемьева, Ю.К. Стрелков, В.П. Серкин // Мышление. Общение. Опыт. Межвузовский тематический сборник. – Ярославль: ЯрГУ, 1983. – С.991–08.
2. Дробот О.В. Професійна свідомість керівника: навчальний посібник / О.В. Дробот. – К.: Талком, 2016. – 339 с.
3. Лактіонов О.М. Координати індивідуального досвіду / О.М.Лактіонов. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. – 366 с.
4. Осгуд Ч. Приложение методики семантического дифференциала к исследованиям по эстетике и смежным проблемам / Ч. Осгуд, Дж. Суси, П. Танненбаум. // Семиотика и искусствометрия. – М.: Мир, 1972.
5. Петренко В.Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании / В.Ф. Петренко. – М.: МГУ, 1983. – 176 с.
6. Швалб Ю. М. Психологические формы фиксации жизненного опыта / Ю. М. Швалб // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н. В.Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005. – Т. 2. – Вип. 3. – С. 14-20.

References

1. Artem'eva E.Ju. Opisanie struktur subektivnogo opyta: kontekst i zadachi / E.Ju. Artem'eva, Ju.K. Strelkov, V.P. Serkin // Myshlenie. Obshhenie. Opyt. Mezhevuzovskij tematiceskij sbornik. – Jaroslavl': JarGU, 1983. – S.99–108.
2. Drobot O.V. Profesijsna svdomist' kerivnika: navchal'nij posibnik / O.V. Drobot. – K.: Talkom, 2016. –339 s.
3. Laktionov O.M. Koordinati individual'nogo dosvidu / O.M.Laktionov. – Harkiv: HNU imeni V.N. Karazina, 2010. –366 s.
4. Osgud Ch. Prilozhenie metodiki semanticheskogo differenciala k issledovanijam po jestetike i smezhnym problemam / Ch. Osgud, Dzh. Susi, P. Tannenbaum. // Semiotika i iskusstvometrija. –M.: Mir, 1972.
5. Petrenko V.F. Vvedenie v jeksperimental'nuju psihosemantiku: issledovanie form reprezentacii v obydennom soznanii / V.F. Petrenko. – M. : MGU, 1983. – 176 s.
6. Shvalb Ju. M. Psihologicheskie formy fiksacii zhiznennogo opyta / Ju. M. Shvalb // Aktual'ni problemi psihologii: Psihologichna germenektivka / Za red. N. V.Chepeleva. – K.: Milenium, 2005. – T. 2. – Vip. 3. – S. 14-20.

Павленко О.В. Особенности психосемантического пространства жизненного опыта

В статье рассматривается исследование смыслового пространства психологической категории жизненного опыта при помощи метода семантического дифференциала. Выделены факторы, которые являются ключевыми в построении личностью своего жизненного опыта. Такими факторами являются эмоциональный, содержательный и смысловой компоненты опыта. Проведен анализ значимости данных компонентов для представителей контрольных и экспериментальных групп. Выявлено преобладание смысловых компонентов жизненного опыта для переселенцев и содержательного для жителей стабильных регионов Украины. Проанализирована готовность представителей выделенных групп к получению нового опыта. Выявлено, что наибольшую готовность проявляют жители приграничных с зоной АТО территорий, наименьшую - военнослужащие, которые проходят службу в зоне АТО.

Ключевые слова: *жизненный опыт, семантический дифференциал, семантическое пространство жизненного опыта, компоненты жизненного опыта, готовность к приобретению нового опыта*

Pavlenko O.V. Features psychosemantic space of vital experience

The article discusses the study of semantic space of the psychological category of life experience by the method of semantic differential. The factors that are key in building a personality of his experience. These factors are emotional, meaningful and conceptual components of experience. The analysis of the significance of these components for members of the control and experimental groups. Revealed the predominance of the semantic components of life experience for immigrants and meaningful for the residents of the stable regions of Ukraine. Analyzed the willingness of selected groups to receive a new experience. It is revealed that the greatest willingness is shown by the residents of the border zone ATO territories, the lowest - soldiers who are serving in the ATO area.

Keywords: *life experience, semantic differential, semantic space of life experience, the components of life experience, openness to new experience*

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ СУСПІЛЬНО АКТИВНИХ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

Статтю присвячено аналізу ціннісних орієнтацій суспільно активних людей похилого віку. Нагальність дослідження обумовлена тим, що питання підтримки та розвитку суспільної активності людей похилого віку є актуальним, але недостатньо дослідженим. Зважаючи на це, виникає потреба у вивченні ціннісних орієнтацій як одних із чинників суспільної активності людей похилого віку. У статті висвітлені основні напрями дослідження соціальної активності людей похилого віку вітчизняних та зарубіжних науковців. Представлені результати дослідження ціннісних орієнтацій суспільно активних людей похилого віку. Окреслені шляхи подальшого використання отриманих результатів.

Ключові слова: *соціальна активність людей похилого віку, суспільна активність, ціннісні орієнтації, похилий вік*

Постановка проблеми. Сьогоднішня демографічна ситуація в Україні та світі набуває тенденції до збільшення відсотка людей похилого віку. Особливістю ситуації, що склалася у нашій країні, є те, що з настанням старості та виходом на пенсію значно знижується рівень життя значної кількості представників даної категорії. Зазвичай людям похилого віку необхідно більше допомоги у медичній та економічних сферах, а також вони потребують соціально-психологічної підтримки. Ми вважаємо, що актуальним напрямком роботи за такою категорією у нашій країні може стати включення їх до «соціальної самодіяльності» та підтримка їх суспільної активності. Вітчизняними та зарубіжними дослідниками у даному напрямі відзначають те, що бездіяльний спосіб життя, пасивне проведення часу негативно позначаються на здоров'ї людини, приводячи до психологічної пригніченості, апатії, нудьги. Однак не можна штучно або насильно прив'язати літньої людини до будь-якої діяльності. Все залежить від бажання знаходити різноманітну діяльність собі до душі, обираючи її відповідно до минулих і теперішніх інтересів, цінностей, особистим прагненням та нахилам. Тож ми вважаємо, що доцільно було б дослідити ціннісні установки людей похилого віку, які займаються суспільною активністю.

Метою даної статті є аналіз ціннісних орієнтацій людей похилого віку.

Виклад основного матеріалу. Проблеми старіння розглядалися в різних наукових аспектах: філософському (І. Давидовський, В. Альперович), демографічному (М. Бідний, Б. Урланіс), медико-біологічному (В. Дільман, В. Фролькіс, Д. Чеботарьов), соціологічному (М. Александрова, В. Шапіро, Л. Шилова, Д. Мангейм, Т. Козлова, Н. Ковальова, А. Дмитрієв, М. Елютіна), психологічному (Б. Ананьєв, А. Богомолець, І. Кон, Э. Еріксон, Л. Анциферова, Н. Шахматов), аспекті соціальної роботи (С. Пальчевський, І. Ліпський, Е. Холостова, В. Шахрай, Л. Тюптя, І. Зверева, А. Капська, І. Зайнишева, Н. Дементьева, та ін).

На сьогодні все більше з'являється робіт, присвячених вивченню соціальної активності людей похилого віку (Г. М. Андреева, Л. І. Анциферова, Е. А. Березкая, Н. Ф. Дементьева, Н. В. Зоткін, О. В. Краснова, Т. А. Купріянова, Е. В. Щаніна, Н. В. Ліфарєва, Т. В. Скорик), що набувають особливого значення через всесвітньою тенденцією старіння населення та необхідністю розробки нової моделі «активного» старіння.

Вітчизняний і зарубіжний дослідники зазначають, що літні люди – потенційно соціально активні. На думку багатьох вчених і практиків, саме від соціальної активності людей пізнього віку залежить якість їхнього життя та рівень адаптації до вікових змін (К.А. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, В.А. Бабкіна, В.І. Водоп'янова, К.М. Грабчук, Н.Ф. Дементьева, С.Л. Комарова, С.Л. Рубінштейн, Т.А. Сидорчук, Е.А. Сорокоумова, Е.В. Черносвитов, В.Н. Шабалін). Способи реалізації культурних та творчих потенціалів, можливості самореалізації у літньому віці розглядали Р. А. Андріанова, В. І. Андреев, Л. І. Анциферова, М. В. Бородіна, В. З. Дулікова, М. Ноулз, О. В. Тополь, В. Франкл, Ж. В. Хозіна, І. С. Якиманська та інші.

Розуміння індивідуальних ціннісних орієнтацій особи похилого віку може допомогти у визначенні форм надання їм соціально-психологічної допомоги та підтримки, допоможе у конструюванні шляхів подолання стресів, випрацюванні нових копінг-стратегій, адаптації до нового статусу та соціальної ситуації, задоволенню потреби у самореалізації, сприятиме подальшому особистісному розвитку особистості та активному довголіттю.

Аналізуючи наукові праці та дослідження вітчизняних та зарубіжних дослідників можна зробити висновок, що особистісний розвитку не припиняються з настанням старості, а триває протягом всього життя. І особливе місце у цьому процесі має її соціальна активності, суспільно-корисна, творча, професійна діяльності, прагнення до самореалізації та самовираження. Для людини на цьому етапі життя важливими стають можливість передачі особистого життєвого до-

свіду, задоволення потреби у спілкуванні, збереження соціальних зв'язків та відчуття своєї значимості для близьких та суспільства в цілому. Багато з вчених наголошують на тому, що «криза старіння» пов'язана з неможливістю прийняття нового статусу, звуженням сфери ціннісних орієнтацій, зменшенню кола соціальних зв'язків і неможливістю задоволення потреби у професійній діяльності та самореалізації. І важливу роль у збереженні соціальної активності людини похилого віку відіграють життєві цінності особистості.

Під ціннісними орієнтаціями прийнято вважати соціально детерміновану і зафіксовану в психіці індивіда спрямованість особистості на цілі і засоби діяльності [6]. Ціннісні орієнтації відображають ставлення людини до соціальної дійсності, визначаючи, таким чином, широку мотивацію її поведінки. В основі дослідження генезису ціннісних орієнтацій лежить ціннісний підхід, згідно з яким всі явища оточуючого світу (включаючи і вчинки людей) – цінності, тобто відображаються в свідомості індивіда з точки зору їх можливості задовільними його потреби та інтереси. Кожна людина має власну систему цінностей, певним чином структуровану. Проте індивідуальні системи цінностей є таким настільки, наскільки індивідуальна свідомість відображає свідомість суспільну [6]. Вивчення трансформації, що відбувається в системі ціннісних орієнтацій осіб похилого віку становить значний теоретичний і практичний інтерес. Саме у цей період міра збереженості ціннісно-сислової сфери може виступає психологічним критерієм, основою для нормально-го протікання процесу старіння.

На думку Н. С. Пряжнікова, М. В. Єрмолаєвої та інших науковців, провідна діяльність людей похилого віку – структуралізація і передача досвіду. Тому дуже важливими є продовження професійної діяльності, виховання онуків, заняття домашнім господарством, написання мемуарів, передача знань іншим покоління, продовження здійснення соціально значущої діяльності тощо. Головне – це цінність розвитку, творчості, та самореалізації, що дозволяє не лише підвищити якість життя, але і збільшити його тривалість [1; 5; 8]. Саме такий вид провідної діяльності забезпечує у цьому віковому періоді внутрішню інтегрованість, необхідні соціальні зв'язки, відволікає від нав'язливих думок про здоров'я, укріплює почуття власної гідності, толерантність по відношенню до оточуючих, що обумовлюється власне спрямованістю провідної діяльності на передачу досвіду, значимого для інших. Вибір стратегії адаптації до старіння, пов'язаної з підтриманням соціальних зв'язків і збереженням себе як особистості, часто визначається особливостями попередніх вікових періодів, але в основному – мірою усвідомлення свого нового статусу і життєвого смислу свого існування [2].

Нами було проведено дослідження серед людей похилого віку,

що займаються суспільно активною діяльністю. Під суспільною активністю ми розглядаємо участь людей похилого віку у волонтерських рухах, благодійних проєктах, громадській активності задля впливу на наявні суспільні відносини чи соціальну ситуацію тощо. Ми розглядаємо соціальну активність людей похилого віку як ознаку їх успішної адаптації до нового статусу після виходу на пенсію, а також як один із шляхів самореалізації людей похилого віку.

Для визначення структури ціннісних орієнтацій людей похилого віку ми використовували методiku вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокіча та методiku визначення життєвих цінностей особистості (Must-тест) (П. Н. Іванов, Є. Ф. Колобова).

Методiku вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокіча заснована на прямому ранжуванні списку цінностей. М. Рокіч розрізняє два класи цінностей:

- термінальні – переконання в тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути;
- інструментальні – переконання в тому, що якийсь образ дій або властивість особистості є кращим в будь-якій ситуації.

Цей поділ відповідає традиційному поділу на цінності-цілі і цінності-засоби. Респонденту пред'явлені два списки цінностей (по 18 у кожному) або на аркушах паперу в алфавітному порядку, або на картках. У списках випробуваний присвоює кожній цінності ранговий номер, а картки розкладає по порядку значимості. Остання форма подачі матеріалу дає більш надійні результати. Спочатку пред'являється набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей. [4]

Методика визначення життєвих цінностей особистості (Must-тест) П. Н. Іванова, Є. Ф. Колобової призначений для визначення життєвих цінностей особистості і являє собою одну з різновидів вербальних проєктивних тестів. Основою для його створення є традиції гуманістичного спрямування, згідно з якими особистість – продукт соціалізації, вона формується завдяки засвоєнню соціальних норм, прийнятих в даному соціумі. Запропонований набір Must-тем дозволяє визначити 15 життєвих цілей-цінностей у осіб шкільного і післяшкільного віку. Респонденти повинні продовжити незакінчене речення таким чином, щоб в них була виражена думка. Для кожного респондента, як правило, виділяється індивідуально-унікальний набір повинностей (рос. «долженствований»). Список цінностей-цілей взяті з методики «Життєві цілі» (Е. Дисл, Р. Райан в модифікації Н. В. Ключової та В. І. Чиркова): 1) Свобода, відкритість і демократія в суспільстві; 2) Безпека і захищеність; 3) Служіння людям; 4) Влада і вплив; 5) Популярність; 6) Автономність; 7) Матеріальний успіх; 8) Багатство духовного життя; 9) Особистісний ріст; 10) Здоров'я; 11) Прихильність і любов; 12) Привабливість; 13) Почуття

задоволення; 14) Міжособистісні контакти та спілкування; 15) Багатство духовно-релігійного життя. Для кожного респондента будується графічний профіль життєвих цілей-цінностей.[7]

За результати методики ціннісних орієнтацій М. Рокіча для осіб, що займаються суспільною діяльністю провідними серед термінальних цінностей є: активне діяльне життя (повнота й емоційна насиченість життя), життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом), матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних утруднень), любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною), наявність гарних і вірних друзів, продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей), пізнання (можливість розширення свого утворення, кругозору, загальної культури), інтелектуальний розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне удосконалювання), впевненість у собі (внутрішня гармонія, воля від внутрішніх протиріч, сумнівів), щастя інших (добробут, розвиток і удосконалювання інших людей, усього народу, людства в цілому), творчість (можливість творчої діяльності).

Високо у системі цінностей людей похилого віку стоять і здоров'я та матеріальне благополуччя, але у ході бесіди майже всі досліджувані першої групи наголошували на тому, що ці два пункти необхідні саме для життя («виживання»). На думку досліджуваних смислу, цінності та «барв» життю надають саме можливість самореалізації, розвитку, допомоги іншим. На останньому місці серед термінальних цінностей розваги (приємний, необтяжливий плин часу, відсутність обов'язків).

Серед інструментальних цінностей провідними у людей похилого віку, що займаються суспільно активністю виступають: відповідальність (почуття обов'язку, вміння дотримувати слова), акуратність (охайність, вміння тримати в порядку речі, порядок у справах), вихованість (гарні манери), життєрадісність (почуття гумору), чесність (правдивість, щирість) терпимість (до поглядів і думок інших), вміння прощати іншим їхні помилки, чуйність (дбайливість). Витісненими на останнє місце у інструментальних цінностях виявились високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання). Також варто відмітити і те, що у структурі ціннісних орієнтацій сучасних людей похилого віку високе місце займають етичні цінності, такі чесність, вихованість, ввічливість, гарні манери, дотримання норм поведінки. В той час як цінність розваг невільована і відправлена на останній щабель структури ціннісної сфери пенсіонерів.

Також досліджувані під час бесіди наголошували на важливості збереження гармонії у житті, відсутності патологічної зацикленості на одній зі сфер життя, підкреслювали значимість збереження рівноваги в основних сферах життєдіяльності, передачі особистісного

життєвого та творчих здобутків нащадкам, рівнобічного розвитку себе як особистості. А також зазначали, що з виходом на пенсію у них з'явилося більше часу для саморозвитку, відвідування освітніх та творчих занять.

Для дослідження ціннісних орієнтацій людей похилого віку ми також використовували методику визначення життєвих цінностей особистості (Must-тест) (П. Н. Іванов, Є. Ф. Колобова). Нами були отримані наступні результати. Перше місце посідають цінності у сфері міжособистісні контакти та спілкування, на другому – багатство духовної культури, на третьому – здоров'я. Далі цінності розташовані наступним чином: матеріальний успіх; безпека; свобода, відкритість та демократія у суспільстві; особистісний ріст; служіння людям; прив'язаність та любов; автономність; привабливість. Але складність інтерпретації цієї методики полягає у тому, що на відмінну від методики визначення ціннісних орієнтацій М. Рокіча ця методика є проєктивною та просте ранжирування отриманих результатів не зовсім є доцільним. Особливу увагу, на нашу думку, необхідно звернути який зміст надають досліджувані тій чи іншій цінності. Так якщо говорити про цінність міжособистісних контактів та спілкування, то тут особливе місце займає якісна та етична сторона спілкування. Адже у багатьох досліджуваних зустрічаються такі вирази як «Жахливо якщо немає з ким поговорити», «Жахливо, якщо немає з ким поділитися своїми переживаннями», «Жахливо, якщо ніхто тебе не розуміє», «Жахливо, якщо всі мої подруги підуть з життя», «Я не можу терпіти коли зі мною розмовляють грубо», «Жахливо, коли тебе обманюють», «Жахливо, коли тебе зраджують», «Жахливо, коли люди лицемірять», «Жахливо, коли ти самотній», «Жахливо, якщо ти нікому не потрібен». Серед відповідей, які були віднесені нами до багатства духовної культури, прослідковуються повтори наступних відповідей: «Я неодмінно повинна тримати у чистоті свої думки», «Я повинен бути сильним духом», «Я неодмінно повинна відвідувати театри, музей», «Жахливо якщо люди не будуть читати книжки», «Жахливо, якщо світ потоне в невігластві/продовжить занепадати через невігластво», «Жахливо, коли молодь духовно не розвивається». Ціннісні орієнтації у сфері здоров'я характеризуються такими твердженнями: «Жахливо, коли хворієш ти чи твої близькі», «Я неодмінно повинен бути здоровим», «Я неодмінно повинен робити зарядку, фізичні вправи», «Я неодмінно повинен/на вести здоровий спосіб життя», «Я неодмінно повинна піклуватися про своє здоров'я», «Я не можу терпіти, коли хворію».

Відповіді щодо матеріального успіху зазвичай пов'язані з цінність здоров'я та безпеки. Наприклад, «Жахливо, якщо немає грошей на ліки», «Жахливо, якщо необхідно робити операцію, а немає

матеріальної змоги», «Жахливо, якщо пограбують», «Жахливо, якщо війна зруйнує твій дім».

Зважаючи на сьогоденішню політичну ситуацію в Україні актуалізованою цінністю для людей похилого віку є цінність «безпеки» та «свободи, відкритості та демократії в суспільстві». Так у відповідях часто зустрічаються такі речення: «Жахливо, коли йде війна», «Жахливо, коли гинуть діти на війні», «Жахливо, коли країна занурений у війни», «Жахливо, якщо війна в Україні буде продовжуватися і надалі», «Жахливо, якщо країною керують корупціонери, злочинці», «Я не можу терпіти лицемірства політиків», «Я не може терпіти коли влада не думає про людей», «Я не можу терпіти сварок та бійок у Раді», «Я не можу терпіти сьогоденішнє свавілля, беззаконня в країні».

Значимість цінності особистісного росту підтверджує наявність повторів наступних речень: «Я неодмінно повинен самовдосконалюватися», «Я повинен кожного дня дізнаватися щось нове», «Я неодмінно повинен мандрувати та вивчати нові місця», «Я неодмінно повинен навчитися працювати на комп'ютері», «Я неодмінно повинен вивчити нову нову іноземну мову», «Жахливо, якщо люди деградують».

Також серед відповідей досліджуваних неодноразово зустрічаються такі твердження, як: «Я неодмінно повинен допомагати близьким», «Я неодмінно повинна допомагати нужденним, слабким», «Я неодмінно повинна робити добро іншим».

Цікаво також є те, що у деяких з досліджуваних людей похилого віку зустрічалися відповіді, які ми вважаємо доцільно об'єднати в окрему групу цінностей – екологія. Наявність та актуальність даною цінності підтверджують наступні твердження досліджуваних «Жахливо, коли не піклуються про природу», «Я не можу терпіти, коли сміють на вулиці», «Жахливо, коли забруднюють навколишнє середовище».

Структура ціннісних орієнтацій осіб похилого віку характеризується внутрішньою сталістю та інтегрованістю. Факторами формування системи ціннісних орієнтацій пенсіонерів є соціальні чинники, згодом – особистісні, що переважно виступають детермінантами наявної системи ціннісних орієнтацій. Проте соціальні умови похилого віку, такі як соціальна ситуація розвитку, пов'язана з припиненням професійної діяльності, або ж умови проживання, моделюють ієрархічні взаємозалежності усередині сформованої системи ціннісних орієнтацій.

Отримані результати можуть бути використані при розробці програм та проєктів, направлених на підтримку та розвиток суспільної активності людей похилого віку. Головною метою проєктів для осіб похилого віку має бути забезпечення умов для активного

способу життя, надання морально-психологічної підтримки, усунення конфліктних ситуацій, формування відчуття власної гідності доцільності докладених зусиль і позитивної самооцінки уникнення дестабілізуючих факторів життя.

Основними цілями таких програм та проєктів можуть бути:

- надання людям похилого віку можливості принести користь своїм громадянам, немічним, хворим людям, інвалідам, самотнім, які потребують допомоги, і, надаючи допомогу іншим, заслужити повагу, відчуття задоволення від усвідомлення своєї корисності та можливості зробити життя іншого кращим;

- організація додаткових служб із людей похилого віку, які добровільно надають допомогу своїм ровесникам;

- використання досвіду і знань людей похилого віку для надання допомоги соціальним органам, дитячим садкам, школам, адміністративним структурам шляхом консультацій;

- сприяння поліпшенню зв'язків між поколіннями, зближенню людей похилого віку і молоді, переданню життєвого досвіду, знань, навичок молодим, збереженню зв'язків людей похилого віку з установами, в яких вони працювали тощо.

Висновки. Проблематика цінностей та ціннісних орієнтацій вивчається багатьма вченими, але мінливість соціальних процесів підштовхує до дослідження цінностей в нових соціальних умовах задля створення нової соціальної дійсності. Так дослідження ціннісних орієнтацій суспільно активних людей похилого віку дає можливість для розробки нової моделі розвитку та підтримки суспільної активності людей похилого віку з урахуванням їх індивідуальної структури цінностей та інших соціально-психологічних характеристик. Адже сьогодні спостерігається зростання числа людей похилого віку в суспільстві і соціальна робота з цією категорією є необхідною для їх повноцінного функціонування та запобігання розвитку економічних, побутових, психологічних та духовних проблем. Тому необхідно, щоб соціальна робота в даному напрямі розвивалась, удосконалювалась та набувала більших обсягів, які охоплювали б усі сфери життєдіяльності людини похилого віку, а це дало б змогу підвищити активність цієї вікової групи, зменшити їхню ізоляцію від суспільства та деградацію як суспільно-корисних громадян, які можуть розвиватися.

Список використаних джерел

1. Альперович, В. Социальная геронтология / В. Альперович. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 576 с.
2. Ермолаева, М. В. Практическая психология старости / М. В. Ермолаева. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 320 с.
3. Кулагина, И. Ю. Возрастная психология: Полный жизненный цикл

- развития человека / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колоцкий. – М.: ТЦ “Сфера”, при участии “Юрайт-М”, 2001. – 464 с.
4. Методика Рокича Ценностные ориентации: Режим доступа: <http://psycabi.net/testy/320-metodika-rokicha>
 5. Пряжников, Н. С. Личностное самоопределение в преклонном возрасте / Н. С. Пряжников // Мир психологии. – № 2.-1999. – С. 111 – 123.
 6. Тюрина, В. А. Ценностные ориентации/ В. А. Тюрина, Е. Д. Научитель – К.: ООО “Междунар. фин. агентство”, 1998. – 30 с.
 7. Фетіскін Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М.. Соціально-психологічна діагностика розвитку особистості і малих груп. - М., Изд-во Інституту Психотерапії - 490 с., 2002 с
 8. Яцемирская, Р. С. Социальная геронтология / Р. С.Яцемирская, И. Г.Беленькая. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 224с.

Пионтковская Е.Г. Ценностные ориентации общественно активных людей пожилого возраста

Статья посвящена анализу ценностных ориентаций общественно активных людей пожилого возраста. Актуальность исследования обусловлена тем, что вопросы поддержки и развития общественной активности людей пожилого возраста является актуальным, но недостаточно исследованным. Исходя из этого возникает потребность в изучении ценностных ориентаций как одного из факторов общественной активности пожилых людей. В статье освещены основные направления исследований социальной активности пожилых людей отечественных и зарубежных ученых. Представлены результаты исследования ценностных ориентаций общественно активных пожилых людей. Указанные пути дальнейшего использования полученных результатов.

Ключевые слова: социальная активность пожилых людей, общественная активность, ценностные ориентации, пожилой возраст

Piontkivska Olena. Valuable orientations of public active of the elderly people

The article is devoted to the analysis of value orientations of social active elderly people. The relevance of the study is determined to the fact that the questions of support and development of social activity of the elderly are relevant, but not explored. Proceeding from this, a need arises for studying value orientations as one of the factors of the social activity of the elderly. The article contains the main directions of research of social activity of elderly people by domestic and foreign scientists. The article describes the main methods of studying the value orientations of elderly people, used by the author. The results of the study of value orientations of socially active elderly people are presented. The indicated ways of further use of the results obtained.

Keywords: social activity of elderly people, public activity, value orientations, elderly age

*ст. викладач кафедри загальної, вікової та соціальної психології,
заступник декана з навчальної роботи психолого-педагогічного
факультету Чернігівського національного педагогічного університету
імені Т.Г. Шевченка, м. Чернігів*

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ МІСЬКОЇ ТА СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті розглянуто структуру, визначено чинники, що впливають на рівень розвитку правової свідомості. Основну увагу приділено особливостям соціального середовища, а саме міської та сільської спільнот, як фактору, що обумовлюють особливості розвитку правової свідомості молоді. Емпіричне дослідження довело наявність відмінностей у правосвідомості міської та сільської молоді. Сільська молодь більш схильна до вияву позитивних типів ставлення до права та правових явищ, ніж міська. Відображення правових явищ у сільській молоді має емоційне забарвлення, що вказує на більшу особистісну значущість їх у системі цінностей цієї групи молоді. В той час, як міська молодь розглядає правові категорії крізь призму досконалості та виявляє прагматичне ставлення до закону.

Ключевые слова: *правова свідомість, ставлення до права та правових явищ, правова соціалізація, соціально-психологічні чинники правосвідомості, сільська молодь, міська молодь*

Постановка наукової проблеми. Одним з основних напрямків соціалізації особистості є правова соціалізація. В ході останньої індивід засвоює правові цінності суспільства крізь призму власного досвіду, установок, ціннісних орієнтацій і виробляє власне ставлення до права та правових явищ суспільства. Результатом ефективної правової соціалізації є формування правової свідомості, яка лежить в основі правослухняної поведінки.

Правове регулювання соціальних відносин виступає чинником стабільного розвитку суспільства, але право не буде дієвим, якщо воно не знаходить відповідного ціннісного відображення у свідомості громадян, з одного боку; з іншого – від стану правової свідомості особистості залежить правопорядок у суспільстві. Отже, стан правосвідомості можна розглядати як індикатор ефективності розвитку правової системи суспільства.

Основоположним етапом правової соціалізації є юнацький вік, оскільки в цей період формується самосвідомість, соціальна свідомість, ціннісно-правові установки особистості, які визначають подальший розвиток індивіда. Юнацький вік є вирішальним у становленні соціальної орієнтації особистості.

Рівень правосвідомості особистості залежить від багатьох факторів, серед яких дослідники розрізняють макро-, мезо-, мікрорівневі. Потужною групою чинників, що обумовлюють якість правової свідомості молоді, є чинники соціального середовища, в якому відбувається формування особистості. Таким соціальним середовищем є сільська та міська спільноти, що мають свої специфічні соціально-психологічні характеристики. **Аналіз останніх досліджень.** Правосвідомість – багатовимірний феномен, який розглядається на різних рівнях наукового знання. У філософських джерелах правосвідомість найчастіше аналізується як форма суспільної свідомості, яка регулює соціальні стосунки з позиції закону і постає як сукупність принципів і норм поведінки, санкціонованих державою. Психологічні дослідження правосвідомості проводяться переважно в межах двох напрямків – юридичної та соціальної психології. Найбільш повну функціональну модель правосвідомості, з нашого погляду, пропонують О.Ратінов та Г.Єфремова [8]. Вони виокремили функціональні структури правосвідомості: гносеологічну, емоційно-оцінну, поведінкову, які здійснюють, відповідно, пізнавальну, оцінну й регуляторну функцію.

У вітчизняній психології спостерігаємо поступове формування традиції дослідження правосвідомості молоді (К. Гавриловська [1], І. Дідук [3], Л. Орбан-Лембрик [6], І.Сохан [10]). На сучасному етапі вивчення правової свідомості відбувається в контексті досліджень політико-правової свідомості (В.Духневич [4], З.Сіверс [9]).

Метою нашої статті є дослідження та аналіз особливостей правової свідомості молоді, яка виховувалася в сільській та міській місцевості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під правосвідомістю ми розуміємо сферу суспільної свідомості, що охоплює знання, розуміння права, уявлення про право та правові явища, ставлення до права та правових явищ.

Рівень правової свідомості пересічної людини, яка не є спеціалістом з права, прийнято визначати як буденний рівень правової свідомості, або рівень здорового глузду. Буденна правосвідомість формується стихійно під впливом як сімейного виховання, референтних груп, у процесі спілкування індивідів один з одним з приводу створення і реалізації норм права, так і засобів масової інформації, особистого правового досвіду, правової освіти, державної пропаганди, тощо.

М.Єнікеев [5, с.229-231] вказує на те, що в буденній правовій свідомості знання права теоретичного рівня заміщуються побутовими уявленнями, індивідуальним досвідом, традиціями, звичаями, груповими нормами, нормами культурної поведінки.

Більшість дослідників правосвідомості виділяють такі її структурні елементи: когнітивний, емоційний та конативний. Ставлення суб'єкта до правових явищ як до цінності характеризує оцінний аспект правової свідомості і є основою характеристики її змісту та рівня.

Приналежність індивіда до певної соціальної групи та ідентифікація з нею детермінують певні уявлення, норми. Генералізовано оцінки, судження, емоції щодо правових явищ в індивідуальній правосвідомості виявляються в ставленні особистості до права, правових явищ. Спільнота, в якій розвивається індивід виступає як інститут формування його соціальної ідентичності. Тобто людина, будучи членом сільської або міської, або будь-якої іншої спільноти, опановує її цінності та норми і набуває здатності до реагування, поведінки, типових для даного середовища.

І. Губеладзе виділила відмінні риси сільської та міської спільноти, що дає нам змогу зрозуміти соціально-психологічні основи, на яких відбувається формування правосвідомості молоді, яка виховувалася названими спільнотами. Визначено, що для міської спільноти характерні формальність стосунків, що обумовлює замкнутість і самотність міського населення, безособовість та деперсоналізацію; гетерогенність, що обумовлює терпиме, навіть байдуже ставлення до інших людей; слабкість соціального контролю. Членство в сільській спільноті є особистісно значимим для індивідів; їй характерні гомогенність, що обумовлює збереження і трансляцію традицій з покоління в покоління; міцний соціальний контроль [2, с.29-30]. Ці цінності транслиуються членам спільнот і фіксуються у вигляді їх ціннісних орієнтацій та соціальних настановлень. Вони визначають особливості правової свідомості молоді. **Методи дослідження.** З метою виявлення особливостей правової свідомості сільської та міської молоді нами було проведено емпіричне дослідження. Підбір методів дослідження був спрямований на виявлення особливостей структурних компонентів правової свідомості та правової соціалізації молоді. Особливості уявлень молоді про закон вивчалися за допомогою авторського варіанту семантичного диференціалу.

Для вивчення особливостей ставлення молоді до права як емоційно-оцінного компоненту правової свідомості ми використали методику „Ставлення до права” Д.С.Безносова [7]. Вона дала змогу виявити такі форми ставлення до права, як правовий реалізм, правовий скептицизм, правовий конформізм, правовий цинізм, правовий фетишизм, правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, правовий нігілізм. Для виявлення особливостей прояву різних компонентів правосвідомості та правової соціалізації використовувалася авторська анкета. **Результати емпіричного дослідження.** В дослідженні брала участь молодь віком від 16 до 25 років – 577 осіб.

З них 220 осіб, які виховувалися у сільській місцевості, 357 – представники міста. Вибірку склали школярі старшого шкільного віку, студенти різних напрямків навчання, працююча молодь. Оскільки представники нашої вибірки є носіями буденного рівня правової свідомості, дослідження будувалося на вивчення соціальних уявлень про правові явища, зокрема закон, а також вивчалися інтроекції молоді з приводу її ставлення до права та правових явищ, особливості її правової соціалізації, готовності до певної поведінки в правовому полі. Особливості когнітивної складової правової свідомості у сільської та міської молоді показало вивчення соціальних уявлень про закон та питання анкети, спрямовані на з'ясування того, який зміст вкладає у поняття право молодь, як вона оцінює рівень своїх правових знань. Для визначення дескрипторів семантичного диференціалу нами були проведені фокус-групи серед різних груп молоді, в тому числі й серед сільської та міської, на предмет з'ясування домінуючих асоціацій на стимульне словосполучення «правове поле». У 100% відповідей ми отримали слово-асоціацію «закон». Далі учасникам фокус-груп пропонувалося записати ті слова, якими можливо охарактеризувати закон. Ці характеристики й стали основою семантичного диференціалу. Отримані результати піддавалися факторно-аналітичній обробці методом головних компонент з Varimax-обертанням факторних вісей. Таким чином ми вибудували семантичний простір щодо закону у двох групах вибірки – сільської та міської молоді. Було виділено по два фактори, що об'єднали по 45.525% та 48.236% сукупної дисперсії відповідно у сільської та міської молоді. У сільської молоді перший фактор (внесок до загальної дисперсії 22.85%) включив такі характеристики: позитивний-негативний (0.774), допомагає-шкодить (0.746), мудрий-безглуздий (0.718), безпечний-небезпечний (0.686), відвертий-скритний (0.659), бажаний-небажаний (0.654), корисний-шкідливий (0.616), гуманний-бездушний (0.608), чистий-брудний (0.552), патріотичний-непатріотичний (0.508). Такі характеристики відображають позицію закону по відношенню до суб'єктів правових відносин, причому вони вміщують, скоріш, емоційне сприйняття закону. Назвемо цей фактор «Захисна функція закону». Другий фактор (22.674%) містить такі дескриптори: відповідальний-недбалий (0.688), дієвий-недієвий (0.680), досконалий-недосконалий (0.643), надійний-ненадійний (0.634), викликає довіру-не викликає довіру (0.632), авторитетний-неавторитетний (0.627), прогресивний-відсталий (0.620), знаючий-незнаючий (0.586), активний-пасивний (0.581), сильний-слабкий (0.580), упорядкований-хаотичний (0.567), справедливий-несправедливий (0.491). Цей фактор можна означити як «Надійність закону». У міської молоді перший фактор (внесок до сукупної дисперсії становить

37.134%) включив такі характеристики: мудрий-глухий (0.773), логічний-нелогічний (0.734), позитивний-негативний (0.724), гідний-недостойний (0.704), коректний-некоректний (0.697), послідовний-непослідовний (0.666), обов'язковий-необов'язковий (0.664), значний-незначний (0.664), бажаний-небажаний (0.648), корисний-шкідливий (0.620), потрібний-непотрібний (0.581), конкретний-абстрактний (0.572). Визначальними змінними цього фактору є мудрість, логічність, послідовність, що вказує на досконалість законодавчої бази. Отже, визначимо цей фактор як «Досконалість закону». Другий фактор (11.102%) включив такі ознаки: м'який-жорсткий (0.734), гуманний-жорсткий (0.713), вимогливий-поблажливий (-0.705). Цей фактор умістив, на наш погляд, стереотипні характеристики, які відображають прагматичне сприйняття закону. Назвемо даний фактор «Гуманність закону». Отже, факторний аналіз показав, що сприйняття закону у сільської та міської молоді мають відмінності. Сільська молодь схильна оцінювати та сприймати закони крізь емоційну призму, в контексті того, наскільки закон може захистити громадянина та виявитися надійною регулюючою ланкою у правовому полі. Призма сприйняття закону міською молоддю зсонується на оцінку закону з точки зору його досконалості як системи правових норм, упорядкованості. Також категорії, якими мислить міська молодь стосовно закону, носять стереотипний характер. Такі відмінності можуть вказувати на те, що в ієрархії цінностей сільської молоді закон посідає вищу сходинку, ніж у міської молоді. Тобто, для сільської молоді правила, закони мають більшу особистісну значущість. Для більш детального вивчення когнітивної складової правової соціалізації у розглядуваних групах молоді нами була проведена анкета. На питання анкети про те, наскільки право є для респондента цінністю, відповіді розподілилися таким чином: 69.8% усієї молоді вказали, що в певних ситуаціях є, 21.4% – є керівним принципом у відносинах; 5.7% вважають, що право повинно бути головним принципом життя людини; 3.1% респондентів не вважають право цінністю взагалі. Достовірних відмінностей у відповідях двох розглядуваних груп молоді виявлено не було. Отже, можемо констатувати, що молодь в цілому розуміє і приймає право як цінність і готова послуговуватися нею у відносинах з іншими. Достовірні відмінності між сільською та міською молоддю ($p \leq 0,05$) виявилися у відповідях про те, який смисл респонденти вкладають у поняття «право». 28.6% усіх опитаних право асоціюють з порядком, 28.1% – з нормою поведінки, 1.6% за поняттям «право» вбачають безнаказаність. Вказані асоціації майже однаково розподілені у відповідях обох груп молоді. Відмінності спостерігаємо у розподілі відповідей щодо права як справедливості: 25.5% сільської молоді асоціюють право зі справед-

ливістю, в той час як серед міської молоді таких 17.7%. Натомість розгляд права як можливості та захищеності більш характерний для містян (11% та 13.5% відповідно), ніж вихованців сільської спільноти (4.1% та 11.4% відповідно). Така картина може свідчити про те, що сільська молодь не мала змогу отримати широке коло знань з приводу власних прав та можливостей, що підтверджено й у процесі анкетування. Разом з тим захисна функція закону відображена як одна з основних у семантичному просторі сільської молоді. При цьому проявляється така характеристика сільської спільноти, як повага до суспільних норм і віра в їх справедливість та дієвість. Щодо оцінки можливостей реалізації своїх прав у нашій країні більшість молоді вважаю, що така можливість є (87.3%), 12.7% заперечують можливість реалізації своїх прав. Достовірних відмінностей у відповідях в обох групах вибірки виявлено не було. Також було з'ясовано від кого, на думку наших респондентів, залежить дієвість і порядок у правовій сфері держави. Більшість опитаних визначили, що від кожного громадянина (49.1%), на другому місці опинився Президент (15.1%), потім за частотою відповідей – громада (12.8%), Верховна Рада (11.6%), поліція (7.5%), правники (2.3%). Такий розподіл вказує на те, що молодь здатна брати на себе відповідальність за порядок і дієвість законодавства та законодавчих органів. Звертає на себе увагу малий відсоток відповідей щодо поліції, яка в масовій свідомості, та й реально, покликана слідкувати за дотриманням законів громадянами. Така картина може вказувати на недовіру до поліції, як до органу забезпечення правопорядку, з боку молодих людей. Більшість дослідників правової свідомості вказують на те, що основною її складовою, яка концентрує інші елементи феномену, є ставлення до права та правових явищ. За допомогою методики Д. Безносова «Ставлення до права» [7] ми виявили вісім типів ставлення до права та правових явищ та їх вираженість. У цілому серед молоді переважає правовий реалізм як тип ставлення до права. Це свідчить про нормальний розвиток правової свідомості, який пов'язаний зі знанням і позитивною оцінкою законодавства, визнанням права як основного регулятора суспільних відносин. Але при цьому спостерігаємо і вираженість правового нігілізму, як протилежної тенденції нормальній правосвідомості, який виявляється у тотальному запереченні цінності права і його здатності регулювати суспільні відносини. Такі результати вказують на амбівалентність настановлень щодо права та правових явищ молоді. Найменш виражені правовий цинізм та правовий фетишизм. Правовий цинізм пов'язаний з усвідомленим запереченням ролі права в суспільстві, свідомим його порушенням, невідкоренням прийнятим правовим нормам. Це крайній прояв деформованого ставлення до права та правових явищ. Правовий фетишизм також є деформованим типом правової свідо-

ності, але іншого характеру. Носій такого типу розглядає право як предмет сліпого поклоніння, приписує закону всесилля. У рамках нашого дослідження була поставлена задача порівняти особливості ставлення до права та правових явищ у сільської та міської молоді. Порівняння двох груп вибірки за змінною «тип ставлення до права» здійснювалося за допомогою t-критерія Ст'юдента. Статистично достовірні відмінності були виявлені у таких типах ставлення до права, як правовий конформізм ($p \leq 0,01$), правовий реалізм ($p \leq 0,05$) та правовий ідеалізм ($p \leq 0,05$).

Усі вказані типи більш виражені у сільській молоді. Правовий конформізм заснований на визнанні влади правової системи в суспільстві, бездумному підкоренню законам. Таке ставлення часто супроводжується слабкими знаннями або відсутністю інтересу до системи права. Правовий ідеалізм в основі має ідею про те, що лише правова система здатна забезпечити порядок та процвітання держави, тут спостерігаємо гіперболізацію ролі права в суспільстві. Отримані результати підтверджують тезу про те, що культура сільської спільноти заснована на традиціях, повазі до авторитетів, до правил співжиття. Підсумовуючи результати дослідження щодо особливостей правосвідомості у сільської та міської молоді, можемо констатувати, що такі особливості наявні. Вони полягають в тому, що сільська молодь схильна сприймати закон як особистісно значущу цінність на відміну від міської, яка у сприйнятті цієї категорії виявляє прагматизм та стереотипність. Крім того, у ставленні до права та правових явищ також спостерігаються певні відмінності, а саме – сільська молодь демонструє більш позитивне ставлення, ніж міська. При цьому впевненість у праві як можливості та захисті виявляється більшою мірою у міської молоді. Проведене анкетування також виявило певні відмінності у процесі правової соціалізації розглядуваних молодіжних груп. На питання про рівень правових знань 79.2% усієї молоді відзначили їх недостатність. Достовірні відмінності ($p \leq 0,05$) були виявлені й у розподілі відповідей різних груп вибірки на питання про те, чи порушували досліджувані правові норми. Позитивну відповідь дали 32.7% сільської та 44.4% міської молоді. Ці результати засвідчують більшу схильність до правопорушень серед міської молоді. На питання якими принципами, моральними чи правовими, керуються респонденти в правових ситуаціях, ми отримали такий розподіл відповідей: 59.5% – моральними принципами, правовими переконаннями – 36.8%. Інші не визначилися з відповіддю. Причиною, через яку респондент не порушить закон, 53.2% опитаних назвали внутрішні переконання, що цього робити не можна. Але частка опитаних, які вказували страх покарання (35.2%) та невдоволення інших (9.5%) також виявилася чималою. Останнє вказує на недостатньо розвинену правосвідомість. **Висновки та**

перспективи подальшого дослідження. Отже, результатом правової соціалізації є формування правової свідомості. Юнацький вік є вирішальним у становленні соціальної орієнтації особистості та у формуванні правових настановлень. Індикатором рівня розвитку правосвідомості є ставлення до права, в якому виявляється спрямованість особистості. Одним із соціально-психологічних чинників, що визначають особливості правової соціалізації та формування правосвідомості молоді, є цінності тієї спільноти (сільської чи міської), в якій виховується індивід. Було виявлено, що сільська молодь більш схильна до виявлення таких позитивних ставлень до права та правових явищ, як правовий реалізм, та правовий конформізм і правовий ідеалізм, порівняно з міською. Відображення права та правових явищ у сільської молоді відбувається на емоційній основі, що вказує на значущість права та його цінність для цієї групи молоді. Для міської молоді характерними є раціональність та стереотипність в оцінюванні вказаних категорій. Такі особливості правосвідомості, ймовірно, пояснюють і відмінність у схильності до правопорушень двох груп молоді: міська молодь демонструє більшу їх кількість, ніж міська. Отже, соціально-психологічні характеристики міської та сільської спільнот визначають особливості правової соціалізації молоді, а також особливості їх правової свідомості. Перспективами подальшого дослідження є вивчення особливостей правової соціалізації молоді в різних референтних групах.

Список використаних джерел

1. Гавриловська К.П. Особистість як суб'єкт активності у процесі правової соціалізації / К.П. Гавриловська // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Т. VI, вип. 3. – С.75-79.
2. Губеладзе І.Г. Сільська молодь у місті: пошук ідентичності: монографія / І.Г. Губеладзе. – К.: Міленіум, 2015. – 238с.
3. Дідук І. А. Правові уявлення молоді як результат відображення реальності / І.А. Дідук // Наукові студії із соціальної та політичної психології. Зб. статей. – К., 2007. – Вип. 18 (21). – С. 169-180.
4. Духневич В.М. Політико-правова свідомість особистості та становлення громадянської позиції молоді / В. М.Духневич // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – Вип. 35(38). – К.: Міленіум. 2015. – С. 216-230.
5. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии: Учебник для вузов. – М.: Юристъ, 1996. – 631 с.
6. Орбан-Лембрик Л.Е. Юридична психологія: Навчальний посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик, В.В. Коцинець. – Чернівці: Книги-XXI, 2007. – 448 с.
7. Почебут Л.Г. Взаимопонимание культур: Методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межэтнической

- толерантності: Учебное пособие / Л.Г. Почебут. – СПб: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2005. – С. 214-218.
8. Ратинов А.Р. Правовая психология и преступное поведение. Теория и методология исследования / А.Р. Ратинов, Г.Х. Ефремова. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1988. – 256 с.
 9. Сіверс З.Ф. Уявлення молоді про власні права як показник очікувань інституціональної справедливості / З.Ф. Сіверс // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – Вип. 35(38). – К.: Міленіум, 2015. – С. 175-186.
 10. Сохан І.О. Психологічні особливості морально-правової соціалізації студентів. Автореферат на здобуття...канд. психол.н. Спеціальність: 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. – К, 2010. – 22 с.

Транслітераційний переклад списку використаних джерел

1. Havrylovska K.P. Osobystist yak subiekt aktyvnosti u protsesi pravovoi sotsializatsii/ K.P. Havrylovska // Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii. Zb. nauk. prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy. – Т. VI, вип. 3. – S.75-79.
2. Hubeladze I.H. Silska molod u misti: poshuk identychnosti: monohrafiia/ I.H. Hubeladze. – К.: Міленіум, 2015. – 238s.
3. Diduk I. A. Pravovi uiavlennia molodi yak rezultat vidobrazhennia realnosti / I.A. Diduk // Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii. Zb. statei. – К., 2007. – Вип. 18 (21). – S. 169-180.
4. Dukhnevych V.M. Polityko-pravova svidomist osobystosti ta stanovlennia hromadianskoi pozytsii molodi / V. M.Dukhnevych // Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii: zb. statei. – Вип. 35(38). – К.: Міленіум, 2015. – S. 216-230.5. Enikeev M.I. Osnovy obshhej i juridicheskoy psihologii: Uchebnik dlja vuzov. – М.: Jurist#, 1996. – 631 s.
5. Orban-Lembryk L.E. Yurydychna psykholohiia: Navchalnyi posibnyk / L.E. Orban-Lembryk, V.V. Koshchynets. – Chernivtsi: Knyhy-KhKhI, 2007. – 448 s.
6. Pochebut L.G. Vzaimoponimanie kul'tur: Metodologija i metody jetnicheskoi i kross-kul'turnoi psihologii. Psihologija mezhjetnicheskoi tolerantnosti: Uchebnoe posobie / L.G. Pochebut. – SPb: Izd-vo S.-Peterburgskogo un-ta, 2005. – S. 214-218.
7. Ratinov A.R. Pravovaja psihologija i prestupnoe povedenie. Teorija i metodologija issledovaniya / A.R. Ratinov, G.H. Efremova. – Krasnojarsk: Izd-vo Krasnojarskogo un-ta, 1988. – 256 s.
8. Sivers Z.F. Uivlennia molodi pro vlasni prava yak pokaznyk ochikuvan instytutsionalnoi spravedyvosti / Z.F. Sivers // Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii: zb. statei. – Вип. 35(38). – К.: Міленіум, 2015. – S. 175-186.
9. Sokhan I.O. Psykholohichni osoblyvosti moralno-pravovoi sotsializatsii studentiv. Avtoreferat na zdobuttia...kand. psykhol.n. Spetsialnist: 19.00.05 – sotsialna psykholohiia; psykholohiia sotsialnoi roboty. – К, 2010. – 22 s.

Панченко Т.С. Особенности правового сознания городской и сельской молодежи

В статье рассмотрено структуру, определены факторы, влияющие на уровень развития правового сознания. Основное внимание уделено особенностям социальной среды, городской и сельской общности, как фактору, обуславливающему особенности развития правосознания молодёжи. Эмпирическое исследование подтвердило наличие отличий в правосознании городской и сельской молодёжи. Сельская молодёжь более склонна к проявлению позитивных типов отношения к праву и правовым явлениям по сравнению с городской. Отображение правовых явлений и категорий в сознании сельской молодёжи происходит на эмоциональной основе, что указывает на личностную значимость права в системе её ценностей. Городская молодёжь рассматривает правовые категории сквозь призму совершенства и проявляет прагматическое отношение к закону.

Ключевые слова: правовое сознание, отношение к праву и правовым явлениям, правовая социализация, социально-психологические факторы правосознания, сельская молодёжь, городская молодёжь

Panchenko T.S. Peculiarities of legal consciousness of urban and rural youth

The article is devoted to studying of features of urban and rural youth's legal consciousness. Structure is considered, factors influencing the level of development of legal consciousness are defined in the article. The main attention is paid to features of the social environment, namely of urban and rural communities as factor, causing peculiarities of development of youth's legal consciousness. It is defined that formality of relations that causes isolation and loneliness of urban population, impersonality and depersonalization; heterogeneity that causes tolerant, even indifferent attitude towards other people; weakness of social control are distinctive features of urban community. Membership in rural community is personally significant for individuals; homogeneity that causes preservation and transmitting traditions from generation to generation; tight social control are typical for it. These values are shown to members of communities and fixed in the form of their valuable orientations and social settings. They define peculiarities of legal consciousness of youth. Empirical research has proved existence of distinctions in legal consciousness of urban and rural youth. The rural youth is more inclined to manifestation of positive types of the attitude towards the law and the legal phenomena than the urban youth. In social ideas about the law of rural youth emotional components of reflection of this legal category that indicates bigger personal importance of it in value system of youth are revealed. While the urban youth looks at it through a prism of perfection and shows pragmatic attitude towards the law.

Key words: legal consciousness, attitude towards law and legal phenomena, legal socialization, social and psychological factors of legal consciousness, rural youth, urban youth

МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ ЯВИЩА АНОМАЛЬНОГО ТА СУСПІЛЬСТВА В ЇХ ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ: ЕКОПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ

Проаналізовано явище людської аномалії як соціального інституту, за принципом якого будується струнка модель, що фіксує взаємодію «явища аномального» та суспільства на всіх етапах історичного розвитку людства. У розвідці розглядається у просторі багаторівневої системи «носії аномалії – середа», на принципах екопсихології (Швалб Ю.М.), автор статті презентує результати проведення організаційно-діяльнiсної гри «Проектування еколого-орієнтовного розвитку сучасного міста».

Ключеві слова: *аномальне явище, людина з особливими потребами, компенсація, суспільство, глобалізація, ідентифікація, середовище, рекреаційність*

Вивчаючи впродовж останніх років проблему компенсації в різних її вимірах, необхідно зазначити, що питання функції компенсації у культурі не можна розглянути без категорії «людська аномалія». Даний матеріал присвячений питанню щодо взаємовпливу, взаємозв'язку соціуму до явища людської аномалії у її екопсихологічних вимірах, саме цим і обумовлюється **актуальність теми дослідження**.

Сьогодні відбувається сегментація аномального явища у різних наукових дискурсах, і його реценція в філософських студіях має надати можливість якщо не сприйняття, то принаймні наближення до цілісного бачення, оскільки сучасне бачення культури є розумінням її цілісності, заснованої на широкому міждисциплінарному підході до її вивчення. Саме тому інтеграція поняття аномалії до філософського дискурсу сприяє гуманізації тих соціокультурних практик, які є основою також екопсихологічних вимірів.

Постановка наукової проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що проблема аномалій найбільше розроблена в психології і психіатрії при вивченні психічних хвороб. В історії психіатрії склалися мінімум три головні підходи до розгляду психічних хвороб: біологічний (фізіологічний); соціальний та психотерапевтичний (клінічний психотерапевтичний напрям: Ф. Александер, О. Бергштейн, С. Гроф, Б. Д. Карвасарський, Є. Кречмер, А. Кронфельд, О. Ранк, Ж.-М. Шарко, Л. Шерток та ін.).

Хоча кожен з них є однобічним і недостатнім для аналізу і корекції психічних розладів, проте їхня присутність в діагностичній та лікувальній практиці спричинена складністю самого феномену психопатології.

Разом з цим, важливим **завданням** нашої розвідки для філософської рефлексії є залучення застосування нового постнекласичного парадигмального знання до дослідження та побудови моделі взаємозв'язку соціуму до носіїв людської аномалії у їх екопсихологічних вимірах: особистість як носій інформації в умовах трансформації природного і соціального середовища, а також управління розвитком міського середовища й обов'язкового розглядання освітнього простору як умови екологізації міста, екологізація сучасного міського розвитку.

Аналіз наукового матеріалу, для реалізації поставленого завдання, стає корисним, коли осмислюється життєдіяльність носія аномалії, його життєвий світ, життєві стосунки у місті та у світі. Усе це формує нову модель взаємозв'язку соціуму з носієм аномалії. У той же час, використання результатів дослідження вказаного соціального явища в Україні на матеріалі м. Маріуполя сьогодні вимагає докорінного реформування на основі його нової моделі зв'язку з соціумом.

У статті представлені результати проведення організаційно-діяльнісної гри «Проектування еколого-орієнтованого розвитку сучасного міста», що проходила в рамках XIII Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми екологічної психології: життєдіяльність особистості в умовах сучасного міста», що була проведена у травні 2017 р. в місті Маріуполь, це дозволило нам визначити інтегративні фактори, дія яких і віддзеркалює сучасний соціокультурний простір у контексті екопсихологічних вимірів.

У Словнику слів іншомовного походження (1979 р.) термін «аномалія» тлумачиться так (грец. *anomalio* – відхилення від норми, загальної закономірності) – неправильність (одиниця розвитку), а в англomовному словнику – аномалія, за етимологією, слово, яке фіксує те, що суперечить установленому порядку речей [10].

Аналіз джерел з означеної тематики доводить, що це поняття є відображенням соціальної дійсності і складним для дефініції у психологічній площині. З клінічної точки зору аномалія не означає душевні, психічні чи психіатричні відхилення, тобто вона не є ментальною хворобою. В такому разі аномалія означає певну нетиповість для певної спільноти або виняток із загальних уявлень, які відповідають визначеній у певній спільноті нормі. Наприклад, представники певних африканських племен мають по шість пальців на кожній руці. Як це кваліфікувати – як відхилення чи вдосконалене пристосування? На нашу думку, слід уважати, що людська аномалія

являє собою психічну, анатомічну, фізіологічну чи ментальну відмінність індивіда, яка відрізняє його від загальноприйнятних в даній спільноті уявлень про норму.

Слід зауважити, що людська аномалія як явище з відповідними виявами і функціями вивчається біологією, фізіологією, філософською антропологією, аномальною психологією, корекційною педагогікою, але поки що не набуло ґрунтовного опрацювання в філософії. При цьому вважається, що «пришестя аномалії» в гуманістиці було підготовлене «бунтом природи в людині», процесами широкого поширення антираціоналістичних ідей та педагогічно зорієнтованих психопрактик і найвибуховішим, на наш погляд, відчуттям осо бистісної відчуженості від соціуму, канонізованого постмодерністською «філософією», що задекларувала бінарну опозицію «герой – юродивий».

Але в узагальненому й об'єктивному тлумаченні людська аномалія – це соціальний інститут, за принципами якого вибудовується струнка модель, що фіксує взаємовідносини «аномального явища» та суспільства на всіх етапах історичного розвитку людства. Щодо виникнення першої моделі, як видається, треба визначити її як: 1) «*модель варварського ставлення до носіїв аномалії*». В процесі еволюції аномальні особи не допускалися до різних людських спільнот з метою ізоляції «антипатичних» індивідів, попередження спарювання з ними усередині групи, і ситуація могла доходити навіть до фізичного переслідування або смерті. Дослідження культурного феномену «людська аномалія» передбачає необхідність його осмислення за допомогою первинної форми релігії – анімізму. Серед нагальних проблем аналізу доісторичного періоду особливе місце посідає питання про зв'язок анімістичного світосприйняття первісної людини з різними станами і процесами, що безпосередньо стосуються феномену людської аномалії. У зв'язку з цим постає низка дихотомій: захворювання – здоров'я, норма – патологія, дефект – норма. Важливе місце в контексті обраної теми посідають концептуальні розробки Г. Спенсера, який вважав, що, осмислюючи термін «божевілля», нам необхідно виявити, як дика людина ставилася до явища непритомності. Про цей стан Спенсер у «Синтетичній філософії» [5] зазначав, що існувало уявлення про душу в примітивної людини, а саме: якщо під час сну людину перенести з місця на місце, то її душа залишиться там, де людина заснула. Спенсер стверджував, що непритомний стан теж навіював віру примітивної людини у незримого двійника, який то залишає тіло, то повертається в нього. У монографії Леманна «Люстрована історія забобонів і чаклунства. Від давнини до наших днів», що вийшла друком у Києві 1900 р., йдеться про те, що людство завжди вірило в магію, ритуали якої дають можливість пізнати те, що лежить за

межами повсякденного досвіду, та впливати на психічний стан людини і матеріальний світ для вирішення різноманітних практичних завдань: лікування хвороб, збільшення тривалості життя [1, с. 246]. У багатьох культурах, як стверджував Г. Померанц у роботі «Вихід з трансу» (1990 р.), «...примітивні люди зберігали головну умову культури діалогу міфопоетичного, танцювального, святого (компенсаційного характеру), ділового, раціонального мислення (поведінка), діалогу буднів і свят. Тому всі племінні культури сутнісно цільні культури, на них лежить відбиток духу» [7, с. 461–462]. Виникає певний зв'язок між розумінням примітивною людиною свого тіла і того, що відбувається з ним у подальшому житті, а також у житті колективу, в якому вона існує, якщо всіх їх розділяє хвороба. До появи слова, як стверджує український філософ В. Косяк, підґрунтям, що формує свідомість, була ритмопластика — мова тіла, а давні релігії — це «релігії тіла», в яких духовне ще, напевно, не розпочало усвідомлюватися в його відносній автономності, оскільки воно, вочевидь, ще не сформувалося й онтологічно. Є маса пережитків язичницьких культів у Старому Заповіті. Віруючі через споживання умовного тіла Бога сповнюють його духовності [3, с. 140]. Можна припустити, зазначає Косяк, що «тілесний» анімїзм — найперша форма первісної релігії. Тоді як С. Токарев твердить, що «...в тілі первісної людини нібито живе друге “Я”, її двійник. Її душа, які можуть залишати тіло та повертатися в нього. До цієї ідеї дикуни приходять від спостережень сну, хвороби, непритомності, смерті...» [6, с. 101]. На стадії дикунства людство увірувало в те, що будь-яка неповноцінність в людині несе загрозу її існуванню, і тому необхідно знищити того чи іншого носія аномалії. Зокрема, рід обережно ставився до життя та здоров'я правителя Бога-людини, оскільки від цього залежав добробут усіх співплемінників. Дж. Фрезер у роботі «Золота гілка» (1900 р.) відзначав, що «ще на початку XIX століття звичай племені буньоро в Центральній Африці вимагав, аби вождь вдався до самогубства в разі серйозної хвороби» [8, с. 53-56]; 2) друга модель — модель «непотрібності суспільству» спричиненої характерними особливостями стародавньої людини, яка сприймала реальне оточення як «світ всеохоплюючої єдинотілесності». Загальновідомо, що для греків-язичників боги Олімпу — це духовно-тілесні істоти; боги всіх міфологій завжди схожі на людей; міфи репрезентують «опис» зовнішності й характеру кожного бога. Так, Гефест — бог-коваль — кривий на обидві ноги, невисокого зросту, навіть потворний, однак з міцними руками, широкими грудьми, м'язистою шиєю, розумний і кмітливий. Отже, потворність Гефеста лише позірна, оскільки він наділений красою інтелекту, що й приваблювало Афродіту — все ніби як у людей. Що стосується уявлень про норму, то ще в давнину до розряду агентів і носіїв злої, руйнів-

ної сили — чаклунів суспільство нерідко зараховувало тих, хто чимось відрізнявся зовні від середньостатистичної норми — калік, карликів, просто неповноцінних людей. У неусвідомленому неприйнятті суспільством людської аномалії, у цьому побоюванні щодо них приховувалося, вочевидь, інстинктивне біологічне неприйняття нормальних аномальних. Соціум інстинктивно вороже ставився до неповноцінних людей. Це відзначав ще Платон у діалозі «Держава»: «Хто в належний людині термін не спроможний жити, того, вважав Асклепій, не треба лікувати, тому' що така людина некорисна і для себе, і для суспільства» [4, с. 175]. Більш категоричним виявився Арістотель — на його думку, потрібен закон: жодного каліки вирощувати не слід; 3) для глибшого розуміння гостроти проблеми співіснування беззахисних калік та сильного своєю множинністю суспільства звернімося до *третьої, так званої «середньовічної», моделі*, що стосується взаємовідносин суспільства й аномалій в часи Середньовіччя. Нам вбачається, що для цієї моделі спільноти типовим видається той факт, що для більшості представникам цієї епохи були характерними уявлення про повновладдя Сатани над людським тілом. Існували також переконання, що Диявол може мордувати тіло хворобами, аби довести душу до відчаю. У середньовічній Європі лікування душевнохворих було передано головним чином до рук духовенства. Є приклади, що в середньовічному періоді до психічно хворих ставилися з особливою повагою. Показовим є те, що саме в XVI ст. Свята Тереза Авільська (1515-1582), захищаючи від інквізиції черниць з прогресуючою істерією, доводила, що її підопічні не одержимі, а швидше «нібито хворі» (*comas enfermas*). Зрозуміло, що вона не мала на увазі тілесний недуг, у вислів «нібито» вона вклала припущення, що «свідомість може хворіти так само, як може хворіти тіло» [2, с. 92]. Своєрідна модель соціально-емотивного ланцюжка «хвора людина — суспільство — церква» побутувала у XVI-XVIII ст., згадку про яку знаходимо в драмі В. Шекспіра «Король Лір» [9], де читаємо: «Країною блукають потворні Томи з Бедлами. Погрозами, прокляттями, мольбою собі випрошують на харчування» (акт II, сцена 3). Відомо, що в 1547 р. монастир Святої Марії Віфлеємської в Лондоні був перетворений Генріхом VIII на притулок «Бедлам», який уславився своїми злидненими умовами утримання. Схожі притулки існували ще в деяких країнах: у Франції — Шаратон (1641) — богема юродивих; у Відні — Вежа Лунатиків (1784). яких показували, як тварину зоопарку. Проведений нами аналіз джерельної бази з означеної тематики доводить, що період Середньовіччя охарактеризувався упередженим ставленням до людей, хворих на психічні розлади: від перших кроків з організації суспільного презирства до знищення хворих на вогнищах інквізиції. Вважаємо, що цій моделі були притаманні особлива жорстокість

і безкарність, причетність до її демонстративності релігійних страхів і пристрастей, а також наявність конфлікту інтересів між силами духовенства і цивілізації відносно носіїв аномалії; 4) ми дійшли до узагальнення, що *четверта модель* з'явилася як наслідок «гуманістичної еволюції»: для осіб з вадами створювалися притулки. їм дозволяли жити з жебракуванням. На диво живучою виявилася ця система «реабілітації», що зберігається й донині, жахливо контрастуючи з досягненнями НТП та загальним рівнем культури буття. Показово, що у XVIII – на початку XIX ст. Ф. Пінель та Дж. Коноллі проголосили принципи ненасильства щодо душевнохворих, а кардинальна зміна взаємин між суспільством і людиною з вадами втілювалась у «модель ненасильства до носіїв аномалії»; 5) наш аналіз показав, що в аграрних суспільних формаціях аномалія (інвалідність) розглядалася в контексті економічної утилітаризації особистості, її соціальної корисності, застосовувався критерій – вправний або поганий хлібороб, робітник, воїн тощо. З принизливою для цих людей відвергістю аналогічний образ інваліда репродукується і в індустріальному суспільстві, де особистість взагалі тлумачиться передусім як виробник матеріальних та інших благ. У цій ситуації встановлюється *п'ята*, «економічна модель аномалії», яка демонструє нову форму відносин між людиною з вадою та суспільством. Це модель функціональної обмеженості, що вбачає нібито неповноцінність і неспроможність особистості виконувати ті чи інші функції, очікувані соціумом. Цей період в історії людства було зафіксовано як доба нозологічної психіатрії Е. Крепеліна. Характерною ознакою цієї моделі був факт уведення нозологічної класифікації психічних відхилень, що було зумовлене підвищеною нервозністю в розширених колах суспільства, яка все помітніше виходила за межі спеціальних медичних закладів і поширювалася в людському побуті та громадському житті. На сьогодні відомо, що третина нездорових людей на планеті – це пацієнти з психічними захворюваннями. Така сумна статистика вказує на необхідність з огляду на предмет нашого дослідження зупинитися на деяких аспектах психіатричних хвороб, з-поміж яких найпоширенішими є такі види: ендогенні психічні хвороби нез'ясованого походження (шизофренія, епілепсія та маніакально-депресивний синдром тощо); екзогенні психічні розлади (інфекційні, травматичні, соматогенні); психогенні (реактивні психози, неврози); патологія психічного розвитку (психопатії, олігофренії); 6) насамперед слід зауважити, що етіологічними причинами психічних захворювань виступають як ендогенні фактори (частіше за все спадкова схильність, генетична аномалія, конституціональна неповноцінність), так і екзогенні (інфекції, інтоксикації, черепно-мозкові травми, психотравми, важкі стреси, надмірні нервові навантаження тощо). Це дає підстави вва-

жати, що в суспільстві, динаміка якого визначається контекстом глобалізації, існує певне протистояння між репресивно-наглядальними медичними клініками та гуманістичною, екзистенційною медициною, заснованою на принципах гуманістичного піклування про особу із особливими потребами. Перші застосовують адміністративну модель аномальності, коли інвалідність сприймається як особиста патологія людини, всі її проблеми – як наслідок цієї патології. Підходи такого роду та відповідна соціальна політика в науковій літературі позначають терміном *desabilism* (інвалідизм, за аналогією з расизмом). Ця шоста модель відносин «суспільство – інвалід» не виключає дискримінації людей з особливими потребами, ставлення до них з боку соціуму як до неповноцінних членів суспільства, що мають примітивні, а не особливі потреби.

У цілому ми поділяємо точку зору американського антрополога Л. Уайта [11], який диференціює культуру на явища, котрі у свою чергу поділяються на: а) дії та вчинки (поведінкові схеми); б) ідеї (вірування, знання, переконання); в) почуття (настанови, ціннісні орієнтації). Така схема була використана під час розгляду явища людської аномалії. При цьому в різні історичні періоди ставлення людської спільноти до носіїв аномалії позиціонується у вигляді певних поведінкових схем або дій, які утворюють першу складову явища аномалії.

Отже, можна констатувати неоднозначне ставлення суспільства до аномалії, яке формувалося історично, знецінюючи сутність європейського гуманізму впродовж століть.

Складовою нашої розвідки є еколого-психологічні виміри, які визначаються тим фактом, що відбулася організаційно-діяльнісна гра, де було організовано робочі групи на чолі з модераторами, які були закріплені за такими напрямками: 1) історико-територіальної безперервності (відчуття ідентичності з місцем мого міста – «Я – Маріуполь»; 2) унікальності (це «ізюминка» міста); 3) подвійності (задоволення потреб інтересу мешканців міста і села); 4) підтримки ініціативності можливості (майданчики для ініціатив і можливостей); 5) сумісництва рекреаційної діяльності з розвитку рекреаційної сфери інфраструктури за екопсихологічними принципами Швалба Ю.М.

Вказана техніка дозволяє дослідити проблему існування певного прошарку носіїв аномалії в місті. Досліджувані підгрупи учасників організаційно-діяльної гри поділялися відповідно до зазначених вище принципів (Швалб Ю.М.), було укладено кілька груп. Пропонуємо до розгляду таку: група маріупольських спортсменів з вадами здоров'я, до складу якої входили – О.В. Комаров (спортсмен з вадами опорно-рухового апарату, член параолімпійської збірної команди України з плавання 2009, майстер спорту міжнародного

класу з плавання, багаторазовий чемпіон і рекордсмен України з плавання серед спортсменів з обмеженими фізичними можливостями), Д.В. Чуфаров (спортсмен з вадами зору, багаторазовий призер Параолімпійських ігор, чемпіон і рекордсмен світу 2013 року з плавання, почесний громадянин Маріуполя), А.С. Крюков (спортсмен з вадами опорно-рухового апарату, майстер спорту України міжнародного класу з пауерліфтингу, чемпіон і рекордсмен Європи 2013 р.) – та представник мерії міста в особі заступника начальника управління соціального захисту населення Центрального району Маріупольської міської ради Голубкова С.П., який розповів про те, що в м. Маріуполі вживаються заходи для гарантування рівних прав та свобод громадянам з інвалідністю (громадяни міста з інвалідністю мають можливість вільно об'єднуватися в громадські формування з метою захисту своїх інтересів; виконавчий комітет Маріупольської міської ради співпрацює з 18 громадськими організаціями мешканців з інвалідністю, а також з 5 ветеранськими організаціями, в яких на обліку перебувають в тому числі й ветерани з інвалідністю; на фінансову підтримку громадських організацій з міського бюджету у 2017 році виділено 752,0 тис. грн.).

У процесі гри також було отримано такі пропозиції від учасників щодо: 1) створення доступного середовища для отримання соціальних послуг, а саме: надання інформаційної допомоги на вокзалах і в місцях громадського користування, створення відео-диспетчерської служби для зв'язку з екстреними службами для осіб з вадами слуху та зору тощо; 2) комплектації дитячих і спортивних майданчиків елементами для жителів з інвалідністю, а саме: оснащення тротуарів тактильною плиткою, розширення бордюрів для пересування громадян на інвалідних візках, придбання вертикальної платформи для підйому людей з інвалідністю в залізничний транспорт та ін.; 3) створення нового сайту міського Центру практичної психології і соціальної роботи для всіх учасників НВП, з метою розміщення рекомендацій, методичної літератури для педагогів та батьків.

Отже, у **висновку** слід зазначити, що є всі підстави стверджувати про те, що досвід аналізу організаційно-діяльничої гри відкриває значні потенційні можливості використання екопсихологічних вимірів для осмислення означеної проблеми. На практиці застосування організаційно-діяльничої гри передбачає створення нової моделі взаємозв'язку міста та носія аномалії, що вибудовується у том числі на принципах, сформульованих Швалбом Ю.М. Значним набутком дослідження, проведеного у розвідці є використання концептів життєдіяльності особистості – носія аномалії в умовах сучасного міста (на прикладі міста Маріуполя). Також слід зазначити, що проектування як метод управління може застосовуватися не лише до окремих проблем, але й до сучасних проблем екологічної пси-

хології, до вивчення і дослідження життєдіяльності особистості як носія аномалії в умовах сучасного міста. Ми вбачаємо перспективи подальшого дослідження – створення проектів програм життєдіяльності носіїв аномалії як у місті, так і в селі.

Список використаних джерел

1. Ілюстрована історія забобонів і чаклунства. Від давнини до наших днів / уклад. А. Леман. – К. : Либідь, 1991. – 671 с.
2. Карсон Р. Анормальная психология / Р. Карсон, Дж. Батчер, С. Минека. – 11-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 1167 с.
3. Косяк В. А. Эпистемология человеческой телесности / В. А. Косяк. – Сумы: Унив. кн., 2002. – 362 с.
4. Платон. Тимей / Платон // Собр. соч. : в 3 т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3, ч. 1. – С. 455–542.
5. Спенсер Г. Синтетическая философия : пер. с англ. / Г. Спенсер. – М. : Иностр. лит., 1977. – 791 с.
6. Токарев С. А. Ранние формы религии / С. А. Токарев. – М. : Политиздат, 1990. – 622 с.
7. Философия культуры. Становление и развитие / под ред. М. С. Кагана, Ю. В. Перова, В. В. Прозерского, З.П. Юровской. – СПб. : Лань, 1998. – 448 с.
8. Фрезер Д. Д. Золотая ветвь: исследование магии и религии / Д. Д. Фрезер ; пер. с англ. М. К. Рыклина. – М. : Политиздат, 1986. – 703 с. – (Б-ка атеист. лит.).
9. Шекспір, В. Король Лір / Вільям Шекспір ; [пер. Максима Рильського] // Тво–ри : в 6 т. Т. 5.–К. : Дніпро. 1986.–С. 235–343.
10. The Penguin ENGLISH DICTIONARY. New. fully updated third edition. – Penguin Books, 2007. – 1498 p.
11. White, Leslie. The Concept of Cultural Systems: A Key to Understanding Tribes and Nations / Leslie White. –New York : Columbia University Press, 1975. – 192 p.

Транслітераційний переклад списку використаних джерел

1. Ілюстрована історія забобонів і чаклунства. Від давнини до наших днів / уклад. А. Леман. – К. : Либідь, 1991. – 671 с.
2. Karson R. Anormal'naja psihologija / R. Karson, Dzh. Batcher, S. Mineka. – 11-e izd. – SPb. : Piter, 2004. – 1167 s.
3. Kosjak V. A. Jepistemologija chelovecheskoj telesnosti / V. A. Kosjak. – Sumy: Univ. kn., 2002. – 362 s.
4. Platon. Timej / Platon // Sobr. soch. : v 3 t. – M. : Mysl', 1971. – T. Z, ch. 1. – S. 455–542.
5. Spenser G. Sinteticheskaja filosofija : per. s angl. / G. Spenser. – M. : Inostr. lit., 1977. – 791 s.
6. Tokarev S. A. Rannie formy religii / S. A. Tokarev. – M. : Politizdat, 1990. – 622 s.
7. Filosofija kul'tury. Stanovlenie i razvitie / pod red. M. S. Kagana, Ju. V. Pe-rova, V. V. Prozerskogo, Z.P. Jurovskoj. – SPb. : Lan', 1998. – 448 s.

8. Frezer D. D. Zolotaja vetv': issledovanie magii i religii / D. D. Frezer ; per. s angl. M. K. Ryklina. – M. : Politizdat, 1986. – 703 s. – (B-ka ateist. lit.).
9. Shekspir, V. Korol' Lir / Vil'jam Shekspir ; [per. Maksyma Ryl's'kogo] // Tvo-ry : v 6t. T. 5.–K. : Dnipro. 1986.–S. 235–343.
10. The Penguin ENGLISH DICTIONARY. New. fully updated third edition. – Penguin Books, 2007. – 1498 p.
11. White, Leslie. The Concept of Cultural Systems: A Key to Understanding Tribes and Nations / Leslie White. –New York : Columbia University Press, 1975. – 192 p.

Попович Е.В. Модели взаимодействия явления аномального и общества в их историческом развитии: эконсихологические измерения

Проанализировано явление человеческой аномалии как социального института, на принципах которого выстраивается стройная модель, фиксирующая взаимодействие «явления аномального» и общества на всех этапах исторического развития человечества. В исследовании рассматривается в пространстве многоуровневой системы «носитель аномалии – среда», на принципах эконсихологии (Швалб Ю. М.), автор статьи презентует результаты проведения организационно-деятельностной игры «Проектирование эколого-ориентированного развития современного города».

Ключевые слова: аномальное явление, человек с особыми потребностями, компенсация, общество, глобализация, идентификация, среда, креационность

Popovych O.V. Models of interaction of anomalous phenomena and society in their historical development: ecological dimensions

Analyzed the phenomenon of human anomalies as a social institution, which is built on the principles of harmonous model that captures the interaction of «anomalous phenomena» and society at all stages of the historical development of mankind. In the article, the multi-level system «carrier of anomaly – environment» is considered in the open air on the principles of ecopsychology (Schwalb Yu.M.). The author of the article presents the results of the organizational and activity game «eco-oriented orientation of evolution of the modern city».

Key words: abnormal phenomenon, people with special needs, compensation, society, globalization, recreational, environment, identification

ОРГАНІЗАЦІЯ ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ ЯК ЧИННИК ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ЛЮДИНИ У МІСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

В статті висвітлюються проблеми психологічної адаптації людини у великому місті. Викладений підхід до адаптації як процесу пасивного пристосування людини до дії міських стресорів. Показані обмеження такого підходу, які стали передумовою появи нового тлумачення адаптації. Психологічна адаптація - процес пошуку рівноваги між взаємодіючими сторонами – людиною та міським середовищем, у якому активною стороною є людина. В якості важливого чинника адаптації до міського способу життя розглядається активність самих містян, спрямована на пристосування об'єктів міської інфраструктури до своїх соціокультурних запитів та потреб. В цьому сенсі доцільно казати не про адаптацію людини до міста, а про її адаптацію у місті. Доводиться, що ефективним засобом адаптації людини у місті виступає організація містянами сучасних публічних просторів, які відповідають трендам мобільності та індивідуальності.

Ключові слова: *психологічна адаптація, теорії психологічної адаптації людини у місті, міські стресори, публічні міські території та простори*

Урбаністичний бум, який охопив країни Європи та Америки на початку XIX століття, призвів до появи цілої низки нових психологічних проблем у населення великих міст та мегаполісів, що народжувалися. У екологічній психології досить повно вивчені механізми адаптації особистості до міських стресорів, якими виступають такі негативні фактори міського середовища як шум, перенасиченість стимулами, засміченість, скупченість, інтенсивний рух транспорту тощо [2; 6; 7]. Однак процес психологічної адаптації розглядається скоріше як процес пасивного пристосування людини до чинників середовища, не враховуються закономірності адаптації як механізму пошуку балансу між людиною та довкіллям, у якому людина виступає активною стороною.

Мета статті полягає у розширенні наукових уявлень про закономірності психологічної адаптації людини у місті та проектуванні на цій основі практичних заходів забезпечення гармонійного співіснування людини та її міського оточення.

Розглядаючи механізми психологічної адаптації до негативних впливів міського довкілля, дослідники доходять висновку про зна-

чну схожість в цих механізмах, а також в способах і ефектах їх впливу на розвиток людської особистості.

Найбільш сильним стресором міського середовища є його перенасиченість інформацією, візуальними, акустичними та іншими сигналами і подразниками. Велика кількість імпульсів маскує дійсно важливу інформацію, ускладнюючи її прийом. У протидію перенасиченому подразникам довшими людина виробляє специфічну адаптаційну стратегію. Вона не сприймає і не концентрує увагу на інформації, яку не вважає важливою для себе. Чим більше перенасичений подразниками простір, тим менше їх число здатна використати людина для орієнтування в ньому. Якщо кількість інформації перевищує певний рівень, поведінка стає дуже простою, рутинною, автоматизованою. Людина допускає помилки і втрачає істотні дані. Таким чином адаптація до перенасиченого подразниками середовища обертається втратою часу, помилками, неефективними поведінковими стратегіями.

Дані про способи і процес адаптації до різних міських стресорів свідчать про те, що пристосування, звикання до постійної їх дії обертається негативними наслідками для розвитку особистості як суб'єкта соціальних і екологічних дій. Про це ж в певній мірі свідчать соціально-психологічні феномени відчуження і розмивання відповідальності, які виникають в так званому перенаселеному середовищі. Прикладом такого середовища є місто, для якого характерне не тільки різноманіття фізичних подразників, але і велика кількість людей, постійні соціальні контакти, які носять дуже часто самий поверхневий характер. Пристосовуючись до існування бік об бік з різними людьми, суб'єкт стає несприйнятливим до їх присутності, ігноруючи часом і прямі прохання про допомогу. Байдужість іноді приймає крайні форми. Наприклад, влітку 1976 року в басейні Парламент-Хіл-Лідо у Лондоні був втоплений молодий чоловік. Його тримали під водою, доки він не захлинувся. Хоча у басейні на той момент знаходилося більш ніж тисяча відвідувачів, ніхто не заохотів втрутитися [2, с. 168].

Відсутність відгуку соціальні психологи пояснюють двома причинами - конформністю і розмиванням відповідальності. Суть конформних реакцій полягає в тому, що при демонстрації більшістю своєї байдужості до того, що відбувається, людина відчуває виправданим своє бажання не втручатися. Крім того, має місце розподіл, розмивання відповідальності на всіх присутніх, бо наявність інших людей робить менш насущними дії даного індивіда.

Загалом постійна дія всіх стресорів міста, їх перетворення в невід'ємний компонент повсякденного оточення людини веде до того, що людина перестає їх сприймати. Оскільки вона не може покинути середовище або змінити його, вона звикається з постійними

його імпульсами. Це своєрідний захисний механізм сприйняття, який забезпечує нормальну життєдіяльність організму в умовах дії надмірної, занадто сильної або одноманітної стимуляції. Така реакція зовні виявляється в байдужості людей до несприятливого оточення, яке стало фоном їх життя, в спокійному і апатичному ставленні до незручностей, які їм доставляють міські негаразди.

Адаптація індивідів до несприятливого середовища служить своєрідною причиною і умовою подальшого погіршення якості останнього. Пасивна, незацікавлена позиція окремих людей, по-перше, є зручною для організацій, які управляють містом, бо, завдяки такій позиції, вони можуть облаштовувати середовище, орієнтуючись виключно на свої корпоративні цілі. По-друге, така позиція стимулює самих цих людей на деструктивні дії в середовищі, які призводять до ще більшого його забруднення і руйнування.

Останні приклади самі по собі протирічать підходу до психологічної адаптації як процесу пасивного пристосування до середовища. Вони свідчать про те, що адаптація взаємообумовлений процес, що адаптуючись до міського середовища, городяни тим самим впливають на нього, немов би пристосовуючи місто до свого стану. Тим самим досягається своєрідний баланс, рівновага в системі «місто-городяни», але на все більш низькому рівні.

Важливим моментом, який не враховують прихильники тлумачення адаптації як пасивного підпорядкування індивіда незалежному від нього середовищу, є те, що об'єкти довкілля істотно розрізняються за можливостями їх освоєння особистістю, за тими ресурсами, які вони можуть надати людині для інтелектуального, морального, естетичного розвитку. З цієї точки зору виділяються принаймні два типи середовища, відмінність між якими яскраво охарактеризував фахівець в галузі поведінкової географії Д.Голд. Він пише: «бувають ситуації, що залишають індивіду обмежений вибір дій і що змушують його максимально пристосуватися до них; набагато цікавіше, однак, дослідити такі випадки, коли визнається повна свобода волі і поведінки, і людина бачиться цілеспрямованою істотою, що впливає на навколишнє середовище і в свою чергу перебуває під його впливом» [2, с. 16].

Перший тип середовища - це, як правило, штучне середовище, що пред'являє жорсткі вимоги до людини. Воно може бути насиченим одноманітними і при цьому численними стимулами, приголомшувати людину занадто сильними подразниками, однак в будь-якому випадку людина може до нього лише пристосуватися шляхом звикання, зниження чутливості до дії несприятливих факторів. Прикладом такого середовища можуть слугувати ділянки автомобільних доріг з поганим покриттям і напруженим рухом транспорту та пішоходів, цехи промислових підприємств, що не

відповідають ергономічним вимогам: з високою зашумленістю, загазованістю, поганим освітленням, неоптимальним температурним режимом. Таке середовище відомий югославський вчений-еколог Д.Ж.Маркович яскраво характеризував таким чином: «виникла своєрідна холодна логіка: величезний предметний рух індустріальної цивілізації з ранку до ночі грабує масу людей, ставлячи їх діяльність на певні рейки, підводить їх до заздалегідь прорахованих ситуацій, укладає їх життя в жорсткі і тверді кордони» [4, с. 60].

Другий тип середовища не пред'являє подібних жорстких вимог до адаптивних можливостей людини. Це середовище складається з різноманітних за своїм змістом і функціональним призначенням об'єктів. Воно, навіть незважаючи на перенасиченість подразниками, здатне сприйматися людиною, не притупляючи її почуттів і не перенасичуючи її інформацією, за умов, що ця людина прагне в повній мірі використати його різноманітні можливості.

Прикладом такого середовища є простір великого міста. Його можливості для розвитку особистості ще не достатньо досліджуються в екологічній психології, яка більше зайнята аналізом міських стресорів, описаних вище. При такому підході випускається з уваги те, що місто може бути приємним місцем для мешкання, джерелом натхнення і творчості, місцем величезних можливостей для розширення кругозору, культурного і духовного зростання. Чи будуть використані особистістю для свого розвитку ресурси і можливості міського середовища, чи вона буде лише реагувати на монотонні подразники свого повсякденного життя, залежить від кола потреб і інтересів особистості, від того, які її життєві цінності.

На наш погляд, протистояти деградації міського простору може активність самих містян щодо пристосування, адаптації об'єктів міської інфраструктури до своїх соціокультурних запитів та потреб. В цьому сенсі доцільно казати не про адаптацію людини до міста, а про її адаптацію у місті.

Висловлена думка спирається на більш широке тлумачення адаптації, ніж пасивне пристосування до середовища. У психологічних розробках проблем особистості, в першу чергу, завдяки роботам Ж.Піаже, сьогодні є визнаним трактування адаптації як єдності взаємозумовлених, протилежно спрямованих процесів врівноваження суб'єкта із середовищем [1]. Поняття балансу, врівноваження становитимуть ключовими для визначення адаптації. Тенденція до встановлення рівноваги між компонентами реальних систем має універсальний характер. Починаючи з біологічної форми руху «стан рівноваги тимчасовий, він увесь час порушується ... процес же врівноваження постійний» [5 с. 189]. При такому тлумаченні адаптації виділяється активна підсистема (наприклад, організм або суб'єкт) і середовище, в якій ця підсистема функціонує. Тенденція до вста-

новлення рівноваги в процесі їх взаємодії - за умови, що зазначена активна підсистема не руйнується і, більш того, підтримуються певні параметри її функціонування - як раз і описується за допомогою поняття адаптації в його широкому трактуванні.

Якщо повернутися до проблеми адаптації людини у місті, то активною підсистемою, яка здатна змінити на краще цілісну систему «місто-городяни» за певних умов виступають самі мешканці міста. Зупинимось на деяких практичних питаннях адаптації городянина у місті в світлі викладеного нами розуміння процесу адаптації. Ми вважаємо, що сучасне місто цілком може протистояти міському стресу і вивільнити активність городян, розширити, розвинути їх найрізноманітніші інтереси і запити. Одним із ефективних засобів підвищення активності людини у місті є організація так званих публічних міських просторів. Відомий урбаніст, дослідник проблеми публічних просторів Р.Сеннет вважав їх визначальною рисою ту обставину, що тут містяни можуть зустрічати незнайомих їм людей, бути присутніми разом з ними та вступати у взаємодію. У міському публічному просторі відбувається обмін між людьми у найширшому розумінні цього слова. Люди обмінюються не тільки матеріальними речами, але й ідеями, вміннями, емоціями, враженнями тощо [8].

Треба зазначити, що вся історія міст пов'язана з публічними просторами, які мають таку загальну характеристику як територіальність. Публічні простори того чи іншого змісту завжди мали певну територіальну локалізацію. Прикладами є міські площі, парки, стадіони, театри, частково торгова інфраструктура. Наприклад, ринки в містах були і залишаються і місцем де обмінюються новинами, просто спілкуються і т.п.

Однак, для сучасного міста все більш виразною стає тенденція втрати публічними просторами ознак територіальності. У сучасних містах територія, по-перше, не визначає змісту: на одній і тій же території може бути різний зміст, а на різних - один й той самий зміст; по-друге, з'являються публічні простори, які не мають фіксованої території. Наприклад, вулиці, площі, музеї, бібліотеки стають просторами самодіяльних карнавалів, фестивалів, виставок, майстер-класів тощо. На нашу думку така трансформація публічних просторів має під собою суттєве психологічне підґрунтя, яке виражається у прагненні сучасної людини (особливо молодой) до публічного самовираження, а також у переживанні «позатериторіальності» як втрати усвідомлення людиною значення та цінності для неї певних територій. Розглянемо дещо детальніше вказані феномени свідомості, які змінюють позицію городян щодо публічних просторів міста.

Важливою тенденцією розвитку свідомості сучасної людини є орієнтація на публічне виявлення свого духовного, культурного

потенціалу. Цю тенденцію, яка притаманна в тому числі і територіальним спільнотам, пов'язують, перш за все, із настанням ери цифрових технологій. Спілкування у комп'ютерних мережах відкриває необмежені можливості пошуку однодумців, в тому числі і у культурних заходженнях, створення груп, знаходження ними засобів та форм публічного самовираження. Можливість найширшого суспільного відгуку підвищує цінність творчої самореалізації.

Прагнення до самовираження на публіці суб'єктивно полегшується і стимулюється ще однією особливістю сучасної свідомості. Люди все частіше стикаються з відчуттям так званої «позатериторіальності» як переживанням втрати територіями перебування свого функціонального призначення та своєї суб'єктивної цінності.

Сьогодні людська діяльність далеко не завжди здійснюється в межах фіксованої та спеціально обладнаної території, і ця тенденція з розвитком роботизації і цифрових технологій управління виробництвом буде тільки наростати. Уже сьогодні ІТ-технології дозволяють приймати і передавати інформацію в будь-якому місці - вдома, в парку, в кафе. Для ІТ працівників втрачає значення поняття «робочого місця», оскільки їхня трудова діяльність може здійснюватися в будь-який час, в будь-якій точці земної кулі.

Ще однією особливістю «позатериторіальності» є зниження суб'єктивної цінності приватних територій і взагалі нерухомості. Сучасна людина в силу можливості комфортного і легкого пересування по світу надає перевагу подорожам і новим враженням перед купівлею та доглядом за коштовною домівкою - багатокімнатною квартирою, замиським будинком тощо. Люди досить часто намагаються мінімізувати розміри і вартість своєї нерухомості, іноді просто орендуючи житло.

Загалом ці особливості сучасної свідомості - прагнення до публічного самовираження та зниження суб'єктивної цінності певних територій - стимулюють створення і пошук динамічних публічних просторів для експозиції та розвитку свого духовного, креативного світу. Творча людина не чекає поки її публіка прийде в призначене місце, вона часто-густо сама йде до публіки, знаходить її в найрізноманітніших місцях.

Певна втрата публічними просторами ознак територіальності відкриває величезні можливості для їх трансформації городянами з метою пристосування до запитів і інтересів найрізноманітніших публік. Тим самим укріплюється, зміцнюється дух міста і міська ідентичність.

Якщо на цей аспект свідомості сучасної особистості звертає увагу міська громада та органи місцевого самоврядування, в місті поживляється соціальна і культурна активність. Її ознаками є вихід на вулицю (за межі клубів і будинків культури) музикантів, худож-

ників, танцюристів, різноманітні міські фестивалі - їжі, дитячого малюнка на асфальті, благодійні розпродажі народних промислів і екологічної продукції, майстер-класи тощо, тобто всі практики, в яких проявляється творча природа людини.

До чого слід прагнути органам міської влади в плануванні сучасних публічних просторів, що стимулюють активність городян? Ми пропонуємо, по-перше, не декларативно, а реально визнати городян активною підсистемою, в системі «місто - городяни» шляхом включення в плани і програми розвитку міста окремим напрямом, який включає економічні, соціальні, політичні, психологічні аспекти, підтримку та стимулювання активності городян в організації міського життя.

По-друге, події останніх років, що мали місце на Майдані, площі Тахрір в Каїрі, на Болотній площі в Москві, на площах і вулицях інших міст світу, які були «окуповані» жителями, демонструють, що класичні форми суспільного життя рано списувати з рахунку, і отже, потреба в класичних громадських просторах формату площі, яка вміщує тисячі громадян, залишається.

По-третє, слід подумати про такі міські простори, які відповідають трендам мобільності і індивідуальності. Потрібні простори-трансформери, які гнучко змінюють своє призначення протягом короткого відрізка часу, потрібні пішохідні вулиці і площі, відкриті для будь-якої публіки, потрібні так звані «коворкінги», які поєднують в собі ознаки місця для роботи і відпочинку і саме цим привертають до себе молодь сучасних міст. Важливо розширювати функції традиційних установ культури, надаючи їм статусу сучасних публічних просторів. Так музей може ставати концертним майданчиком і місцем для публічних дискусій, бібліотека може відкривати свої двері для художніх перформансів і виставок-продажів творів місцевих художників.

В цілому організація сучасних публічних просторів не вимагає значних фінансових витрат, вона стимулюється бажанням відкрити місто для активності городян, усвідомленням владою того факту, що саме жителі міста є його реальними господарями.

Висновки.

Психологічні проблеми адаптації людини у місті виходять далеко за межі традиційного підходу до адаптації як пристосування до дії міських стресорів. Такі проблеми також не вирішуються шляхом психологічного «вписування» містян у жорсткі реалії міського життя.

Теоретичним підґрунтям дослідження психології жителя великого міста виступають наукові уявлення про адаптацію як двосторонній процес пошуку рівноваги, встановлення балансу між взаємодіючими сторонами – людиною та середовищем, у якому активною стороною є людина. Відповідно до таких уявлень, ми розглядаємо в

якості важливого чинника адаптації до міського способу життя активність самих містян, спрямовану на пристосування об'єктів міської інфраструктури до своїх соціокультурних запитів та потреб. В цьому сенсі доцільно казати не про адаптацію людини до міста, а про її адаптацію у місті. В якості ефективного засобу адаптації людини у місті розглядається організація самими містянами сучасних публічних просторів, які відповідають трендам мобільності та індивідуальності.

Список використаних джерел

1. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г.А.Балл // Вопросы психологии. — № 1. — 1989. — С. 118-122.
2. Голд Д. Психология и география: Основы поведенческой географии / Д.Голд — М.: Прогресс, 1990. — 304 с.
3. Костюк Г. С. Развитие и воспитание / Г.С.Костюк // Общие основы педагогики. — М.: Просвещение, 1967. — С. 139 - 197.
4. Маркович Д.Ж. Социальная экология / Д.Ж.Маркович — М.: Просвещение, 1991. — 173 с.
5. Налчаджян А. А. Социально-психическая адаптация личности: формы, механизмы и стратегии / А.А.Налчаджян — Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1988. — 263 с.
6. Перцик Е.Н. Среда человека: Предвидимое будущее / Е.Н.Перцик — М.: Мысль, 1990. — 365 с.
7. Психология и архитектура: тезисы конференции в Лохусалу. — Таллинн, 1983. — Ч. 1 — 203 с. Ч.2 — 212 с.
8. Сеннет Р. Падение публичного человека. / Р. Сеннет. — М.: Логос, 2002. — 424 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Ball G.A. Ponjatyje adaptacyu y ego znachenye dlja psyhologyy lychnosty / G.A.Ball // Voprosy psyhologyy. — № 1. — 1989. — S. 118-122.
2. Gold D. Psyhologyja y geografija: Osnovy povedencheskoj geografyy / D.Gold — М.: Progress, 1990. — 304 s.
3. Kostjuk G. S. Razvytye y vospytanye / G.S.Kostjuk // Obshhye osnovy pedagogyky. — М.: Prosveshhenye, 1967. — S. 139 - 197.
4. Markovyh D.Zh. Socyjal'naja ekologyja / D.Zh.Markovyh — М.: Prosveshhenye, 1991. — 173 s.
5. Nalchadzhan A. A. Socyjal'no-psyhycheskaja adaptacyja lychnosty: formy, mehanyzmy y strategyy / A.A.Nalchadzhan — Erevan: Yzdatel'stvo AN Armjanskoj SSR, 1988. — 263 s.
6. Percyk E.N. Sreda cheloveka: Predvydymoe budushhee / E.N.Percyk — М.: Мысл', 1990. — 365 с.
7. Psyhologyja y arhytektura: tezyisy konferencyy v Lohusalu. — Tallynn, 1983. — Ch. 1 — 203 s. Ch.2 — 212 s.
8. Sennet R. Padenye pablychnogo cheloveka. / R. Sennet. — М.: Logos, 2002. — 424 s.

Рудоміно-Дусятська Е.В. Организация публичного пространства как фактор психологической адаптации человека в городской среде

В статье рассматриваются проблемы психологической адаптации человека в большом городе. Изложен подход к адаптации как процессу пассивного приспособления человека к действию городских стрессоров. Показаны ограничения такого подхода, которые стали причиной возникновения новой трактовки адаптации. Психологическая адаптация - процесс поиска равновесия между взаимодействующими сторонами - человеком и городской средой, в котором активной стороной является человек. Показано, что важным фактором адаптации к городскому образу жизни является активность самих горожан, направленная на приспособление объектов городской инфраструктуры к своим социокультурным запросам и потребностям. В этом смысле целесообразно говорить не об адаптации человека к городу, а о его адаптации в городе. В качестве эффективного средства адаптации человека в городе рассматривается организация самими горожанами современных публичных пространств, которые соответствуют трендам мобильности и индивидуальности.

Ключевые слова: психологическая адаптация, теории психологической адаптации человека в городе, городские стрессоры, публичные городские пространства и территории

Rudomino-Dusiatska O.V. Organization of Public Space as a Factor of Psychological Adaptation of a Person in an Urban Environment

The article deals with the problems of psychological adaptation of a person in the urban environment. Traditionally, adaptation is studied as a passive response to the action of urban stressors. The limitations of this approach are shown, which led to the appearance of a new interpretation of adaptation. Psychological adaptation is the process of finding a balance between the interacting parties - the person and the urban environment, in which the active side is a person. It is shown that the important factor of adaptation to urban life is the activity of citizens themselves, aimed at adapting the objects of urban infrastructure to their social and cultural needs. In this sense, it is advisable not to talk about adapting a person to the city, but about his adaptation in the city. An effective means of human adaptation in the city is the organization by citizens themselves of modern public spaces that correspond to the trends of mobility and individuality.

Keywords: psychological adaptation, theories of psychological adaptation of a person in the city, urban stressors, public urban spaces and territories

УДК 159.9.07

САРАЕВА Н.М.

доктор психологических наук, доцент, профессор Забайкальского государственного университета, г. Чита, Россия

СУХАНОВ А.А.

кандидат психологических наук, доцент, доцент Забайкальского государственного университета, г. Чита, Россия

ЖИЗНЕСПОСОБНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА: ЭКОПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ¹

Актуальность изучения жизнеспособности человека определяется наличием многих рисков ее сохранения в условиях глобального экологического кризиса и социальной нестабильности. Понятие жизнеспособности в психологической науке рассматривается с разных методологических позиций, что определяет разнородность трактовок его содержания. Опираясь на положения экопсихологического подхода к развитию психики (В.И. Панов), авторы статьи понимают жизнеспособность как системное свойство системы «человек - жизненная среда», что позволяет преодолеть сведение его содержания только к биологическим или, с другой стороны, только к личностным характеристикам человека. Цель статьи – дать обоснование необходимости применения указанного подхода к анализу понятия «жизнеспособность».

Ключевые слова: *жизнеспособность человека, экопсихологический подход, система «человек – жизненная среда», системное свойство, био-психо-социальное явление, модель жизнеспособности*

Постановка проблемы. Жизнедеятельность человека в современных условиях сопряжена со многими рисками, природными и социальными. Они создают угрозу самому существованию человека и, требуя длительного напряжения и мобилизации сил, истощают человека, являются серьезным вызовом его жизнеспособности. Отсюда актуализация исследовательского интереса к проблеме жизнеспособности человека, наблюдаемая в разных дисциплинах, направлениях научного знания. И в психологии, где относительно недавно высказывались сомнения в самом наличии собственно психологического содержания понятия «жизнеспособность», сегодня отмечается значительная активизация научного поиска в предметном поле жизнеспособности и в смежных областях: жиз-

¹ Работа поддержана РФФИ, проект № 17-06-00151 «Изучение жизнеспособности молодежного населения региона экологического неблагополучия (на примере школьников и студентов Забайкальского края)»

нестойкости, совладания со стрессами и преодоления трудностей, психологической выносливости, благополучия и здоровья. Однако, эта активизация пока не привела к созданию единства в понимании и трактовках психологической сущности жизнеспособности. Новизна понятия в психологии и его сложность (междисциплинарный и межпарадигмальный статус) обуславливают, с одной стороны, нечеткость, «размытость» и расширение его содержания, неопределенность границ, а с другой стороны, – неоправданное сужение этих границ, сведение понятия только к характеристикам высшего – личностного – уровня психики.

Поставленная нами задача изучения жизнеспособности человека, постоянно проживающего в условиях экологически неблагоприятной жизненной среды, вызывает необходимость уточнения понимания жизнеспособности, которое существует в разных подходах к ее исследованию, и определения собственных позиций анализа, поскольку названные выше последствия разнородности трактовок понятия и обозначаемой им феноменологии препятствуют ее решению.

Цель данной статьи – сопоставление толкования жизнеспособности (соответственно, ее показателей и структуры) в работах российских психологов, представляющих основные подходы к ее исследованию, а также обоснование применения нового – эконсихологического – подхода к ее изучению для решения указанной задачи.

Анализ последних исследований позволяет констатировать, что в психологической науке оформляется самостоятельное продуктивное научное направление, посвященное изучению жизнеспособности человека. В работах ведущих российских авторов (А.И. Лактионова [9], А.В. Махнач [14; 16; 17], А.А. Нестерова [19], Е.И. Рылская [25] и др.) раскрыто содержание понятия, обосновано употребление связанной с ним терминологии, названы основные подходы к изучению жизнеспособности, рассмотрена ее структура, проведена для целей конкретных исследований операционализация понятия и разработан отечественный диагностический инструментарий (опросники жизнеспособности для подростков и взрослых), представлена соответствующая эмпирика. Однако накопленный богатый исследовательский материал не свободен от противоречий, которые обнаруживаются уже в ответе на вопросы, «к категории каких психических явлений относится жизнеспособность, в чем ее сущность?».

Изложение основного материала. Для подтверждения этого тезиса обратимся к коллективной монографии по проблеме жизнеспособности человека, выпущенной Психологическим институтом Российской академии образования в 2016 году и пред-

ставляющей позиции многих исследователей [7], к ряду других работ. Большинство авторов монографии определяют жизнеспособность как *способность* («способность человека к преодолению неблагоприятных жизненных обстоятельств с возможностью восстанавливаться <...> способность к жизни во всех ее проявлениях, базирующаяся на воле к ней» [18, с. 11], «способность людей, семей, групп и сообществ осознать и использовать свои внутренние и внешние ресурсы <...>, общая способность человека» [20, с. 51]; «Жизнеспособность определена как интегральная способность <...> жизнеспособность – это сложное единство, ансамбль разнообразных природных и духовных способностей с ведущей ролью последних [24, с. 77-78]; «способность человека или группы людей хорошо развиваться вопреки дестабилизирующим событиям, трудным условиям жизни...» [10, с. 60]. Последний автор ссылается на Б.Г. Ананьева, который, вводя в психологическую науку это понятие, имел в виду общую способность человека к эффективному функционированию) [3]. В.Д. Шадриков относит жизнеспособность к особому классу *духовных способностей* [28].

По К.А. Абульхановой, жизнеспособность – это *активность субъекта*, проявляющаяся в заданных обстоятельствах. В ее работах обосновывается роль сознания в обеспечении жизнеспособности субъекта [1; 2].

Приводится понимание жизнеспособности как *динамического процесса*, включающего в себя позитивную адаптацию [10]. Т.А. Нестик (со ссылкой на А.В. Махнача и А.И. Лактионова) подчеркивает: жизнеспособность является *процессом адаптации личности и группы к трудностям, а не стабильной характеристикой* [21]. Для Г.А. Виленской жизнеспособность – это не устойчивая черта или постоянное кросс-ситуационное свойство, а *нечто, что просто есть* у человека [4].

А.И. Лактионова называет жизнеспособностью человека всю систему его *резервов и ресурсов*, рассматриваемых в рамках биолого-генетического, психологического и средового контекста, а именно, – *психических ресурсов адаптации* [10]. Согласно Е.И. Кузьминой, жизнеспособность является *духовным потенциалом личности* [8]. Как *энергетический потенциал* человека рассматривает жизнеспособность Б.Г. Ананьев [3].

Жизнеспособность называют *интегративной характеристикой, системным свойством* (А.И. Лактионова, А.В. Махнач, Ю.В. Науменко), *общесистемным психическим свойством* [6]. А.А. Нестерова пишет: «жизнеспособность понимается нами в качестве системного качества личности <...> Жизнеспособность личности – это результат *различных комбинаций переменных*, которые находятся под влиянием биологических, социальных, культурных,

психологических условий» [19, с. 53]. Для А.И. Лактионовой это метасистемное понятие (метаспособность). С представлениями о жизнеспособности как о метасистемном феномене согласна Е.А. Сергиенко [27].

В ряде работ можно видеть объединение характеристик. Так, по определению Е.А. Сергиенко, жизнеспособность человека – *интегративная психологическая характеристика*, позволяющая раскрыть способность к адаптации, сохранению собственной аутентичности, преодолению трудных жизненных ситуаций действиями вопреки, а не благодаря обстоятельствам и условиям. При этом жизнеспособность является *потенциалом, предпосылкой к развитию и адаптации* [Там же].

Подводя итог этому очень краткому обзору, имеющему цель лишь проиллюстрировать существующую в психологической науке «разноголосицу» в трактовках жизнеспособности, подчеркнем, что понимание ее как интегративного, системного свойства преобладает в работах российских психологов.

Такое толкование присутствует в наиболее часто реализуемых подходах к изучению жизнеспособности, в создаваемых моделях. Они (в первую очередь, зарубежные) названы А.В. Махначом [15], который дифференцирует медицинскую и социальную, феноменологическую и системную, другие модели изучения жизнеспособности. Среди подходов к ее рассмотрению в качестве наиболее перспективного А.В. Махнач выделяет экологический подход [14] и подчеркивает, что его собственные исследования проводятся в русле социокультурного экологического подхода [17]. В рамках социально-психологического подхода проводят свои разработки А.А. Нестерова [19], А.И. Лактионова [9]. Позиции авторов по мере развития исследований уточняются, расширяются, и в рассматриваемой монографии А.А. Нестерова говорит о необходимости интеграции категориального аппарата нескольких научных парадигм социальной психологии для изучения жизнеспособности. А.И. Лактионова представляет уже метакогнитивный подход. Исследование Е.А. Рьльской доказало продуктивность комплексного использования возможностей классической и неклассической рациональности, в частности, теории психологических систем В.Е. Ключко как конкретного варианта системно-антропологического подхода в психологии, транскомуникативной теории В.И. Кабрина как одного из вариантов коммуникативного подхода в изучении жизнеспособности [25] (в рассматриваемой коллективной монографии она представляет интегративный подход [24]). Перечень подходов, заявляющих о реализации принципа системности в изучении жизнеспособности, можно продолжать, поскольку разработка проблемы в российской психологии является многоаспектной. И

эвристичность, обоснованность признания жизнеспособности системным свойством не вызывает сомнений.

Естественным и закономерным следствием такого рассмотрения является постулат о неразрывной связи жизнеспособности со средой человека в работах ведущих российских исследователей. В.А. Мазиллов, Е.И. Рыльская, отмечают, что психологическая жизнеспособность человека есть результат взаимодействия человека и среды [13]. О.С. Разумовский и М.Ю. Хазов понимают жизнеспособность как согласие человека с внешней средой и самим собой [23]. А.И. Лактионова полагает, что жизнеспособность человека представляет собой всю систему его резервов и ресурсов, рассматриваемых в рамках биолого-генетического, психологического и средового контекста его развития и функционирования [10].

Исходя из понимания жизнеспособности человека как системного свойства, проявляющегося в системе «человек – среда», психологи акцентируют ее связь с адаптацией. Изучение жизнеспособности человека, собственно, и началось в проблемном поле адаптации. А.В. Махнач называет адаптацию среди шести компонентов жизнеспособности [16]. Е.А. Лактионова вообще определяет жизнеспособность как «индивидуальную способность человека к социальной адаптации и саморегуляции» [9]. А.А. Нестерова также полагает, что жизнеспособность – это «способность к успешной адаптации» [19, с. 65].

Однако нельзя не заметить, что в работах исследователей реализуется преимущественно один вариант системного анализа жизнеспособности: раскрывается роль лишь среды социальной. Даже в экологическом (и социоэкологическом, социокультурном экологическом подходах) речь идет только о социальных средовых предпосылках, условиях, факторах жизнеспособности человека. В экологическом подходе У. Бронфенбреннера, в русле которого работали и российские исследователи, выделяются следующие контексты человеческого развития: семейный, социальный, культурный и исторический [29]. Модель жизнеспособности человека, представленная в работах А.В. Махнача, включает в свою структуру четыре основных контекста: культуру, общество, отношения, индивидуально-личностный [15]. А.И. Лактионовой жизнеспособность определяется как структурно-уровневая совокупность индивидуальных характеристик и внешних регулирующих условий. В последние входят только семейные и социальные условия [9]. Трехуровневые факторы жизнеспособности, названные А.А. Нестеровой, ограничиваются макросоциальными, микросоциальными и личностными [20].

Природная среда как составляющая жизненной среды человека исключена из рассмотрения средовых параметров жизнеспособно-

сти, что, на наш взгляд, существенно сужает границы ее научного анализа.

Продолжим наш обзор существующих трактовок жизнеспособности. Справедливыми являются представления о ее многомерности, разноуровневом характере ее структуры. Так, у А.И. Лактионовой читаем: «жизнеспособность имеет уровневую структуру, совпадающую с уровневой организацией человека. Физиологический, психофизиологический, психологический и социально-психологический уровни должны характеризоваться собственной системой ресурсов, которые тесно взаимосвязаны между собой и входят во взаимодействие со средовыми ресурсами» [10, с. 63]. И далее: «жизнеспособность имеет уровневую структуру, совпадающую с уровневой организацией человека. Субъектный уровень жизнеспособности является связующим началом всех остальных ее уровней» [Там же]. Е.И. Рьльская полагает, что жизнеспособность человека как целостность и системность обеспечивается единством всех уровней его функционирования (индивидуального, субъектного, личностного), реализуемых функциональными, операционными и мотивационными механизмами психики. Для нее «жизнеспособность – это гармоничность сосуществования разноуровневых свойств, при которой некоторые дефекты свойств низшего уровня компенсируются и сверхкомпенсируются свойствами высших уровней [24, с. 77].

Можно ли возражать против такого понимания общей структуры жизнеспособности? Конечно, нет. Все вполне соответствует принципу системности. Но, когда уважаемые авторы начинают перечислять конкретные компоненты (характеристики, показатели), включаемые ими в структуру жизнеспособности, то нередко оказывается, что это показатели лишь высшего, личностного, уровня психики, а о других характеристиках, относящихся к нижележащим уровням, исследователи словно забывают.

Так, А.В. Махнач называет следующие показатели (компоненты) жизнеспособности: самоэффективность, настойчивость, совладание и адаптация, внутренний локус контроля, семейные/социальные отношения, религиозная вера, нравственность, культура человека [15]. У А.А. Нестеровой это самоопределение, жизненная позиция, смысловые идеалы, цели и ценности человека [20]. Наиболее ярко акцент на социальных (личностных) характеристиках жизнеспособности проявляется в работах Е.И. Рьльской. Она пишет: «Жизнеспособность определена как интегральная способность сохранения человеком своей целостности, актуализируемая в связи с необходимостью решения жизненных задач и обеспечивающая динамическое удержание жизни в постоянном сопряжении с требованиями социального бытия и человеческого предназначения» [24, с. 77]. В качестве компонентов жизнеспособ-

ности ею называются способности к адаптации, саморегуляции, саморазвитию, осмысленности жизни, а высоко значимыми факторами жизнеспособности она считает «духовную включенность» и «самоактуализационный потенциал». Е.И. Кузьмина утверждает: жизнеспособность является духовным потенциалом личности [8]. К духовным способностям относит, напомнив, жизнеспособность В.Д. Шадриков.

Пожалуй, только у А.И. Лактионовой ее перечень характеристик жизнеспособности (саморегуляция, контроль поведения, активность, жизнестойкость, совладающее поведение; центральное интегрирующее звено – сознание, способность к рефлексии) может быть соотнесен с психофизиологическим, психологическим и социально-психологическим уровнями, которые она выделяла [10].

В большей же части рассмотренных работ жизнеспособность – это свойство личности, а не человека с его целостной психикой. Иногда это прямо так и обозначается, то есть жизнеспособность сводится только к индивидуальным личностным характеристикам, что, как нам думается, сужает содержание понятия и препятствует постижению его сути.

Для целей нашей работы – исследования психологической жизнеспособности человека, постоянно проживающего в регионе экологического неблагополучия, – необходим иной ракурс рассмотрения, дающий возможность уточнить и расширить границы понятия и обозначаемой им феноменологии, ведь в качестве важного фактора жизнеспособности человека рассматривается взаимодействие его с деформированной экологическими «загрязнениями» природной средой.

Такой ракурс задается эконпсихологическим подходом к развитию психики (В.И. Панов [22]), основным методологическим требованием которого является анализ психических явлений в системе «человек – жизненная среда». Жизненная среда представляет собой единство природных и социальных условий и факторов жизнедеятельности человека.

Жизнеспособность понимается как системное свойство системы «человек – жизненная среда», сложное био-психо-социальное явление, предполагающее включение в его содержание не только комплекса социальных (личностных) характеристик, но и необходимой нейропсихологической, психофизиологической базы для их реализации.

Исследование исходит из идей единства человека и среды (И.М. Сеченов, И.П. Павлов, К. Левин, Ж. Пиаже), взаимосвязи биологических, нейросоматических и психических явлений (С.Л. Рубинштейн, А.Р. Лурия, А.Н. Леонтьев, И.В. Давыдовский и др.).

Мы уже писали, что, делая вполне оправданный акцент на со-

циогенных составляющих таких явлений, как жизнестойкость, необходимо видеть в них ее биологическую основу [26]. В полной мере это относится и к понятию «жизнеспособность». Предметом изучения психологии, по нашему мнению, является достаточно широкий комплекс проявлений жизнеспособности от психофизиологических до социально-психологических.

Экопсихологический подход дополняет и усиливает эвристические возможности применявшихся ранее подходов к изучению жизнеспособности. Исходные методологические позиции экопсихологического подхода к развитию психики дают возможность включить в анализ связи психологической жизнеспособности человека не только с социальными, но и с природными условиями его существования, позволяют изучать жизнеспособность как результирующее воздействий и природной, и социальной среды.

Предлагается следующее рабочее определение: жизнеспособность – это заданная природой (энергетически обеспечиваемая) и развиваемая обществом сложная интегральная характеристика человека (не личности!), системное свойство системы «человек – жизненная среда», обеспечивающее актуальный и потенциальный уровень психической деятельности в данных природных и социальных условиях.

Структура жизнеспособности определяется в соответствии с системной организацией человека А.Н. Леонтьева [11] и дифференциацией психического и психологического Л.С. Выготского, А.Н. Леонтьева.

Согласно Л.С. Выготскому, «предметом психологии являются не психические явления, но нечто более сложное и целое, в состав которого психическое входит только как органический член и что можно было бы назвать психологическим» [5, с. 147]. Он имеет в виду единство психического и физиологического.

А.Н. Леонтьев, как известно, также различает «психическое» и «психологическое». Взаимосвязь психических процессов – это то, что относится к психической реальности. «Проблема личности образует новое психологическое измерение: иное, чем измерение, в котором ведутся исследования тех или иных психических процессов» [12, с. 385].

В соответствии с названной дифференциацией в структуре психологической жизнеспособности нами выделяются три уровня: психофизиологический, психический и личностный (то есть социально-психологический), связанные в единое целое отношениями иерархии.

Исследование в целом направлено на поиск ответа на вопросы, каков уровень жизнеспособности человека, постоянно проживающего в условиях экологического неблагополучия, за счет чего в пси-

хике происходит компенсация негативных средовых влияний и достигается относительный баланс со средой и в определенной мере достаточный уровень жизнеспособности человека? Какова ее цена? Авторы статьи надеются, что применение экопсихологического подхода к изучению жизнеспособности позволит создать предпосылки для того, чтобы в какой-то мере приблизиться к их решению.

Выводы. Формирующееся в психологической науке новое продуктивное научное направление по изучению проблемы жизнеспособности человека отвечает потребностям сегодняшнего дня и отличается высокой активностью.

Однако сложная проблематика разрабатывается в русле разных методологических подходов, следствием чего является неоднозначность понимания жизнеспособности, ее структуры, сущностных характеристик.

Обзор работ ведущих российских исследователей показал, что, признавая системный характер жизнеспособности, обозначая ее неразрывную связь со средой, авторы имеют в виду преимущественно среду социальную, и самую жизнеспособность представляют как комплекс (интеграцию), прежде всего, личностных характеристик. Об этом говорят выделяемые уровни, компоненты структуры жизнеспособности, ее показатели. Это сужает содержание понятия.

Необходим более широкий подход к изучению понятия «жизнеспособность человека» и к обозначаемой им феноменологии. Авторы статьи полагают, что применение экопсихологического подхода к развитию психики (В.И. Панов) даст возможность включить в анализ связи психологической жизнеспособности человека не только с социальными, но и с природными условиями его существования, позволят изучать жизнеспособность как сложное биопсихо-социальное явление - результирующее воздействий и природной, и социальной среды.

Список использованных источников

1. Абульханова-Славская К.А. Сознание как жизненная способность личности / К.А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. — 2009. — Т. 30. — № 1. — С. 32—43.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегии жизни / К.А. Абульханова-Славская — М.: Мысль, 1991. — 299 с.
3. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. — 339 с.
4. Виленская Г.А. Роль контроля поведения в развитии жизнеспособности детей раннего возраста / Г.А. Виленская // Жизнеспособность человека: индивидуальные, профессиональные и социальные аспекты / [Отв. ред. А. В. Махнач, Л. Г. Дикая]. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2016. — С. 60 — 74.

5. Выготский Л.С. Вопросы теории и истории психологии / Л.С. Выготский. Собр. соч. в 6 т. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1982. – 488 с.
6. Галажинский Э.В., Системно-динамический подход к исследованию жизнеспособности человека / Э.В. Галажинский, Е.А. Рыльская // Вестник Томского государственного университета. – 2010. – Вып. 338. – С. 169 – 173.
7. Жизнеспособность человека: индивидуальные, профессиональные и социальные аспекты / [Отв. ред. А. В. Махнач, Л. Г. Дикая]. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2016. – 509 с.
8. Кузьмина Е.И. Самооценка – стержневая характеристика личности и детерминанта жизнеспособности / Е.И. Кузьмина // Жизнеспособность человека: индивидуальные, профессиональные и социальные аспекты / [Отв. ред. А. В. Махнач, Л. Г. Дикая]. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2016. – С. 231 – 241.
9. Лактионова А.И. Взаимосвязь жизнеспособности и социальной адаптации подростков: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / А.И. Лактионова. – М., 2010. – 22 с.
10. Лактионова А.И. Жизнеспособность человека: метакогнитивный подход / А.И. Лактионова // Жизнеспособность человека: индивидуальные, профессиональные и социальные аспекты / [Отв. ред. А. В. Махнач, Л. Г. Дикая]. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2016. – С. 60 – 74.
11. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
12. Леонтьев А.Н. Начало личности – поступок / А.Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения: В 2-х т. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1983. – С. 381 – 385.
13. Мазилев В.А. Психологическое исследование жизнеспособности человека в аспекте коммуникативной методологии / В.А. Мазилев, Е.А. Рыльская // Ярославский педагогический вестник. – 2016. – № 3. С. 192 – 201.
14. Махнач А.В. Жизнеспособность как междисциплинарное понятие / А.В. Махнач // Психологический журнал. – 2012. – Т. 33. – № 6. – С. 84 – 98.
15. Махнач А.В. Исследования жизнеспособности человека: основные подходы и модели / А.В. Махнач // Жизнеспособность человека: индивидуальные, профессиональные и социальные аспекты / [Отв. ред. А. В. Махнач, Л. Г. Дикая]. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2016. – С. 33 – 8.
16. Махнач А.В. Социальная модель как парадигма исследований жизнеспособности человека / А.В. Махнач // Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке. – 2013. – № 2 (38). – С. 46 – 53.
17. Махнач А.В. Социокультурный экологический подход в исследовании жизнеспособности человека и семьи / А.В. Махнач // Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке. – 2014. – № 3 (43). – С. 67 – 75.
18. Махнач А.В. Междисциплинарные и межсистемные исследования жизнеспособности человека: состояние и перспективы (вместо введения) / А.В. Махнач, Л.Г. Дикая // Жизнеспособность человека: индивиду-

- альные, профессиональные и социальные аспекты / [Отв. ред. А. В. Махнач, Л. Г. Дикая]. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2016. — С. 7 — 20.
19. Нестерова А.А. Социально-психологическая концепция жизнеспособности молодежи в ситуации потери работы: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05 / А.А. Нестерова. — М., 2011. — 50 с.
20. Нестерова А.А. Социально-психологический подход к пониманию конструкта «жизнеспособность личности» / А.А. Нестерова // Жизнеспособность человека: индивидуальные, профессиональные и социальные аспекты / [Отв. ред. А. В. Махнач, Л. Г. Дикая]. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2016. — С. 49 — 59.
21. Нестик Т.А. Жизнеспособность социальной группы: основные подходы к изучению / Т.А. Нестик // Жизнеспособность человека: индивидуальные, профессиональные и социальные аспекты / [Отв. ред. А. В. Махнач, Л. Г. Дикая]. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2016. — С. 120 — 131.
22. Панов В.И. Экологическая психология: Опыт построения методологии / В.И. Панов. — М.: Наука, 2004. — 197 с.
23. Разумовский О.С. Проблема жизнеспособности систем / О.С. Разумовский, М.Ю. Хазов // Гуманитарные науки в Сибири. — 1998. — № 1. — С. 3—7.
24. Рыльская Е.А. Жизнеспособность как потенциал целостности человека и его бытия: интегративный подход / Е.А. Рыльская // Жизнеспособность человека: индивидуальные, профессиональные и социальные аспекты / [Отв. ред. А. В. Махнач, Л. Г. Дикая]. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2016. — С. 75 — 85.
25. Рыльская Е.А. Психология жизнеспособности человека: дис ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Рыльская Елена Александровна. — Ярославль, 2014. — 446 с.
26. Сараева Н.М. Жизнестойкость человека, живущего в экологически неблагоприятном городе / Н.М. Сараева, А.А. Суханов // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. — Том 7. Екологічна психологія. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. — Вип. 39. — С. 333 — 346.
27. Сергиенко Е.А. Контроль поведения как индивидуальный ресурс жизнеспособности человека / Е.А. Сергиенко // Жизнеспособность человека: индивидуальные, профессиональные и социальные аспекты / [Отв. ред. А. В. Махнач, Л. Г. Дикая]. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2016. — С. 169 — 180.
28. Шадриков В.Д. Деятельность и способности / В.Д. Шадриков. — М.: Логос, 1994. — 320 с.
29. Bronfenbrenner, U. The ecology of human development / U. Bronfenbrenner. — Cambridge, MA: Harvard University Press. 1979. — 330 p.

Транслитерационный перевод списка источников

1. Abul'hanova-Slavskaja K.A. Soznanie kak zhiznennaja sposobnost' lichnosti / K.A. Abul'hanova-Slavskaja // Psihologicheskij zhurnal. — 2009. — Т. 30. — № 1. — С. 32—43.
2. Abul'hanova-Slavskaja K.A. Strategii zhizni / K.A. Abul'hanova-Slavskaja — М.: Mysl', 1991. — 299 с.
3. Anan'ev B.G. Chelovek kak predmet poznaniya / B.G. Anan'ev. — Л.: Izd-vo Leningr. un-ta, 1968. — 339 с.
4. Vilenskaja G.A. Rol' kontrolja povedenija v razvitii zhiznesposobnosti detej rannego vozrasta / G.A. Vilenskaja // ZHiznesposobnost' cheloveka: individual'nye, professional'nye i social'nye aspekty / [Otv. red. A.V. Mahnach, L.G. Dikaja]. — М.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2016. — С. 60 — 74.
5. Vygotskij L.S. Voprosy teorii i istorii psihologii / L.S. Vygotskij. Sobr. soch. v 6 t. — Т. 1. — М.: Pedagogika, 1982. — 488 с.
6. Galazhinskij JE.V., Sistemno-dinamicheskij podhod k issledovaniju zhiznesposobnosti cheloveka / JE.V. Galazhinskij, E.A. Ryl'skaja // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. — 2010. — Vyp. 338. — С. 169 — 173.
7. ZHiznesposobnost' cheloveka: individual'nye, professional'nye i social'nye aspekty / [Otv. red. A.V. Mahnach, L.G. Dikaja]. — М.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2016. — 509 с.
8. Kuz'mina E.I. Samoocenka — sterzhnevaja karakteristika lichnosti i determinanta zhiznesposobnosti / E.I. Kuz'mina // ZHiznesposobnost' cheloveka: individual'nye, professional'nye i social'nye aspekty / [Otv. red. A.V. Mahnach, L.G. Dikaja]. — М.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2016. — С. 231 — 241.
9. Laktionova A.I. Vzaimosvjaz' zhiznesposobnosti i social'noj adaptacii podrostkov: avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.13 / A.I. Laktionova. — М., 2010. — 22 с.
10. Laktionova A.I. ZHiznesposobnost' cheloveka: metakognitivnyj podhod / A.I. Laktionova // ZHiznesposobnost' cheloveka: individual'nye, professional'nye i social'nye aspekty / [Otv. red. A.V. Mahnach, L.G. Dikaja]. — М.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2016. — С. 60 — 74.
11. Leont'ev A.N. Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost' / A.N. Leont'ev. — М.: Politizdat, 1977. — 304 с.
12. Leont'ev A.N. Nachalo lichnosti — postupok / A.N. Leont'ev // Izbrannye psihologicheskie proizvedenija: V 2-h t. — Т. 1. — М.: Pedagogika, 1983. — С. 381 — 385.
13. Mazilov V.A. Psihologicheskoe issledovanie zhiznesposobnosti cheloveka v aspekte kommunikativnoj metodologii / V.A. Mazilov, E.A. Ryl'skaja // JAroslavskij pedagogicheskij vestnik. — 2016. — № 3. С. 192 — 201.
14. Mahnach A.V. ZHiznesposobnost' kak mezhdisciplinarnoe ponjatie / A.V. Mahnach // Psihologicheskij zhurnal. — 2012. — Т. 33. — № 6. — С. 84 — 98.
15. Mahnach A.V. Issledovanija zhiznesposobnosti cheloveka: osnovnye podhody i modeli / A.V. Mahnach // ZHiznesposobnost' cheloveka: individual'nye, professional'nye i social'nye aspekty / [Otv. red. A.V. Mahnach, L.G. Dikaja]. — М.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2016. — С. 33 — 8.

16. Mahnach A.V. Social'naja model' kak paradigma issledovanij zhiznesposobnosti cheloveka / A.V. Mahnach // Social'nye i gumanitarnye nauki na Dal'nem Vostoke. – 2013. – № 2 (38). – S. 46 – 53.
17. Mahnach A.V. Sociokul'turnyj jekologicheskij podhod v issledovanii zhiznesposobnosti cheloveka i sem'i / A.V. Mahnach // Social'nye i gumanitarnye nauki na Dal'nem Vostoke. – 2014. – № 3 (43). – S. 67 – 75.
18. Mahnach A.V. Mezhdisciplinarnye i mezhsistemnye issledovanija zhiznesposobnosti cheloveka: sostojanie i perspektivy (vmesto vvedenija) / A.V. Mahnach, L.G. Dikaja // ZHiznesposobnost' cheloveka: individual'nye, professional'nye i social'nye aspekty / [Otv. red. A.V. Mahnach, L.G. Dikaja]. – M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2016. – S. 7 – 20.
19. Nesterova A.A. Social'no-psihologicheskaja koncepcija zhiznesposobnosti molodezhi v situacii poteri raboty: avtoref. dis. ... d-ra psihol. nauk: 19.00.05 / A.A. Nesterova. – M., 2011. – 50 s.
20. Nesterova A.A. Social'no-psihologicheskij podhod k ponimaniju konstrukta «zhiznesposobnost' lichnosti» / A.A. Nesterova // ZHiznesposobnost' cheloveka: individual'nye, professional'nye i social'nye aspekty / [Otv. red. A. V. Mahnach, L. G. Dikaja]. – M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2016. – S. 49 – 59.
21. Nestik T.A. ZHiznesposobnost' social'noj grupy: osnovnye podhody k izucheniju / T.A. Nestik // ZHiznesposobnost' cheloveka: individual'nye, professional'nye i social'nye aspekty / [Otv. red. A. V. Mahnach, L. G. Dikaja]. – M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2016. – S. 120 – 131.
22. Panov V.I. JEkologicheskaja psihologija: Opyt postroenija metodologii / V.I. Panov. – M.: Nauka, 2004. – 197 s.
23. Razumovskij O.S. Problema zhiznesposobnosti sistem / O.S. Razumovskij, M.JU. Hazov // Gumanitarnye nauki v Sibiri. – 1998. – № 1.– S. 3–7.
24. Ryl'skaja E.A. ZHiznesposobnost' kak potencial celostnosti cheloveka i ego bytija: integrativnyj podhod / E.A. Ryl'skaja // ZHiznesposobnost' cheloveka: individual'nye, professional'nye i social'nye aspekty / [Otv. red. A.V. Mahnach, L.G. Dikaja]. – M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2016. – S. 75 – 85.
25. Ryl'skaja E.A. Psihologija zhiznesposobnosti cheloveka: dis ... d-ra psihol. nauk: 19.00.01 / Ryl'skaja Elena Aleksandrovna. – JAroslavl', 2014. – 446 s.
26. Saraeva N.M. ZHiznestojkost' cheloveka, zhivuwego v jekologicheski neblagopoluchnom gorode / N.M. Saraeva, A.A. Suhanov // Aktual'ni problemi psihologii. Zbirnik naukovih prac' Institutu psihologii imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraïni. – Tom 7. Ekologichna psihologija. – ZHitomir: Vid-vo ZHDU im. I. Franka, 2015. – Vip. 39. – S. 333 – 346.
27. Sergienko E.A. Kontrol' povedenija kak individual'nyj resurs zhiznesposobnosti cheloveka / E.A. Sergienko // ZHiznesposobnost' cheloveka: individual'nye, professional'nye i social'nye aspekty / [Otv. red. A.V. Mahnach, L.G. Dikaja]. – M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2016. – S. 169 – 180.
28. SHadrikov V.D. Dejatel'nost' i sposobnosti / V.D. SHadrikov. – M.: Logos, 1994. – 320 s.
29. Bronfenbrenner, U. The ecology of human development / U. Bronfenbrenner. – Cambridge, MA: Harvard University Press. 1979. – 330 p.

Сараєва Н.М., Суханов О.А. Життєздатність людини: екопсихологічний підхід до вивчення¹

Актуальність вивчення життєздатності людини визначається наявністю багатьох ризиків її збереження в умовах глобальної екологічної кризи та соціальної нестабільності. Поняття життєздатності в психологічній науці розглядається з різних методологічних позицій, що визначає різноманітність трактувань його змісту. Опираючись на положення екопсихологічного підходу до розвитку психіки (В.І. Панов), автори статті розуміють життєздатність як системну властивість системи «людина – життєве середовище», що дозволяє подолати зведення його змісту лише до біологічних або, з іншого боку, тільки до особистісних характеристик людини. Мета статті – дати обґрунтування необхідності застосування зазначеного підходу до аналізу поняття «життєздатність».

Ключові слова: *життєздатність людини, екопсихологічний підхід, система «людина-життєве середовище», системна властивість, біо-психо-соціальне явище, модель життєздатності*

Sarayeva N.M., Sukhanov A.A. Eco-psychological Approach In Studying Human Resilience²

The study of human resilience becomes topical because of many risks to sustain it in global ecological crisis and social instability. The notion of resilience is comparatively new in psychology and it is hard to study due to its interdisciplinary character. In psychology, it is viewed from various methodological approaches, which causes diversity of its content interpretation. Referring to eco-psychological approach to psychic development (V.I. Panov) the authors of the given paper bring forth the research problem in a new way. Resilience is understood as a systemic property of *man – living environment* system which allows to overcome reducing its content only to biological or otherwise only to personality characteristics. The purpose of the research is to substantiate the necessity to apply the described approach to analyzing the notion of resilience. The basic method, applied to achieve the purpose, is comparing theoretical and methodological grounds in resilience studies in psychology and pedagogics. The study results in discovering an opportunity to detail and model the content of *resilience* notion as a term to denote a complex psycho-social phenomenon. This approach allows to develop the interdisciplinary notion in the context of psychological ecology, environmental psychology.

Keywords: *human's resilience, eco-psychological approach, man – living environment system, systemic property, bio-psycho-social phenomenon, a model of resilience*

¹ Робота підтримана РФФД, проект №17-06-00151 «Вивчення життєздатності молодіжного населення регіону екологічного неблагополуччя (на прикладі школярів і студентів Забайкальського краю)»

² The work was supported by RFBR, Project № 17-06-00151 «Youth Population Vitality Study in the Ecological Trouble Region (research analysis of Transbaikal students)»

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА У КОНТЕКСТІ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ

Стаття присвячена розгляду процесу екологізації освітнього середовища у контексті інклюзивної освіти та удосконалення процесу підготовки шкільних психологів і соціальних педагогів для роботи з дітьми з особливими потребами. Екологічні освітні технології – ті, які не шкодять психічному, фізичному й моральному здоров'ю учнів. Робота з дітьми з особливими потребами потребує від шкільного психолога й соціального педагога спеціальної підготовки. Їх роль полягає у створенні цілісної системи підтримки, заснованої на екологічному підході і такої, що об'єднує дітей та педагогів. Така система акцентує на можливостях, а не на обмеженнях дітей. Професійно необхідними якостями спеціалістів, працюючих з дітьми з особливими потребами, є емпатія, толерантність.

Ключові слова: *екологізація освітнього середовища, екологічні освітні технології, інклюзивна освіта, толерантність, шкільний психолог, соціальний педагог, тренінг толерантності*

Постановка наукової проблеми. Коло задач, яке вирішують практичні психологи, соціальні педагоги широке: просвітницька, профілактична робота, психологічний супровід учнів, надання психологічної допомоги батькам, педагогам в оптимізації учбово-виховного процесу.

З 2010 року в освітніх учбових закладах України приділяється особлива увага організації інклюзивної освіти. Основними завданнями інклюзивної освіти є: - забезпечення диференційованого психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами; - отримання дітьми з особливими освітніми потребами освіти в середовищі здорових однолітків у відповідності з Державним стандартом загальної середньої освіти; - створення позитивного мікроклімату в загальноосвітньому учбовому закладі з інклюзивною освітою, формування активного міжособистісного спілкування дітей; - надання консультативної допомоги сім'ям, що виховують дітей з особливими освітніми потребами.

За інформацією Міністерства освіти і науки України, в інклюзивних класах навчається 2720 учнів з особливими потребами, у спеціальних класах – 5265. У Чернігівській області нині 62 школи з інклюзивною освітою, де відкрито 92 класи, здобувають освіту 115

дітей. Також працюють 8 інклюзивних груп для дітей дошкільного віку, в яких виховуються 9 дітей з особливими потребами. Такі класи та групи для дошкільників потребують додаткових фахівців: психологів, дефектологів, логопедів, соціальних педагогів.

Впровадження інклюзивної освіти вносить зміни у діяльність шкільних психологів. Їх роль – створення цілісної системи підтримки, заснованої на екологічному підході, що об'єднує дітей, педагогів, батьків, акцентує на можливостях, а не на обмеженнях дітей. Психолог супроводжує зміни шкільної корпоративної культури й допомагає вчителям адаптуватися до нових вимог професії [5, с.20].

Шкільні психологи не мають спеціальної підготовки до роботи з дітьми з особливими потребами, не дивлячись на те, що в навчальному плані підготовки психологів є такі навчальні дисципліни як «Психологічна служба освіти», «Робота з розвитку та психокорекції», які спрямовані на оволодіння студентами знаннями, вміннями та навиками роботи з дітьми з особливими потребами.

Виклад основного матеріалу. Існує декілька етапів впровадження інклюзивної освіти в учбових закладах. Пройдено перший етап підготовки психологічного поля до впровадження інклюзивної освіти в учбові заклади. А саме, до навчання дітей з особливими потребами в звичайній школі ставляться позитивно більшість батьків. Для одних – це допомога у соціалізації дитини, для інших – можливість виховувати почуття поваги, турботи, співчуття. Наступний етап – трансформація уявлень, переконань учасників навчально-виховного процесу про можливість навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку в учбових закладах. Дітям необхідно навчитися сприймати їх як рівних собі, а дорослим неоднорідність дитячого колективу сприймати як норму. Для цього необхідна активна робота психологічної служби, а саме – практичних психологів.

Необхідний і розвиток корекційної спрямованості навчання, в кожному окремому випадку психологічна допомога повинна відповідати специфіці особливостей психофізичного розвитку, що вимагає спеціальної підготовки.

Очевидна необхідність психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами в класах (групах) з інклюзивною освітою. Головна мета психологічної й соціально-педагогічної роботи з дітьми з особливими потребами – соціалізація, підготовка до самостійного життя. Але допомога й підтримка таких дітей під час навчання не повинні перевищувати необхідний рівень, інакше дитина стане залежною від такого супроводу. Отже, при вирішенні цих задач головну роль відіграє психологічна служба кожного конкретного закладу.

Основними задачами психологічної служби є підбір діагностичного інструментарію, необхідного для роботи з дітьми у відповід-

ності до наявних відхилень у розвитку, корекційна робота з дітьми з особливими потребами з урахуванням результатів психологічної діагностики; впровадження комплексних корекційних стратегій, які б містили навчальні, ігрові засоби і рекомендації з сімейного виховання.

Найголовнішою задачею з удосконалення методів роботи та впровадження інклюзивної форми навчання є підготовка практичних психологів для роботи з дітьми з особливими потребами. З метою вирішення даної задачі необхідно: 1) розробити й впровадити навчальний курс «Психолого-педагогічний супровід дітей з особливими потребами»; 2) розробити та впровадити програму тренінгових занять з підготовки шкільних психологів в умовах інклюзивної освіти; 3) організація проходження психолого-педагогічної практики у загальноосвітніх закладах, де є класи корекції. Підготовчим етапом реалізації цієї задачі є формування толерантного ставлення до дітей та дорослих з особливими потребами.

Основною метою курсу «Психолого-педагогічний супровід дітей з особливими потребами» є підготовка психологів та соціальних педагогів до роботи групою дітей, яка розглядається. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі задачі: вивчення студентами-психологами і соціальними педагогами проблеми порушень у психофізичному розвитку дітей дошкільного та шкільного віку й інклюзивної освіти в цілому; ознайомлення зі схемами психодіагностичного обстеження дітей з особливими потребами; оволодіння студентами методами психологічної корекції з такими групами дітей.

Мета тренінгових занять з підготовки психологів в умовах інклюзивної освіти полягає у формуванні таких компетенцій: здатність організувати групову й індивідуальну діяльність дітей у відповідності до їх вікових, сенсорних, інтелектуальних особливостей тощо; готовність вирішувати діагностичні й розвиваючі завдання; здатність здійснювати психологічну просвіту батьків, педагогів з питань особливостей психічного розвитку дітей.

Однією з задач тренінгових занять є формування емпатії й толерантного ставлення до дітей з проблемами у розвитку та їх батьків.

Навчати студентів вирішенню психолого-педагогічних ситуацій, що виникають при навчанні та вихованні дітей з проблемами розвитку, найефективніше шляхом застосування рольових ігор, арт-терапевтичних методів, тренінгових вирішень педагогічних ситуацій, вправ і т. ін.

При цьому необхідно враховувати, що студентський вік є важливим періодом у психосоціальному розвитку людини. З одного боку, саме в цьому віці оформлюються життєві орієнтації, що визначають ставлення до оточуючого світу, самого себе та інших. З іншого боку,

в особистісному розвитку людини це найбільш сенситивний період для оволодіння новими моделями соціальної поведінки. Тому важливо саме в цьому віці, зокрема в рамках університетської освіти, створювати умови для формування у свідомості студентів настановлень толерантного ставлення до інших людей й життя в цілому. На думку більшості психологів, толерантність необхідно формувати в ході процесів навчання, виховання й самовиховання. Освітній простір вищого навчального закладу може бути однією з умов формування у свідомості студента толерантного ставлення до людей, зокрема до викладачів. Студентство – це мобільна група, метою існування якої є організована за певною програмою підготовка до виконання професійних і соціальних ролей у матеріальній та духовній сфері життя. Студентству властиве активне споживання культури, розвиток пізнавальної мотивації, підвищена потреба в комунікації, соціальна активність, відносна економічна самостійність, підвищений інтерес до власної особистості, самопізнання й прагнення до розширення соціальних зв'язків.

Сьогоднішня висуває до студентів як майбутніх спеціалістів такі вимоги: високий професіоналізм, ділові й творчі якості; політична зрілість; духовна культура, моральність: відкритість, доброзичливість, уміння працювати з людьми, чуйність та увага до інших, здатність до співпраці, висока культура дискусії тощо [4]. Сучасні кваліфікаційні характеристики спеціалістів акцентують увагу більшою мірою на професійних вимогах. У них недостатньо представлені вимоги до особистісних характеристик. На нашу думку, виходом з такої ситуації є трансформація цілей освіти. Вимоги до дипломованого спеціаліста, на наш погляд, повинні містити й духовну складову, яка буде включати таку якість як толерантність. Для забезпечення формування таких особистісних утворень потрібно ввести до освітніх програм низку філософських та психологічних дисциплін, зокрема психологію толерантності.

Однак, у результаті проведеного нами емпіричного дослідження було встановлено недостатній розвиток толерантності, зокрема комунікативної толерантності, студентів психолого-педагогічного факультету. Успішне формування толерантності може бути досягнуте шляхом структурування змісту психологічних дисциплін, різних видів практики з урахуванням специфіки студентської навчальної праці, а також використанням такої технології підготовки як психологічний тренінг. Нами було апробовано тренінг комунікативної толерантності. Мета тренінгу – сприяти осмисленню студентами сутності толерантності, її ролі в набутті професіоналізму, в забезпеченні вмінь та навичок подолання інтолерантних проявів у взаємодії з іншими; розвинути здатність до емпатії, доброзичливості. Розвиток таких елементів толерантності як поважне ставлення до

точки зору іншого, вміння поставити себе на місце іншого, врахувати індивідуальність іншого, подолання стереотипного сприйняття оточуючих, навчити студента прийомам, що дозволяють розвивати в собі якості толерантної особистості.

Тренінг містить низку завдань: аналіз змісту толерантності, чинників, що впливають на формування у студента толерантних рис, набуття умінь та навичок профілактики й подолання інтолерантності у взаємодії з іншими, набуття умінь і навичок толерантної поведінки й пов'язаних з нею проявів (позитивної комунікативної установки, емпатії, толерантних рис особистості – емоційної зрілості, нормативності, впевненості в собі тощо). Розв'язання завдань формування вмінь толерантності вимагає наряду з тренінговими формами навчання використання широкого кола інноваційних методів. Провідне місце в цьому мають займати творча пошукова діяльність студентів, евристична бесіда, дискусія, діалог, «мозковий штурм», метод круглого столу, метод проєктів, рольові ігри. В результаті проведення тренінгу та використання інноваційних методів навчання були виявлені такі зміни. По-перше, зріс рівень загальної та комунікативної толерантності, збільшилася здатність до співчуття, терпимість, довіра та ін. Більшість показників інтолерантності не зазнали змін. Це, на нашу думку, пояснюється тим, що потрібно набагато більше часу та створення умов, які б сприяли формуванню толерантності не лише в рамках вищого навчального закладу, але й в умовах сімейного виховання та інших соціальних інститутів. По-друге, студенти ознайомилися з методами формування толерантності й набули відповідних навичок.

Толерантність виявляється тоді, коли соціальна дійсність, поведінка, звички, зовнішність людей піддаються оцінюванню. Від результату цієї оцінки залежить ефективність взаємодії.

Толерантність окремої людини, в тому числі й психолога та соціального педагога, залежить від особистісної схильності, в основі якої перебувають певні вроджені якості, а також досвід соціалізації. Межі толерантності у кожного спеціаліста індивідуальні, хоча існують загальні положення, які визначаються нормами суспільства, законами держави, державними нормативними документами, а шкала індивідуальних варіацій толерантності – від повного відторгнення до повного прийняття особливостей соціальної ситуації, поведінки, які піддаються оцінюванню.

Необхідність толерантного ставлення у фахівців соціальної сфери до різних соціальних груп є професійно сформованою якістю, яка показує, що лише при активній позиції соціального працівника можлива повноцінна життєдіяльність представників згадуваних груп. Без спеціального навчання толерантно ставитися до представників таких соціальних груп, як люди похилого віку, діти з особли-

вими потребами, діти-сироти, а також алко- та наркозалежні, достатньо складно.

Нами було проведене емпіричне дослідження «Толерантність у соціальній роботі», в ході якого вивчали уявлення студентів психолого-педагогічного факультету, майбутніх соціальних педагогів (46 осіб) і психологів (46 осіб) про зміст толерантності, про толерантність як рису особистості, принцип життєдіяльності та показник психологічної готовності до професійної діяльності з різними соціальними групами, включаючи дідей з особливими потребами. Майбутня професійна діяльність соціальних педагогів та психологів передбачає безпосередні контакти як з людьми «особливими», несхожими на більшість (дезадаптованими, з соціальними й медичними проблемами), так і з пересічними клієнтами, які наразі мають певні психологічні проблеми.

Для вивчення ставлення студентів до різних соціальних груп людей, які потребують особливої уваги, нами було проведено опитування із застосуванням Шкали Д.Фелдса. Перелік соціальних груп, які пропонувалися для оцінювання, містив такі категорії: діти-сироти, люди похилого віку, діти з особливими потребами, ВІЛ-інфіковані, психічно хворі, соціальні сироти, наркозалежні, алкозалежні та інваліди війни та праці.

Найбільш прийнятими соціальними групами, що потребують особливої уваги, виявилися діти з особливими потребами, соціальні сироти, інваліди війни та праці, діти-сироти. Соціальними групами, які найменш приймаються, є нарко- та алкозалежні, психічно хворі.

Аналіз отриманих даних за окремими категоріям опитаних показує, що студенти спеціальності «Соціальна педагогіка» не лише найбільш толерантні до певних груп, що потребують особливого ставлення, але й у них спостерігається виражена диференціація ставлення до різних соціальних груп: від повного прийняття (діти з особливими потребами, інваліди війни та праці, соціальні сироти) до абсолютного неприйняття (алко- та наркозалежних, психічно хворих).

Разом з цим було проведене й дослідження індивідуально-психологічних особливостей студентів указаних спеціальностей. У студентів наявна потреба в інтеграції різних виявів свого «Я», прагнення до особистісної цілісності та соціальної ідентифікації. Також актуалізується прийняття відповідальності за свій соціальний вибір та соціальну роль. У цей період продовжується формування двох найважливіших психологічних утворень: «Я»-концепції та концепції життя.

Студенти, які мають середній та високий рівень толерантності, найбільш часто використовують у взаємодії з іншими стратегію компромісу та уникнення. Студенти з низьким рівнем толерант-

ності демонструють весь набір стратегій поведінки у конфлікті, але найчастіше зустрічаються компроміс, уникнення та змагання.

Толерантність знижується за рахунок невміння бачити індивідуальність іншого, категоричності в оцінках іншого, оцінювання іншого, беручи за критерій власне «Я».

Отже, діяльність майбутнього психолога та соціального педагога потребує сформованості інтегральних якостей особистості, серед яких толерантність. Толерантність є основою такої поведінки, яка дозволяє людині за допомогою усвідомлених дій, адекватних її особистісним особливостям і ситуації, конструктивно вирішити конфлікт.

З метою розвитку толерантності необхідно формувати комплекс індивідуальних якостей, систему особистісних і групових цінностей, позитивні установки та психологічну стійкість. Для розвитку вказаних якостей можуть використовуватися психологічні технології, зокрема тренінг.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Екологічне середовище впливає на соціалізацію особистості. Ефективними екологічними освітніми технологіями є такі, що не шкодять фізичному, психічному і моральному здоров'ю учнів.

Психологічна служба вирішує проблеми супроводу в освітньому процесі дітей з труднощами в навчанні, з девіантною поведінкою, обдарованих дітей, дітей-сиріт, дітей з особливими освітніми потребами.

В Україні наразі велику увагу приділено інклюзивній освіті, яка забезпечує диференційний психолого-педагогічний супровід дітей з особливими освітніми потребами. В ході такої освіти діти з обмеженими можливостями досягають найбільш повного прогресу в соціальному розвитку.

Уведення інклюзивної освіти підвищує роль шкільних психологів та соціальних педагогів у створенні цілісної системи підтримки, заснованої на екологічному підході, який поєднує дітей і педагогів і сконцентрований на можливостях, а не на обмеженнях дітей.

З метою вирішення проблеми розвитку інклюзивної освіти необхідно удосконалити роботу з підготовки психологів та соціальних педагогів.

Однією з форм підготовки вказаних спеціалістів є тренінгові заняття, основною задачею яких є формування емпатії та толерантного ставлення до дітей з особливими потребами в розвитку та їх батьків.

Перспективними, на нашу думку, є розробка та впровадження курсу «Психолого-педагогічний супровід дітей з особливими освітніми потребами» в програмі підготовки практичних психологів та соціальних педагогів для роботи з дітьми з особливими потребами.

Список використаних джерел

1. Асмолов А.Г. Толерантность: различные парадигмы анализа / А.Г. Асмолов // Толерантность в общественном сознании России. – М., 1998.
2. Бардиер Г.Л. Научные основы социальной психологии толерантности: Учебное пособие / Г.Л. Бардиер. – СПб.: Изд-во «МИРС», 2007. – 100 с.
3. Бардиер Г.Л. Психологическое сопровождение проявлений интолерантности и толерантности в молодёжной среде / Г.Л. Бардиер. – СПб: НПЦСП «Доверие», 2011. – 56 с.
4. Капська А.Й. Деякі особливості формування студентів до професійної діяльності / А.Й. Капська // Моделювання виховної діяльності в системі професійної підготовки студентів. Теорія, практика, програми. – К., 1998.
5. Лошакова И.И. Интеграция в условиях дифференциации: проблемы инклюзивного обучения детей-инвалидов/ И.И. Лошакова, Е.Р. Ярская-Смирнова // Социально-психологические проблемы образования нетипичных детей. – Саратов: Изд-во Педагогического института СТУ, 2002. – С. 15-21.
6. Никитина Н.И. Методика и технология работы социального педагога / Н.И. Никитина, М.Ф. Глухова. – М.: ВЛАДОС, 2005. – 399 с.
7. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика):Сб. науч.-метод.статей. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, Воронеж: Изд-во НПО «МОДЕК», 2003. – 367 с.

Транслітераційний переклад списку використаних джерел

1. Asmolov A.G. Tolerantnost': razlichnye paradigmy analiza / A.G. Asmolov // Tolerantnost' v obshhestvennom soznanii Rossii. – М., 1998.
2. Bardier G.L. Nauchnye osnovy social'noj psihologii tolerantnosti: Uchebnoe posobie / G.L. Bardier. – SPb.: Izd-vo «MIRS», 2007. – 100 s.
3. Bardier G.L. Psihologicheskoe soprovozhdenie projavlenij intolerantnosti i tolerantnosti v molodjozhnoj srede / G.L. Bardier. – SPb: NPCSP «Doverie», 2011. – 56 s.
4. Kapska A.I. Deiaki osoblyvosti formuvannia studentiv do profesiinoi diialnosti / A.I. Kapska // Modeliuvannia vykhovnoi diialnosti v systemi profesiinoi pidhotovky studentiv. Teoriia, praktyka, prohramy. – К., 1998..
5. Loshakova I.I. Integracija v uslovijah differenciacii: problemy inkljuzivnogo obuchenija detej-invalidov/ I.I. Loshakova, E.R. Jarskaja-Smirnova // Social'no-psihologicheskie problemy obrazovaniya netipichnyh detej. – Saratov: Izd-vo Pedagogicheskogo instituta STU, 2002. – S. 15-21.
6. Nikitina N.I. Metodika i tehnologija raboty social'nogo pedagoga / N.I. Nikitina, M.F. Gluhova. – М.: VLADOS, 2005. – 399 s.
7. Tolerantnoe soznanie i formirovanie tolerantnyh otnoshenij (teorija i praktika):Sb. nauch.-metod.statej. – М.: Izd-vo Moskovskogo psihologo-social'nogo instituta, Voronezh: Izd-vo NPO «MODEK», 2003. – 367 s.

Скок А.Г. Экологизация образовательной среды в контексте инклюзивного образования

Статья посвящена рассмотрению процесса экологизации образовательной среды в контексте инклюзивного образования и усовершенствования процесса подготовки школьных психологов и социальных педагогов для работы с детьми с особыми потребностями. Экологические образовательные технологии – те, которые не причиняют вреда психическому, физическому и нравственному здоровью учащихся. Работа с детьми с особыми потребностями требует от школьного психолога и социального педагога специальной подготовки. Их роль в создании целостной системы поддержки, основанной на экологическом подходе и объединяющей детей, педагогов. Такая система делает акцент на возможностях, а не на ограничениях детей. Профессионально необходимыми качествами специалистов, работающих с детьми с особыми потребностями, являются эмпатия, толерантность.

Ключевые слова: *экологизация образовательной среды, экологические образовательные технологии, инклюзивное образование, толерантность, школьный психолог, социальный педагог, тренинг толерантности.*

Skok A.H. Ecologization of educational environment in context of inclusive education

The article is devoted to consideration of ecologization of educational environment in the context of inclusive education and improvement of practical psychologists' training for work with children with special needs. Inclusive education is not only a field of school psychologists' activity, but also increasing factor of their role in creation of complete support system based on ecological approach that unites children and teachers. The ecological approach is accented on opportunities of children, but not on their restriction. Those which don't damage physical, mental and moral health of listeners are considered to be ecological educational technologies.

Psychologist in educational institutions goes along with changes of school company culture and helps teachers adapt to work with children with special needs. But, first of all, the psychologist has to acquire knowledge, skills of work with such children on the basis of the tolerant attitude towards them.

Nowadays humanitarization of education content is important, it is expressed in strengthening of the subject matters that form student's spiritual culture, in enrichment of the disciplines taught in higher educational institutions with ecological and socially important components. Relations of cooperation, coauthorship, respect, attention towards another people, sincerity are in the basis of humanistic oriented education. Humanistic content of education, use of ecological educational technologies will allow future psychologists to create tolerance as readiness to work with children with special needs. Results of the empirical research "Tolerance in Social Work" are presented in the article.

Key words: *ecologization of educational environment, inclusive education, ecological Educational Technology, tolerance, practical psychologist, social pedagogue*

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА МЕНТАЛЬНОЇ МОДЕЛІ УПРАВЛІНЦЯ ЯК ЧИННИК ЕКО- ОРІЄНТОВАНОЇ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В статті представлено аналіз психологічної структури ментальної моделі управлінця, діючого в рамках традиційного управління. Показано принципові відмінності ментальної моделі суб'єкта еко-орієнтованого управління. Проаналізовано категорії «управлінська ідея» та «управлінська місія». Визначено базові принципи реалізації управлінської ідеї та управлінської місії. Показано відмінності результатів та наслідків управлінської діяльності, що відтворюється під егідою Ідеї та Місії. Підтверджено один із базових тезисів психологічної науки щодо свідомості як особливого інструменту породження Миру, в якому людина живе.

Ключові слова: *управління, суб'єкт управлінської діяльності, ментальна модель, управлінська ідея, управлінська місія, принципи управлінської діяльності, СМД-методологія, СМД-підхід, «штучні» об'єкти та процеси, «природничі» об'єкти та процеси, управлінське мислення, природничо-наукове мислення, соціо-культурний простір, соціо-еколого-економічні системи*

Управління як соціальний феномен притаманне усім без винятку сферам життєдіяльності людини. За визначенням П. Друкера, управління являється найважливішим ресурсом суспільства. На його думку, цивілізаційні успіхи людства на вісімдесят відсотків визначаються ефективністю управління та лише на двадцять – природними ресурсами та технологіями. Отже, соціальне управління представляє собою безперервний процес впливу суб'єкта управління на об'єкт управління з метою організації й координації спільної діяльності та досягнення ефективних результатів. Зміст діяльності суб'єкта управління спрямований на діагностику й прогнозування стану та змін організаційної системи, формування програми дій, прийняття управлінських рішень.

Оскільки ключовою фігурою процесу управління є особистість (з її свідомістю, мисленням, мотивацією, спрямуваннями, інтересами, цінностями), можна, слідом за А. Файолем, констатувати безперечний факт, що «соціальне управління наскрізь пронизане психологічним змістом». У зв'язку з цим, у фокусі науково-прикладного вивчення знаходяться наступні питання: по-перше, методологічні принципи організації та побудови управлінської діяльності; по-

друге, особливості конструювання та перетворення схем діяльності з управління на рівні ментальних структур; по-третє, визначення специфіки та результатів управлінської діяльності як проекції ментальної моделі суб'єкта управління.

За визначенням Дж. О'Коннора, ментальні моделі представляють собою ідеї та уявлення, які людина використовує для спрямування власних дій, для розуміння та пояснення причин і наслідків, а також для надання сенсу життєвому досвіду [2].

Вважаючи на це, *метою* даної статті є теоретико-методологічне визначення психологічної структури ментальної моделі управлінця як провідного чинника здійснення еко-орієнтованої управлінської діяльності.

Основними завданнями її реалізації виступають: аналіз психологічної структури ментальної моделі управлінця, діючого в рамках традиційного управління; визначення принципових відмінностей ментальної моделі суб'єкта еко-орієнтованого управління; розгляд психологічної категорії «управлінська ідея» та «управлінська місія»; виокремлення базових принципів реалізації управлінської ідеї та управлінської місії; прогнозування відмінностей результатів та наслідків управлінської діяльності, що відтворюється під егідою Ідеї та Місії.

Отже, суспільне життя людства (за визначенням К. Маркса, М. Вебера, П.Бурдьє) – це багатомірний простір соціальних процесів, соціальних відносин, соціальних позицій та соціальних практик, які взаємообумовлені та функціонально пов'язані між собою.

Водночас, Г. Зіммель описує соціальний простір як «бездієву форму», що існує лише завдяки діяльності суб'єктів. Інакше кажучи, сам соціальний простір (як соціально-психологічний феномен) та всі процеси в ньому (економічні, культурні, політичні) – це результат Управління та предмет Управління.

В процесі еволюції суспільних відносин Управління трансформувалося в самостійну та досить специфічну Діяльність в рамках якої створені та існують культурно-історичні, соціально-економічні й інженерно-технічні об'єкти. Жоден з них (за СМД-методологією Г. Щедровицького, О. Зинов'єва, Б.Грушина) неможливо назвати «природньо існуючими» та об'єктивно функціонуючими поза Мисленням та Діяльністю людини. А це означає, що постановка проектних управлінських завдань передбачає побудову нових та змінення вже існуючих штучних об'єктів (соціальних, економічних, культурних) [1, 4-5].

Таким чином, однією з категорій управлінського мислення виступає категорія так званого «штучного» (див. рис. 1) як соціокультурний простір, що містить в собі і предмет й результат управління.

Водночас, цілісний Мир життєдіяльності людини включає в себе й простір природничих об'єктів та природничих процесів. «Об'єктивність» об'єкта в ньому та його незалежність від мислення і діяльності дослідника встановлюється природничо-науковою картиною Миру, яка в СМД-методології визначається як категорія «природничого» (див. рис. 1).

Відповідно, мислення індивіда у відношенні до так званого «штучного» пов'язане з постановкою проектних управлінських завдань, спрямованих на побудову нових або змінення вже існуючих «штучних» соціальних, економічних, культурних об'єктів. Що, по суті, й визначається як *управлінське мислення*. В свою чергу, мислення індивіда у відношенні до так званого «природничого» відображує «реальність буття об'єкту». А це, за своїм змістом, і є *природничо-наукове мислення*.

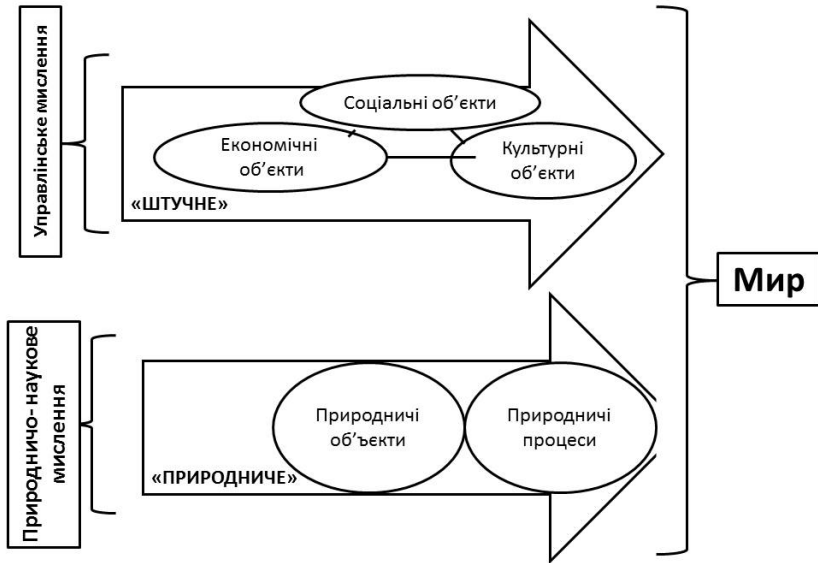

Рисунок 1. Схема онтологічної єдності Миру
(за Г.П. Щедровицьким)

Отже, Мир, в онтологічному розумінні, це не розрізнене існування «штучних» та «природничих» процесів, а їх діалектична єдність. Мир або оточуюче середовище (за визначенням Ю.М. Швалба) – це «система усвідомлених умов існування, які оказують безпосередній вплив на способи організації життєдіяльності людини» [3]. З цієї точки зору, на наш погляд, традиційне управління є проекцією діяльнісного відношення до Миру (оточуючого середовища).

Це означає, що в фокусі управлінської свідомості знаходиться пласт «штучних» процесів, де лежить і предмет і результат управлінської діяльності («штучні» соціальні, культурні, економічні об'єкти), а пласт природничих об'єктів та процесів виступає в якості ресурсно-сировинної бази. В ній, в свою чергу, полягає природничо-сировинний і людський ресурс.

На наш погляд, ключовою позицією ментальної моделі управління, діючого в рамках традиційного управління, виступає Ідея (див. рис. 2). Ідея (греч.: образ, уявлення, форма) – це мислений прообраз будь якого явища (предмета або дії), який містить в собі основні та суттєві риси. Тобто, з точки зору СМД-підходу, ідея – це не щось інше, як ціль. Ціль – як образ бажаного результату діяльності. А це, в свою чергу, означає, що ментальна карта управління (діючого в контексті традиційного управління) представлена в категоріях «ціль», «результат», «засоби», «ресурси», «програма дій» (в рамках СМД-методології – «квадрат Діяльності»).

Як видно, в традиційному управлінні управлінський світогляд центрований на реалізації управлінської Ідеї де базовим принципом виступає *принцип використання*: використання природничо-сировинних та трудових (людських) ресурсів. А, в свою чергу, провідними завданнями його реалізації виступають: розвиток, засвоєння та впровадження (див. рис. 2).

Показниками результативності, відповідно, виступають ефективність та продуктивність організаційної діяльності, розширення споживання та попиту, конкурентоспроможність результатів (продукту) діяльності організаційної структури на ринку товарів та послуг.

Отже, цілковито виправдана в традиційному управлінні, управлінська орієнтація на отримання прибутків та дивідендів, прагнення до лідируючої позиції на ринку, реалізація конкурентних амбіцій формують *прагматично орієнтований світогляд суб'єкта управління*.

На наш погляд, така *прагматичність управлінського світогляду* обумовлює замикання і управлінських смислів і самого процесу управління на внутрішньо організаційній структурі. Що, в свою чергу, закономірно супроводжується: по-перше, відчуженням суб'єкта управління від об'єкта управління; по-друге, техноцентричним відношенням до Миру (оточуючого середовища); по-третє, відірваністю від Миру.

Управління за такими принципами набуває риси користувальницького відношення до Миру, а це означає, що більшість актуальних екологічних та територіально-адміністративних проблем являється слідством реалізації подібного управлінського світогляду та управлінських підходів. Напевно можна стверджувати, що «криза сучасної цивілізації – це криза управлінського мислення».

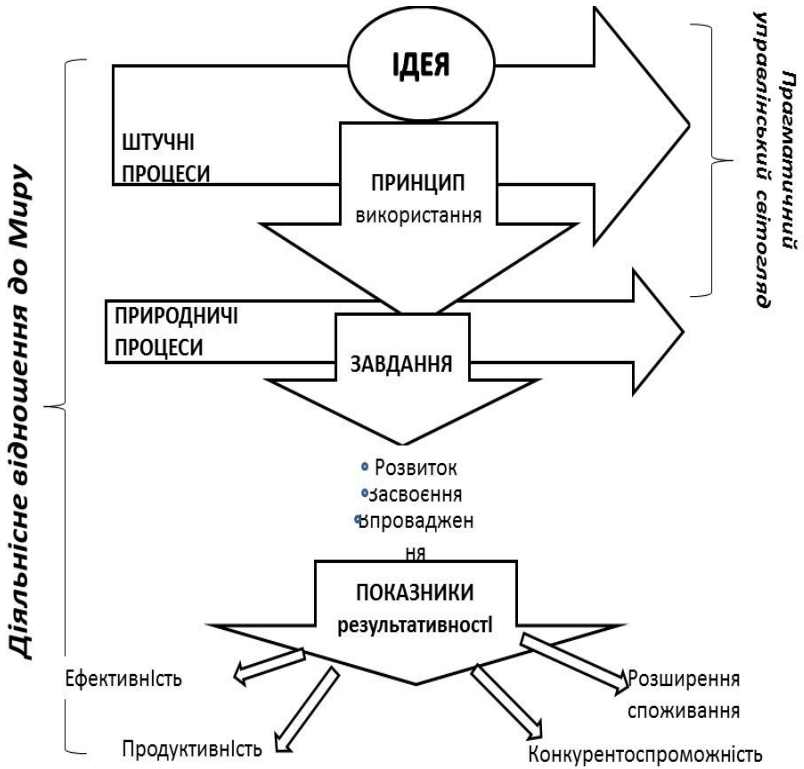

Рисунок 2. Психологічна структура ментальної моделі управлінця, діючого в рамках традиційного управління

Спираючись на дві наступних тези (з СМД-підходу): перша – «мисль структурує дію»; друга – «вся структура діяльності принципово розрізняється в залежності від цілі діяльності», розглянемо принципово інший спосіб організації управлінського мислення де ключовою позицією ментальної моделі управлінця виступає управлінська Місія.

Місія (від лат. missio – відправлення, посилка; в англ. mission – смисл існування, основна ціль). Управлінська місія – це вираження здатності (або наміру) задовольняти (або створювати) соціально значущі та етично прийнятні об'єкти, явища та процеси. Такий смисловий та етичний зміст Місії, на наш погляд, визначає принципову спрямованість і управлінської думки і управлінської діяльності поза межі організаційної структури (див. рис. 3).

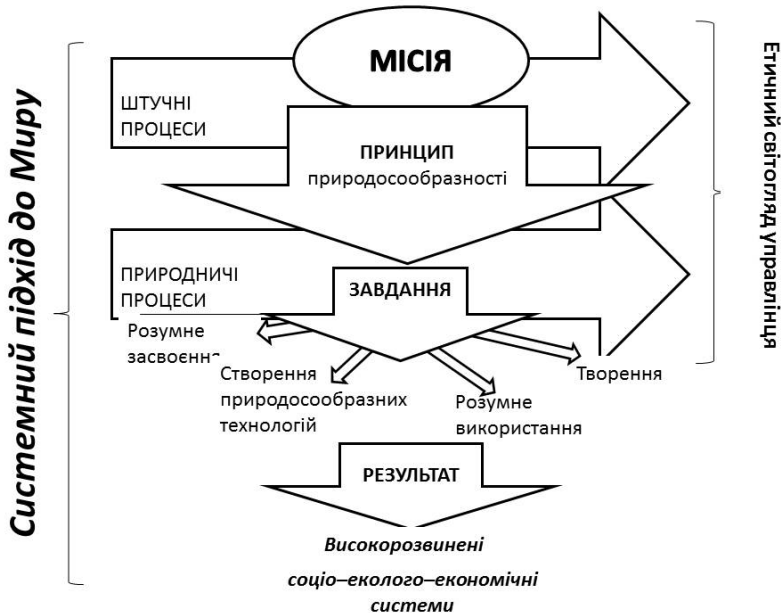

Рисунок 3. Психологічна структура ментальної моделі суб'єкта еко-орієнтованого управління

Етичний характер світогляду управлінця визначає орієнтацію управлінського мислення на Мир (оточуюче середовище) в цілому, у сукупності «штучних» та «природничих» процесів в структурі життєдіяльності людини. А це, свою чергу, означає, що організація управлінського мислення під егідою місії забезпечує реалізацію системного підходу до Миру, а також до управління як процесу.

Ще раз підкреслимо, що Місія управління виводить і управлінський світогляд і управлінські смисли поза межі організаційної структури, роблячи, тим самим, управлінський світогляд етичним, а управлінські смисли природосообразними. Реалізація управлінського принципу природо-сообразності передбачає реалізацію завдань: розумного засвоєння, розумного використання, творіння, створення «корисних» природо- та людиносообразних технологій та продуктів.

Показниками результативності такого еко-орієнтованого управління виступають: створення та використання високорозвинених соціо-еколого-економічних систем, підвищення якості життя, збереження природних та людських ресурсів.

Показово, що ключовим змістовним компонентом управлінської місії виступає якісний аспект реалізації управлінської діяльності, а саме прагнення: змінити умови та якість життя, поліпшити властивості соціального та природничого середовища. Відповідно до цього, основними стратегічними пріоритетами управління являються: по-перше, адміністративно-територіальній, як задоволення запиту конкретної суспільної системи, з одного боку, та врахування особливостей природничо-ресурсних умов регіону, з іншого; по-друге, суспільний, як внесок у локально-місцеве товариство та вирішення конкретних громадських проблем; по-третє, споживацький, як задоволення потреб та запитів клієнтів, а також врахування інтересів партнерів.

Усвідомлена та вербалізована управлінська місія включає в себе три взаємопов'язані логічні рівні: призначення організації; специфіка її ідентифікації; цінності під егідою яких реалізується організаційна діяльність.

Отже, здійснений нами теоретико-методологічний аналіз психологічної структури ментальної карти управлінця як чинника ефективності управлінської діяльності дозволяє зробити наступні висновки:

1. Специфіка та своєрідність управлінської діяльності дозволяють ототожнювати її з мистецтвом. А мистецтво – це не те, з чим людина народжується. Мистецтво – це те, чим людина свідомо оволодіває. Отже, опанування мистецтва управління представляє собою складний пошуковий усвідомлений процес, безпосередньо пов'язаний із світоглядом суб'єкта управлінської діяльності та його трансформаціями.

2. Якість та результативність управлінського мистецтва безпосередньо визначається особливостями організації ментальної моделі управлінця («Мисль структурує дію»).

3. Трансформація прагматично спрямованого управлінського світогляду в етично орієнтований управлінський світогляд, на наш погляд, відбувається завдяки зсуненню акцентів управлінської свідомості з Ідеї управління на Місію управління.

4. Центрованість ментальної моделі управлінця на Ідеї чи Місії визначає колосальні відмінності результатів управлінської діяльності, а також її наслідків.

5. Реалізація управлінської місії з дотриманням принципу природосообразності робить управлінську діяльність его-орієнтованою та системною.

6. Результати здійсненого нами теоретико-методологічного аналізу психологічної структури ментальної моделі управлінця як чинника ефективності управлінської діяльності підтверджують один із базових концептуальних тверджень психологічної науки

щодо свідомості як особливого інструменту, що породжує Мир, в якому людина живе. Зважаючи на це, більш зрозумілою стає теза класика світової літератури Л.М. Толстого: «...головне діло удосконалення – працювати над думками».

Визначення особливостей співвідношення феноменів управлінського мислення та управлінської свідомості; вивчення соціально-психологічних механізмів реструктуризації ментальної моделі суб'єкта управління; аналіз параметрів еко-орієнтованого управління вважаємо перспективами нашого подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Зинченко А.П. Путеводитель по основным понятиям и схемам методологии Организации, Руководства и Управления: хрестоматия по работам Г.П. Щедровицкого [Текст] / А.П. Зинченко, А.Г. Реус. – М.: Дело, 2004. – 208 с.
2. О'Коннор Дж. Искусство системного мышления: Необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем / Джозеф О'Коннор и Иан Макдермотт. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. – 256 с.
3. Швалб Ю.М. К определению понятий среды и пространства жизнедеятельности человека / Ю.М. Швалб. // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України – Том 7 – екологічна психологія, випуск 2. – 2004. – С. 183-190.
4. Щедровицкий Г.П. Оргуправленческое мышление: идеология, методология, технология: курс лекций [Текст] / Г.П. Щедровицкий // Архив Г.П. Щедровицкого. – М.: Изд-во «Путь», 2003 – Т.4. – 477 с.
5. Щедровицкий П.Г. Организационное проектирование в системе управленческой деятельности [Текст] / П.Г. Щедровицкий // Проблемы управления. Концепт: сборник статей. – М., 1998. – С. 20-38.

Транслітераційний переклад списку використаних джерел

1. Zinchenko A.P. Putevoditel' po osnovnym ponyatiyam i skhemam metodologii Organizacii, Rukovodstva i Upravleniya: hrestomatiya po rabotam G.P. SHCHedrovickogo [Tekst] / A.P. Zinchenko, A.G. Reus. – М.: Delo, 2004. – 208 s.
2. O'Konnor Dzh. Iskusstvo sistemnogo myshleniya: Neobhodimye znaniya o sistemah i tvorcheskome podhode k resheniyu problem / Dzhozef O'Konnor i Ian Makdermott. – М.: Al'pina Biznes Buks, 2006. – 256 s.
3. SHvalb YU.M. Kopredeleniyu ponyatij sredy i prostranstva zhiznedeyatel'nosti cheloveka / YU.M. SHvalb. // Aktual'ni problemi psihologii: zbirk naukovih prac' Institutu psihologii imeni G.S.Kostyuka NAPN Ukraini – Tom 7 – ekologichna psihologiya, vipusk 2. – 2004. – S. 183-190.
4. SHCHedrovic'kij G.P. Orgupravlencheskoe myshlenie: ideologiya, metodologiya, tekhnologiya: kurs lekcij [Tekst] / G.P. SHCHedrovickij // Arhiv G.P. SHCHedrovickogo. – М.: Izd-vo «Put'», 2003 – Т.4. – 477 s.

5. SHCHedrovickij P.G. Organizacionnoe proektirovanie v sisteme upravlencheskoj deyatelnosti [Tekst] / P.G. SHCHedrovickij // Problemy upravleniya. Koncept: sbornik statej. – M., 1998. – S. 20-38.

Тищенко Л.В. Психологическая структура ментальной модели управленца как фактор эко-ориентированной управленческой деятельности

В статье представлен анализ психологической структуры ментальной модели управленца, действующего в рамках традиционного управления. Показаны принципиальные отличия ментальной модели субъекта эко-ориентированного управления. Проанализированы категории «управленческая идея» и «управленческая миссия». Определены базовые принципы реализации управленческой идеи и управленческой миссии. Показаны отличия результатов и последствий управленческой деятельности, которая осуществляется под эгидой Идеи и Миссии. Подтвержден один из базовых тезисов психологической науки относительно сознания как особого инструмента порождения Мира, в котором человек живет.

Ключевые слова: *управление, субъект управленческой деятельности, ментальная модель, управленческая идея, управленческая миссия, принципы управленческой деятельности, СМД-методология, СМД-подход, «искусственные» объекты и процессы, «естественно-природные» объекты и процессы, управленческое мышление, естественно-природное научное мышление, социо-культурное пространство, социо-эколого-экономические системы*

Tyshchenko L.V. The psychological structure of mental model of manager as a factor of eco-oriented management activities

The article considers management as a separate and specific form of human activity. It shows the dialectical relationship of specifics of organization of thinking of the subject of management and the parameters of process of control. The article presents the analysis of the psychological structure of mental model of the manager acting within the framework of traditional management. The fundamental differences of the mental model of the subject of eco-oriented management are discussed. Such categories as “management idea” and “management mission” are analyzed. The basic principles of management idea and management mission are identified. The article shows the differences in results and impact of management activities carried out under the auspices of the Idea and Mission. It confirms one of the basic theses of psychological science regarding consciousness as a particular tool of creation of the world in which human lives.

Keywords: *management, subject of management activity, mental model, management idea, management mission, principles of management, SMD-methodology, SMD-approach, “artificial” objects and processes, “natural” objects and processes, managerial thinking, natural scientific thinking, socio-cultural space socio-ecological-economic system*

НЕЙРОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭКОНОМИКИ И ПРАВА

НЕЙРОПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ І ПРАВА

Психологія як наука постійно змінюється, з'являються нові напрямки пошуку, проблеми. Це призводить до виникнення нових галузей психології, таких як, наприклад, нейропсихологія. Мета даної статті - представити наукові підходи в нейропсихології та можливості їх застосування в економіці та праві. Нейронаука повинна привести до перегляду законодавства і юридичної практики. Аналізується вплив нейронауки на економічні теорії. Зазначено, що модель Номо оесопотісус основана на тому, що економіка і управління традиційно осмислюють світ, неупереджено керуючись раціональними особистими інтересами різноманітних груп людей.

Ключевові слова: *психологічні методи, економічна людина, нейроекономіка, право, нейронаука, нейропсихологія, нейроправо*

Постановка проблемы. Долгое время классическая и неоклассическая экономическая теория, а также теория управления, в своем анализе опирались на абстрактную смитовскую модель Номо оесопотісус. Главной особенностью этой модели был человек, способный к неограниченному рациональному поведению, в основе которого лежит модель исключительно «экономического» мышления человека. Эта модель основана на том, что экономика и управление традиционно осмысливают мир, бесстрастно руководствуясь рациональными личными интересами различных групп людей. Определяющим фактором экономического поведения таких людей является стремление к максимизации прибыли. Предполагается, что люди придерживаются определённых рациональных правил, поэтому всегда имеют возможность оценить вероятность и значение результатов принятых решений. В экономике и управлении традиционно относились к человеку рациональному как индивидууму, который в жизни руководствуется корыстью и неэмоциональным осмыслением. Хорошо известно, что в экономической теории рациональный человек – это максимизатор, соглашающийся лишь на лучший вариант. Даже его ожидания, как мы усвоили в последние несколько десятилетий, рациональны. Такая

ситуация господствовала до тех пор, пока практически ничего не было известно о механизмах и принципах работы человеческого мозга. В тоже время невозможно было понять каким именно образом решение экономических вопросов отражается в мозговой деятельности, т.е. как экономические решения влияют на нейробиологию человека (или наоборот?). Экономисты чаще всего считали, что поведение можно предсказать на основе того, что человек чувствует в отношении определенной ситуации. Но, как известно, измерение чувств и эмоций было затруднено, а поведение человека не всегда выражает то, что мы чувствуем и думаем. Поэтому, несмотря на успехи классических экономических моделей на основе концепции homo oeconomicus, их ограниченные возможности сегодня требуют переосмысления.

Цель статьи - представить научные подходы в нейробиологии и возможности их применения в экономике и праве. Ведь последние два десятилетия стали эрой успехов междисциплинарных подходов к экономическим, управленческим процессам и даже правовым отношениям. Речь идет о внедрении новейших исследований ученых и врачей многих специальностей, от молекулярных биологов до психологов, а также анатомов, физиологов и фармакологов. В результате их совместных усилий появилась новая дисциплина – нейронаука, то есть наука о мозге. Вопросы относительно влияния нейронауки на общество являются проблемой исследования нейротики – перекрестка нейронауки, философии и этики. Это касается, прежде всего, вопросов о том, как открытия в области исследования мозга действуют на наше самопонимание как человека (нейрональные основы моральности), развитие социальной политики (образовательный потенциал ребенка), и как проводится сам эксперимент (использование лабораторных животных, человеческие субъекты в исследовании). И как нейробиологи должны представлять плоды своих изысканий для широкой общественности. Это связано с тем, что довольно быстрыми темпами расширяются наши знания о психических, психологических, биологических особенностях восприятия человеком расносторонней научной информации, ее обработки, принятия решений, мотиваций и действий на основе принятия решений. Появились новые системы понятий, законов и теорий.

Изложение основного материала. В начале 1970-х получили свое развитие расширенные модели экономического порядка, в которых используются знания из других отраслей наук (в них включены системная «интуиция» «рассуждения», эмоции). На основании результатов таких исследований был сформирован новый междисциплинарный подход, новая теория изучения поведения человека в процессе принятия решений - нейробиоэкономика. В 2002

году произошло знаменательное событие. Два ученых-психолога Daniel Kahneman и Amos Tversky, объяснив механизмы принятия человеком решений в ситуации неопределенности [4], получили Нобелевскую премию в области экономики за «применение психологической методики в экономической науке, в особенности - при исследовании формирования суждений и принятия решений в условиях неопределенности». Этим открытием ученые дали старт новой науке нейроэкономике, производными которой стали такие дисциплины как поведенческая экономика, эмоциональная экономика, нейроэкономика, нейромаркетинг. Теперь они являются отраслями экономической теории, учитывающей в явном виде психологические особенности человеческого восприятия.

Сегодня в научной мировой практике происходит взаимодействие нейронауки и юридической теории и практики, следствием чего сформировалась междисциплинарная область, которую сейчас называют нейроправо (neurolaw). Этот новый термин появился в научной литературе в 1997 году в статье J. Sherrod Taylor: Neurolaw: Brain and Spinal Cord Injury [8]. Пик исследований в этой области приходится на конец 2000-х годов. Ученные предполагают, что взаимодействие двух сфер нейронауки и права может предложить более точный, всеобъемлющий подход к правовому анализу и установлению правовых норм и стандартов.

Новые методики, такие как подведение специальных электродов к поверхности клеток, оптические методы, аппараты, сканирующие человеческий мозг, силиконовые чипы, содержащие искусственные нейронные сети, значительно изменяют современную нейронауку.

Нейроэкономика относительно новая наука, которая возникла на стыке таких дисциплин как нейрология (совокупность наук, изучающих нервную систему и её деятельность), когнитивная психология и, конечно, экономика. В общем виде, нейроэкономика (Neuroeconomics) стремится объяснить процесс принятия решений человеком, его способность обрабатывать несколько альтернатив и соблюдать порядок действий. Она изучает экономическое поведение и может формировать наше представление о мозге, а как нейронаучное открытие может определять и уточнять экономические модели. Поэтому нейроэкономика - это междисциплинарная область нейронауки и экономики, которая, во-первых, изучает, каким образом мозг взаимодействует с внешним окружением в процессе формирования экономического поведения человека; во-вторых, она соединяет достижения неврологии, экономики, когнитивной и социальной психологии для построения общей теории принятия решений. Поскольку исследования в области принятия решений и поведения все больше опираются на вычислительные процессы,

нейроэкономика также включает в себя новые подходы в теоретической биологии, информатике и математике.

Кроме этого в мировой литературе описано много случаев, в которых для более полного понимания даже правовых вопросов решающее значение могут иметь результаты исследований нейроспециалистов. Начиная с 1990-х годов, результаты исследований в нейронауках начали рассматриваться как новый аспект правовых явлений. Это стало новой сферой юриспруденции, которая способствует более точному объяснению человеческого поведения, и влечет за собой необходимость пересмотра правовых норм и законов. Именно поэтому на практике все более активно свидетельствуют нейроспециалисты в судах по в различным правовым ситуациям. Достижения нейронауки может изменить правовые нормы, наряду с процессуальными законами, и даже изменять кардинально их. Т. Takahashi заявляет, что в будущем исследования в области молекулярной нейроэкономики (“molecular neuroeconomics”) помогут установиться основам такой дисциплине как *нейроправо (neurolaw)* [7]. Ученные и практики в международной юриспруденции делают попытки понимания, каким образом нейронаука может войти в зал суда. Они сходятся во мнении, что в настоящее время в уголовных процессах наблюдаются ситуации, описание которых еще два десятилетия назад можно было найти только в разделе научной фантастики [6]. В качестве примера описывается случай с Терри Харрингтоном, который в 1978 году был приговорен к пожизненному заключению за убийство ночного сторожа. Харрингтону в то время было 17 лет, и он никогда не признавал себя виновным, утверждая, что во время убийства был на концерте в другом городе. Суд приговорил его к пожизненному заключению на основании свидетельских показаний очевидцев и доказательств в виде следов пороха на одежде. После 23 лет в тюрьме Терри Харрингтон снова предстал перед судом в штате Айова, требуя разрешения в качестве доказательств представить результаты электроэнцефалограммы (ЭЭГ). Исследование ЭЭГ заключается в записи биоэлектрической активности мозга и выполняется с помощью электроэнцефалографа. Ученные выяснили, что на $\frac{1}{3}$ секунде восприятия мозгом информации, которая известна реципиенту, появляется волна P300.

Был проведен эксперимент, во время которого Харрингтону были предъявлены фотографии с места преступления. Было установлено, что мозг Харрингтона не реагировал так, как должен был бы реагировать мозг убийцы, потому что, у него не наблюдалось появление волны P300. В свою очередь, фотографии с концерта, на котором, как он утверждает – был, были причиной возникновения волны P300. В ходе эксперимента было доказано, что электроэнцефалограмма мозга Харрингтона существенно отличается от электро-

энцефалограммы лиц, которые могли бы быть признаны за убийцу. В результате проведенного эксперимента, Терри Харрингтон после 25 лет в тюрьме был оправдан и освобожден из тюрьмы [6].

Этот удивительный пример использования знаний и методов нейронаки в уголовном процессе ставит перед теоретиками и практиками права совершенно новые задачи, решением которых, по мнению специалистов, и должно заняться нейроправо. Спектр проблем и вопросов, связанных с построением мостов между науками естественными и юридическими означает гораздо больше, чем это можно наблюдать на примере Терри Харрингтона.

Технология, используемая в описанном примере процессе, носит сегодня название *brain fingerprinting* и пользуется все большей популярностью в США. Эту технологию еще называют *отпечатками пальцев мозга*. Автором этой технологии является Лоуренс Фарвел (Lawtence A. Farwell). Он запатентовал, проработал технологию снятия отпечатков пальцев мозга и, даже доказал её эффективность. Профессор утверждает, что, по результатам более чем 120 испытаний, технология сработала с точностью 100%. Лоуренс Фарвел утверждает, что технология *Brain Fingerprinting* - это компьютерная технология предназначенная для определения скрытой информации в мозге человека путем электрического измерения мозга ответов волну в слова, фразы или картинки, представленные на экране компьютера. Профессор Фарвел мечтает, чтобы технология *Brain Fingerprinting* была принята во всём мире настолько быстро, насколько это возможно. Профессор Лоуренс Фарвел объясняет это тем, что он исходит из принципа, что мозг — центр всей деятельности человека. В случае с преступлением в мозге происходит планирование, совершение и регистрация самого акта [6]. Но благонамеренных скептиков этой технологии все же смущает несанкционированное вмешательство в мозг человека, что можно расценивать как нарушение прав и свобод человека. Проще говоря, вся информация сохраняется в головном мозге человека, нужно только её оттуда умело извлечь. Фундаментальное различие между преступником и невиновным состоит в том, что у совершившего преступление в мозге сохраняются все детали, возможно, известные только ему одному, а у человека, который не совершал преступления, никаких следов быть не может.

Доказывая необходимость технологии *Brain Fingerprinting* в криминальном праве, профессор отмечает, что обычные отпечатки пальца и образцы ДНК правоохранители имеют только в 1% преступлений, в то время как мозг подозреваемого всегда под рукой. Таким образом, с помощью инновационных технологий визуализации мозга, результаты нейронаучных доказательств могут иметь решающее значение для определения вины и наказания, а нейро-

право становится важнейшей основой для оценки нейронаучного доказательств в зале суда.

Хотя экономика, менеджмент - это науки, которые занимаются принятиями решений и прогнозом их последствий, до недавнего времени экономисты удивительно мало могли сказать о том, каким образом эти решения могут быть приняты. Поэтому эти науки объединяет общая заинтересованность в понимании механизмов, лежащих в основе человеческого поведения. Каждый человек ежедневно принимает десятки решений, большинство из которых относятся к экономическим. Традиционно считается, что человек вынужден принимать решения, если возникает, во-первых, потребность, и, во-вторых, мотивация. Затем происходит оценка альтернатив - оценки возможных вариантов решений. После этого происходит выбор, непосредственно принятие решений. По оценке результата деятельности можно сделать вывод насколько удовлетворена потребность. Но экономисты не учитывают того, что люди всю свою жизнь ощущают различные эмоциональные состояния, которые изменяются также в течение дня. И в этих условиях, люди всегда будут хотеть и искать различные виды экономической деятельности. Поэтому вне их внимания остаются такие вопросы как отношения между познанием и эмоциональными состояниями, межличностных отношений и эмоций, связь биологических основ эмоций и социальным поведением человека (поведение человека влияние оказывают отдельные эмоциональные состояния).

Результаты нейронаучных исследований помогают понять поведение человека, и потенциально формировать будущее аспекты правового процесса. Практически, они рассматривают человеческий мозг и нервную систему посредством применения современных медицинских технологий ЭЭГ, магнитно-резонансной томографии (МРТ), сканирования головного мозга человека, рентгенологии. С помощью этих новых методов визуализации, исследователи, заинтересованные в функции человеческого мозга были представлены беспрецедентную возможность для изучения нейробиологических коррелятов поведения человека. По сути, с помощью методов нейровизуализации создают визуальное сканирование мозга и специалист по визуализации интерпретирует полученные результаты [2].

В настоящее время в США, Европе увеличивается спрос на специалистов по нейроправу, людей, сочетающих знания юриста с знанием нейропсихологии, нейронауки. В США отмечен рост числа дел по «нейроправу», когда обвиняемые возлагают ответственность за совершенные преступления на свой мозг, а адвокаты используют результаты нейробиологических исследований и сканирования мозга для защиты подсудимых. Юристам все чаще удается доказать, что головные травмы, структурные и функциональные нарушения,

выявленные сканированием мозга, влияют на уровень импульсивности и агрессии подзащитных, а также на их способность спланировать преступление в целом. За последние восемь лет число подобных дел в американских судах выросло со 100 до 250 в год. Закономерно, что становится актуальной проблема, что, собственно, должен делать подозреваемый – искать хорошего адвоката или хорошего нейробиолога? Эти вопросы начинают задавать себе все участники судебных процессов.

Оппоненты нейроподхода в праве отстаивают традиционную точку зрения, что в течение длительного времени закон имеет дело с вопросами уголовной ответственности, и, как считает S.Morse, что нет ничего в нейронаучном подходе, с чем бы не он не справилось бы [5, p. 180]. Причина того, что закону не может что либо угрожать, заключается в том, что он не допускает, что неврология или любая другая наука, является сложным препятствием для выбора рационального поведения человека. Закон предполагает, что каждый человек в любом случае имеет одинаковые возможности для выбора рационального поведения. Это означает, что каждый человек имеет определенные убеждения, желания и, следовательно, способны демонстрировать поведение, которое подает их желания в свете их убеждений. Закон признает, что наша способность к рациональному выбору далека от совершенства [4], требуя только того, чтобы люди, которые считаются юридически ответственными, имели общий потенциал для рационального поведения. Таким образом, при решении вопроса о том, кто именно является ответственным в глазах закона или таковым не является, должны подниматься вопросы рациональности. В свете этого, S.Morse все попытки внедрить нейронаучные результаты в уголовное право называет суетой. Если закон предполагает наличие общей минимальной рациональности, и неврология не может опровергнуть это предположение, тогда почему никто не задумывается, что неврология представляет некую угрозу для применения законов уголовной ответственности? Похоже, это просто простая ошибка [5, 180].

Заключение. Научные дискуссии по поводу того, стоит ли придавать доминирующее значение результатам нейронаук в сфере криминальных экспериментов и вынесения судебных приговоров продолжают. Но, без сомнения, необходимость внедрения в правовую систему различных форм нейрофизиологических доказательств, которые могут быть признаны за научно и юридически обоснованные, привести к целому ряду возможных выводов, уже возникла. Поэтому нейроправо, как наука, включает в себя теорию и юридическую практику, а также результаты использования новых знаний. Но подобные изменения требуют дальнейших исследований и раздумий в отношении того, каждый ли подозреваемый

должен пройти обследование ЭЭГ? Можно ли в таком случае полученные результаты использовать для права на защиту? Не представляют ли подобные исследования нарушения основного права человека на неприкосновенность собственных мыслей? Очень важным остается вопрос, как часто и уместно нужно использовать результаты исследований нейроспециалистов, или нужно определить четкие границы применения. Нейроправо, несомненно, представляет собой очень интересную парадигму исследования, актуализация которой в ближайшее время будет усиливаться. Важно, чтобы цена, которую общество должно заплатить за изменение функционирования права, была не слишком высока, а польза перевешивает опасность.

Список используемых источников

1. Глобус Н.В. Особо опасные преступники: Преступления, которые потрясли мир / Н.В.Глобус // Издательский дом: Литература. 1997. – 436с.
2. Baskin H, Edersheim G, Price H. (2007). Is a picture worth a thousand words? Neuroimaging in the courtroom. *American Journal of Law & Medicine* 2007; 33:249
3. Goodenough, Oliver R.and Micaela Tucker (2010). Law and Cognitive Neuroscience. *Annual Review of Law and Social Science*, Vol. 6, pp. 61-92, 2010.
4. Kahneman, D., & Tversky, A. (2000). Choices, values, and frames. Cambridge University Press. (KT).
5. Morse, S. J. 2004 New neuroscience, old problems. In *Neuroscience and the law: brain, mind, and the scales of justice* (ed. B. Garland), pp. 157–198. New York: Dana Press.
6. Neurolaw – nowa nauka czy science-fiction? <https://www.granicenauki.pl/neurolaw-nowa-nauka-czy-science-fiction-26062>.
7. Takahashi T. **Molecular neuroeconomics of crime and punishment: implications for neurolaw.** *Neuro Endocrinol Lett.* 2012; 33:667-73
8. Taylor J. Sherrod (1997). *Neurolaw: Brain and spinal cord injuries.* ATLA Press.

Список испол'зованных истоchnikov

1. Globus N.V. Особо опасные преступники: Преступления, которые потрясли мир / N.V.Globus // Izdatelskiy dom: Literatura. 1997. – 436s.
2. Baskin H, Edersheim G, Price H. (2007). Is a picture worth a thousand words? Neuroimaging in the courtroom. *American Journal of Law & Medicine* 2007.
3. Goodenough, Oliver R.and Micaela Tucker (2010). Law and Cognitive Neuroscience. *Annual Review of Law and Social Science*, Vol. 6, pp. 61-92, 2010.
4. Kahneman, D., & Tversky, A. (2000). Choices, values, and frames. Cambridge University Press. (KT).

5. Morse, S. J. 2004 New neuroscience, old problems. In Neuroscience and the law: brain, mind, and the scales of justice (ed. B. Garland), pp. 157–198. New York: Dana Press.
6. Neurolaw – nowa nauka czy science-fiction? <https://www.granicenauki.pl/neurolaw-nowa-nauka-czy-science-fiction-26062>.
7. Takahashi T. Molecular neuroeconomics of crime and punishment: implications for neurolaw. *Neuro Endocrinol Lett.* 2012; 33:667-73
8. Taylor J. Sherrod (1997). *Neurolaw: Brain and spinal cord injuries.* ATLA Press.

Ткач Т.В. Нейропсихологические основы экономики и права

Психология как наука постоянно изменяется, появляются новые направления поиска, проблемы. Это приводит к возникновению новых отраслей психологии, таких как, например, нейропсихология. Цель данной статьи - представить научные подходы в нейропсихологии и возможности их применения в экономике и праве. В уголовном праве чаще всего интересуются психическими состояниями лиц, а именно ответчиков, осужденных, свидетелей и потенциальных присяжных. Ученые предоставляют широкий спектр возможностей на стыке нейропсихологии и права. На практике, стремительно растет количество дел, которые требуют участия нейропсихологов. Вследствие этого, возникает необходимость развития интеграции обеих сферах науки - права и нейропсихологии.

Ключевые слова: *психологические методы, экономический человек, нейроэкономика, право, нейронаука, нейропсихология, нейроправо*

Tkach T., Neuropsychological bases of economics and law

Psychology as a science is developing rapidly and new approaches are constantly emerging (e.g. neuropsychology). This paper aims to present research approaches in neuropsychology and their possible application to law. Although still a young discipline, neuroeconomics has made some interesting contributions to economic theory. Criminal law is often interested in mental states of individuals, such as defendants, prisoners, witnesses and prospective jurors. For instance, lawyers may have to answer questions such as the following. Scientists present a wide variety of possible neuropsychology and law intersections. In practical sense, evidence suggests that the number of cases involving neuropsychology implications is rapidly increasing. Hereupon, this requires a spacious savvy in both spheres of law and neuropsychology.

Keywords: *psychological methods, economic man, neuroeconomics, law, neuroscience, neuropsychology, neurolaw*

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ МОЛОДІ З ОБМЕЖЕННЯМИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

В статті запропоновані результати теоретичного аналізу проблеми психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з обмеженнями життєдіяльності. Виокремлено емоційний, когнітивний, поведінковий, комунікативний та ціннісно-смысловий психологічні механізми соціальної адаптації. Встановлено, що психологічні механізми формуються протягом соціального розвитку, в результаті успішного перебігу якого формуються адаптивні психологічні механізми, а при ускладненнях адаптування – захисні та неадаптивні механізми.

За результатами теоретичного аналізу проблеми психологічних механізмів соціальної адаптації, припускається, що у молодих людей з обмеженнями життєдіяльності переважають неадаптивні та наявні захисні механізми. Вивчення особливостей психологічних механізмів соціальної адаптації допоможе розробити стратегії психологічної допомоги молодим людям з обмеженнями життєдіяльності.

Ключові слова: *соціальна адаптація, психологічні механізми, молодь з обмеженнями життєдіяльності, захисні механізми*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Проблема соціальної адаптації молоді, зокрема особливостей її психологічних механізмів, займає важливе місце в умовах трансформаційних змін в суспільстві. Беззаперечно, соціальна адаптація може ускладнюватися при наявності у молодих людей обмежень життєдіяльності. Виникають труднощі в професійному становленні, зокрема працевлаштуванні: молоді люди незавжди мають бажання працювати, не всі робочі місця належним чином обладнанні, не завжди колектив готовий до інтеграції молодої людини з обмеженнями життєдіяльності. Непоодинокі випадки, коли у молодих людей виникають складності в спілкуванні з однолітками, зокрема протилежної статі, що є перешкодою для створення близьких стосунків та створення сім'ї.

Здійснивши теоретичний аналіз проблеми психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з обмеженнями життєдіяльності буде можливе розуміння їх специфіки для планування напрямів психологічної допомоги.

Формування цілей статті. Метою наукового дослідження – є здійснення теоретичного аналізу проблеми особливостей психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з обмеженнями життєдіяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема психологічних механізмів соціальної адаптації та соціалізації особистості розкриті в роботах Л.С.Виготського, А.А.Налчаджяна, С.І.Розума, Т.Парсона, Д.Уотсон, Е.Торндайк та інших. Зокрема копінг-механізми описані в наукових концепціях К.Хорні, Р.Лазаруса, С.Фалькмана, С.І.Корсуна, Т.А.Ткачука, Є.Хейма та інших, а захисні механізми описані в наукових концепціях А.Фрейд, З.Фрейда, А.А.Налчаджяна та інших.

Дослідженням психологічних особливостей дітей та молоді з обмеженнями життєдіяльності займалися М.Мастюкова, О.В.Романенко, А.Г. Шевцов, В.М.Сіньов, К.О.Семенова. Дослідженням соціально-психологічної адаптації та психологічних особливостей юнаків та молоді з обмеженнями життєдіяльності займалися М.І.Томчук, Т.О.Комар, Ю.М.Швалб, А.Г.Шевцов та інші.

Методологічний аналіз поняття соціальної адаптації в психологічній науці показав, що – це процес активного пристосування людини до умов соціального середовища через засвоєння й прийняття індивідом цілей, цінностей, норм і стилю поведінки, схвалених суспільством (А.А.Налчаджян, Розум С.І. та інші) [3; 155]. Степанов О.М. зазначає, що у кожного індивіда соціальна адаптація відбувається залежно від ціннісних орієнтацій, обраних цілей і можливостей їх досягнення в конкретних умовах. Вона має неперервний характер, але найбільше виявляється під час зміни діяльності людини її соціального оточення [4; с.11].

Ж.Піаже описав процес адаптації як зміни організму та середовища. Адаптація складається, на думку науковця, з двох взаємодоповнюючих процесів: акомодатії (що забезпечує модифікацію, функціонування організму чи дій суб'єкта у відповідності з властивостями середовища) та асиміляції (яка змінює ті чи інші компоненти цього середовища, переробляючи їх згідно із структурою організму або включаючи у схему поведінки суб'єкта).

Соціальна дезадаптація людини може бути наслідком систематичного вживання наркотиків, алкоголю, органічного захворювання, важкого каліцтва, функціонального психічного захворювання тощо. [4; с.12].

Враховуючи те, що на думку Р.Б.Дарлінга, М.Мастюкової, М.Селігмана, Г.Фюра, І.В.Чухрій [7] та інших переважна кількість сімей, які виховують дітей з порушеннями психофізичного розвитку переживають ряд негативних переживань, застосовують до дітей неадаптивні стратегії поведінки та виявляють дезадаптив-

ні ставлення, що може сприяти, на тлі обмежень життєдіяльності, утворенню дезадаптованості та ускладнень соціальної адаптації. З одного боку в молодій людині з обмеженнями життєдіяльності внаслідок несприятливої внутрішньо сімейної ситуації, може утворюватися соціально-психологічна дезадаптованість як особистісна властивість. Молодим людям з обмеженнями життєдіяльності притаманні неадаптивні стратегії поведінки, переживання негативних емоційних станів, складності в міжособистісних стосунках та проблеми професійної адаптації (Томчук М.І., Швалб Ю.М., Шевцов А.Г. та інші). З іншого боку не завжди соціальне оточення сприяє зокрема соціальній адаптації молодій людині з обмеженнями життєдіяльності.

Як зазначають Ю.М. Швалб та Л.В.Тищенко важливими аспектами успішної соціалізації є специфіка сприйняття та ступінь толерантності оточуючих у ставленні до молоді з обмеженнями життєдіяльності. Соціальна оцінка інвалідності як обмеженої можливості людини, як аномалії та неспроможності робить маргінальним характер соціального життя людини. Психосоціальні аспекти розвитку та становлення молодих людей з обмеженнями життєдіяльності необхідно розглядати в контексті культурних значень, що приписуються стану інвалідності всією екологічною системою соціального оточення. [10; с.62-63].

Для подолання особистісної дезадаптованості та інших чинників, які перешкоджають соціальній адаптації молоді з обмеженнями життєдіяльності необхідно розробити відповідну систему реабілітування. В наукових працях Хохліної О.П. типи реабілітування визначаються видами або рівнями компенсаторних процесів в особі, на яку спрямована система реабілітаційних заходів. Науковець виділяє: біологічний, психологічний, соціально-психологічний та соціальний заходи [8; с.151-159].

Шевцов А.Г. зазначає, що реабілітаційна діяльність одночасно генерує мету – наприклад, подолання обмежень життєдіяльності, реабілітаційні конструкти – комплексну соціальну реабілітацію (інтеграцію, адаптацію) та продукт – феномен набуття людиною властивостей реабілітованості [11; с.109].

У соціально-психолого-педагогічному аспекті зміни в об'єкті-суб'єкті реабілітування означають корекцію, відновлення та розвиток певних соціально-психологічних, когнітивних, емоційно-вольових властивостей, що сприяють соціальному інтегруванню та адаптуванню людини [11; с.110].

Шевцовим А.Г. розроблена та описана п'ятифакторна модель комплексного реабілітування, яка включає такі фактори, моди впливу: соціальний фактор (група чинників впливу на людину як на суб'єкт соціальних відносин); педагогічний фактор (група чин-

ників впливу на людину як на суб'єкт діяльності), медичний фактор (група чинників впливу на здоров'я людини), реабілітаційний фактор (група чинників впливу на фізичний, психологічний, функціональний та фізіологічний стани людини, що враховує одночасно медичний, соціальний та особистісний аспекти), психологічний фактор (група чинників впливу на особистісну сферу людини), техніко-середовищний фактор (група інженерно-технічних та архітектурно-середовищних аспектів компенсації обмежень життєдіяльності людини та впливу на сферу взаємодії людини із навколишнім середовищем) [11; с.110-111].

Для поглибленого вивчення психологічних механізмів соціальної адаптації для подальшого розроблення психокорекційних засобів подолання соціальної-психологічної дезадаптації було здійснено теоретичний аналіз зазначеної проблеми.

На думку Е.А.Доценко психічні механізми – це сукупність психічних станів та процесів, що здійснюють активність в результативному напрямку в стандартній послідовності. Психологічні механізми – постійно діюча, або ситуативна цілісна психологічна система, яка забезпечує виконання регулятивних функцій.

Найпростіші форми дії психологічних механізмів, на думку Сухобської Г.С., пов'язані з спонтанною активністю. Спонтанна активність завжди існує в живих організмах, так як життя є активністю, а мотивація займає позицію регулятора активності. Проблема спонтанної активності досліджувалася Геращенко Н.І., Фейгенбергом І.М., було виділено в структурі рефлекторної діяльності (Анохіна П.К.) спонтанні ритмічні процеси, що займають провідне місце в саморегуляції.

Леонтьєв В.Г в своїй науковій роботі зазначає, що будь-який вид або тип активності людини збуджується за допомогою певних психологічних механізмів. Він виокремлював адапційний механізм, який збуджує адапційну активність. Механізм ділиться на чотири типи, кожен механізм яких індукує свою форму, тип та вид адапційної активності. Перший тип механізму породжує адапційну активність без будь-яких невротичних розладів. Відзначаються лише незначні складності в концентрації уваги та ста психологічного дискомфорту. Другий тип механізму породжує активність, форми якої (поведінка, діяльність) пов'язані з виразним синдромом психоемоційного напруження. Адаптаційний процес характеризується порушенням сну, емоційною нестриманістю, тривогою, проте емоційне напруження не переходить верхні межі норми. Третій тип механізму збуджує адапційну активність з високим рівнем психоемоційної ціною досягнення результатів. У людини не спостерігається хворобливих розладів, проте емоційне напруження заважає їй конструктивно вирішувати задачі. Вона зазвичай застосовує

агресію, регресію та фіксацію. Четвертий тип механізмів викликає сенсорну гіперстимуляцію, високе емоційне напруження з невротичними, а іноді і психосоматичними розладами. Адаптаційна активність характеризується низькими парламентами продуктивності та розв'язання завдань [1; с.42-43].

На думку А.А.Налчаджяна психічні механізми – це структура взаємопов'язаних дій, здійснення яких призводить до специфічного результату, тобто це стійка схема психічних дій [3; с.152]. Психологічний механізм – це психологічний процес, що діє в психологічному, суб'єктивному просторі навіть тоді, коли виникають зовнішні форми взаємодії між суб'єктами [3; с.265].

Відповідно до теорії Т.Парсона, соціалізація та соціальна адаптація індивіда здійснюється за допомогою трьох основних видів механізмів: 1)пізнавальних механізмів (до пізнавальних механізмів соціалізації належать наслідування (імітація) та психічна ідентифікація, які ґрунтуються на почуттях поваги та любові); 2)захисних механізмів, за допомогою яких приймаються рішення в тих ситуаціях, коли між потребами особистості виникають конфлікти (служать для розв'язання внутрішніх конфліктів особистості, а функцією механізмів незахисної адаптації є вирішення зовнішніх конфліктів); 3)механізмів пристосування, які тісно пов'язані з захисними механізмами (вони сублимують ті конфлікти, які пов'язані з зовнішніми об'єктами, що призводить до інтеріоризації елементів соціального контролю).

На думку С.И.Розума, Л.Ф. Обухова та И.В.Шаповаленко найважливіший психологічний механізм соціалізації та соціальної адаптації є наслідування. Д.М. Болдуин, Д.Уотсон, Г.Тард та Е.Торндайк визначали наслідування як універсальний законом суспільного життя [6; с.265].

Д.М. Болдуин визначав наслідування як повторення думки, поведінки абож того та іншого, як відтворення копії, внаслідок чого формується здатність до життя в суспільстві та відчуття власної індивідуальності.

Психологічну концепцію наслідування запропонував Ж.Піаже. В його концепції наслідування (в його термінології – імітація) – основний механізм формування психічних образів та символічного, репрезентативного мислення [6; с.266].

Захисні механізми – це схеми психічних дій, які призводять до певного рівня та форми адаптованості особистості та розв'язують фрустраційну ситуацію. Відкриття та опис зазначених динамічних утворень переважно належить психоаналізу. Процес їх використання називається адаптивно-захисним або захисним процесом. Захисні механізми починають функціонувати одночасно з актуалізацією безпосередніх реакцій на дію фрустраційних ситуацій проте,

зазвичай використовується в більш тривалих адаптивних процесах [3; с.152].

У сформованій особистості вже наявні адаптивні механізми, їх комплекс стратегій використання, а при виникненні фрустраційних ситуацій її реакції не спонтанні та неорганізовані як у дітей, а відтворюються та функціонують захисні механізми, їх комплекси та стійкі адаптивні стратегії [3; с.153].

Всі захисні механізми мають такі характеристики: 1) вони діють на несвідомому рівні і через це є засобом самообману; 2) вони спотворюють, заперечують або фальсифікують сприйняття реальності, щоб зробити тривогу менш загрозливою для індивідуума. Люди поодинокі використовують який-небудь єдиним механізм захисту – зазвичай вони використовують різноманітні механізми для розв'язання конфлікту або зменшення тривоги [10; с.129].

Найчастіше різновидами психологічного захисту вважають: витіснення (процес видалення з свідомості думок та почуттів, що спричинюють страждання), проекцію (процес, під час якого людина наділяє власними неприйнятними думками, почуттями та поведінкою іншим людям або оточення); заміщення (процес пере спрямування загрозливого імпульсу від більш загрозливого об'єкта або особистості до менш загрозливого); раціоналізацію (процес, хибної аргументації, коли ірраціональна поведінка представлена таким чином, що виглядає адекватною і тому виправдана перед оточенням); реактивне утворення (процес, який реалізується двостадійно: неприйнятний імпульс придушується, потім на рівні свідомості з'являється зовсім протилежний); регресію (процес повернення до незрілим, дитячим моделям поведінки); заперечення (це коли людина відмовляється визнавати те, що відбулася неприємна подія); сублімацію (захисний механізм, який дає можливість людині з метою адаптації змінити свої імпульси таким чином, щоб їх можна було виразити за допомогою соціально значущих думок та дій) [9].

Експериментальні дослідження К.Левіна, Т.Дембо та Р.Баркер, а також наукова робота А.А. Налчаджяна вказують на те, що незалежно від різноманітних фрустраційних ситуацій (блокування цілеспрямованої діяльності, внутрішні конфлікти та інші) люди відповідають на них характерними способами поведінки: руховим збудженням та напругою; безпосередньою агресивною відповіддю на вплив фрустратора; апатією; психічною регресією; активізацією фантазій; стереотипіями [3].

Копінг-механізми (механізми подолання) визначають успішну, або неуспішну адаптацію людини. Р.С.Лазарус визначав копінг-механізми як стратегії, які застосовуються людиною в ситуації психологічної загрози, зокрема в ситуації пристосування до хвороби як загрозу фізичного, соціального і особистісного добробуту.

На думку К.Хорні для подолання базисної тривоги людина застосовує захисні стратегії (невротичні потреби, або невротичні тенденції) такі як: орієнтація на людей (поступливий тип), орієнтація від людей (обособлений тип), орієнтація проти людей (ворожий тип). Зазначені стратегії притаманні всім людям, проте здоровим людям притаманна гнучкість, а невротична особистість не може зробити вибір між зазначеними трьома стратегіями, її поведінка не гнучка, вона не може ефективно розв'язувати життєві проблеми [9; 260].

Р. Лазарус та С.Фалькман описали в своїх наукових працях базисні копінг-стратегії: «вирішення проблем», «пошук соціальної підтримки», «уникання» та базисні копінг-ресурси: Я-концепція, локус контроль, емпатія, аффіліація та когнітивні ресурси. Копінг-стратегія розв'язання проблем визначає здатність людини визначати проблему і знаходити альтернативні рішення, ефективно справлятися зі стресовими ситуаціями, тим самим сприяти збереженню як психічного, так і фізичного здоров'я [5; с.245].

С.І.Корсун, Т.А.Ткачук, Є.Хейма та інші описують копінг-механізми та їх функціонування в процесі соціальної адаптації особистості. , зокрема: когнітивні, емоційні та поведінкові. Кожен з вищезазначених механізмів має біполярний континуум до складу, якого входить адаптивний та дезадаптивний полюс функціонування [2;23-29].

Для подальшого наукового дослідження пропонується виокремлювати психологічні механізми соціальної адаптації молоді з обмеженнями життєдіяльності наступним чином: емоційний (рівень переживання тривоги, депресії, агресії, соціальної фрустрації, невротизації, а також показники емоційної стійкості, схильність до почуттів, жорсткість-чуттєвість, впевненість в собі, розслабленість-напруженість); когнітивний (іраціональні переконання, показники інтелектуального розвитку, практичність-розвинута уява, конформізм-нонконформізм, адекватність самооцінки, консерватизм-радикалізм); поведінковий (іраціональність поведінки, залежність, незалежність, відлюдкуваць, суперництво, уникання, компроміс та співпраця); комунікативний (комунікабельність, нерішучість-сміливість, самоконтроль, прямолінійність-дипломатичність, довірливість-підозрілість підкорення-домінантність); ціннісно-смысловий (прийняття «боротьби», уникання «боротьби», локус контроль, ціннісні орієнтації, тип прихильності, та інші).

Висновки. За результатами теоретичного аналізу встановлено, що психологічні механізми соціальної адаптації молоді з обмеженнями життєдіяльності - це постійно діюча, або ситуативна цілісна психологічна система, яка діє в суб'єктивному просторі в процесі

притосуванні людини до умов соціального середовища, має адаптивний, захисний та дезадаптивний характер в залежності від особливостей індивідуального розвитку молоді людитни та дії на неї фрустраційних чинників зовнішнього середовища. Припускається, що у молоді з обмеженнями життєдіяльності переважають неадаптивні копінг-механізми та наявні захисні механізми, так як в більшості випадків вони мають несприятливу сімейну ситуацію розвитку, а також наявні перешкоди в соціальному адаптуванні (техніко-середовищні, соціальні, психологічні, медичні та інші).

Для подальшого наукового дослідження пропонується виокремлювати психологічні механізми соціальної адаптації молоді з обмеженнями життєдіяльності наступним чином: емоційний, когнітивний, поведінковий, комунікативний, ціннісно-смысловий.

Подальше вивчення особливостей психологічних механізмів соціальної адаптації допоможе розробити стратегії психологічної допомоги молодим людям з обмеженнями життєдіяльності.

Список використаних джерел

1. Леонтьев В.Г. Мотивация и психологические механизмы ее формирования. – Новосибирск: ГП «Новосибирский полиграфкомбинат», 2002. – 264с.
2. Набиуллина Р.Р., Тухтарова И.В. Механизмы психологической защиты и совладания со стрессом (определение, структура, функции, виды, психотерапевтическая коррекция). Учебное пособие/ РР.Набиуллина, И.В. Тухтарова. – Казань, 2003, С. 23-29.
3. Налчаджян А.А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии /А.А. Налчаджян. – 2-е изд., перераб. И доп. – М.: Эксмо, 2010. – 368с. – (Психологическое образование).; с.-365.
4. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М.Степанов. – К.: «Академвидав», 2006. – 424с.
5. Психотерапевтическая энциклопедия /Б.Д. Карвасарский. - С.-Пб.:Питер, 2000.; с.245.
6. Розум С.И. Психология социализации и социальной адаптации человека /С.И.Розум. – СПб.: Речь, 2007. – 365с.; с.-265.
7. Томчук М.І., Чухрій І.В. Психологія матерів, які виховують дитину з інвалідністю. – Монографія / М.І.Томчук, І.В. Чухрій – Вінниця:ВОІПОПП, 2015. – 276с.
8. Хохліна О.П. основні категорії спеціальної психології /Хохліна О.П.// Науковий часопис НПУ імені М.П.Др імені М.П.Драгоманова, 2006. - №6. – С.151-159
9. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности /Л.Хьелл, Д.Зиглер. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 607с.: ил. – (Серия «Мастера психологи»); с.129.
10. Швалб Ю.М., Тищенко Л.В. Майбутнє і сьогодні студентів з обмеженими функціональними можливостями: психологічні аспекти. Монографія /Швалб Ю.М., Тищенко Л.В. – К.: Основа, 2015. – 240с.; с. 69.

11. Шевцов А.Г. Освітні основи реабілітології: [монографія] / Андрій Гаррійович Шевцов. – К.: «МП Леся», 2009. – 483с.

Spysok vykorystanyx dzhерel

1. Leont'ov V.H. Motyvacya y psyxolohycheskye mexanyzmy ee formyrovanyya. – Novosybyrsk: НР «Novosybyrskij polyhrafkombynat», 2002. – 264s.
2. Nabyullyna R.R., Tuxtarova Y.V. Mexanyzmy psyxolohycheskoj zashhyty y sovladanyya so stressom (opredelenye, struktura, funkcyu, vydy, psyxoterapevtycheskaya korrakcyya). Uchebnoe posobyе/ RR.Nabyullyna, Y.V. Tuxtarova. – Kazan», 2003, S. 23-29.
3. Nalchadzhyan A.A. Psyxolohycheskaya adaptacya: mexanyzmy y stratelyy /A.A. Nalchadzhyan. – 2-e yzd., pererab. Y dop. – M.: Эkсмо, 2010. – 368s. – (Psyxolohycheskoe obrazovanye).; s.-365.
4. Psyxolohichna encyklopediya / Avtor-uporyadnyk O.M.Stepanov. – K.: «Akademvydav», 2006. – 424s.
5. Psyxoterapevtycheskaya encyklopedyya /B.D. Karvasarskyj. - S.-Pb.:Pyter, 2000.; s.245.
6. Rozum S.Y. Psyxolohyya socyalyzacyu y socyal'noj adaptacyu cheloveka /S.Y.Rozum. – SPb.: Rech», 2007. – 365s.; s.-265.
7. Tomchuk M.I., Chuxrij I.V. Psyxolohyya materiv, yaki vxyovuyut» dytynu z invalidnistyyu. – Monohrafiya / M.I.Tomchuk, I.V. Chuxrij – Vinnycya:VOIPOP, 2015. – 276s.
8. Hoxlina O.P. osnovni katehoriyi special'noyi psyxolohiyi /Hoxlina O.P./ Naukovyj chasopys NPU imeni M.P.Dr imeni M.P.Drahomanova, 2006. - №6. – S.151-159
9. X»ell L., Zyhler D. Teoryy lychnosty /L.X»ell, D.Zyhler. – 3-e yzd. – SPb.: Pyter, 2008. – 607s.: yl. – (Seryya «Mastera psyxolohy»); s.129.
10. Shvalb Yu.M., Tyshhenko L.V. Majbutnye i s»ohodennyya studentiv z obmezhenymy funkcional'nymy mozhl'yvostyamy: psyxolohichni aspekty. Monohrafiya /Shvalb Yu.M., Tyshhenko L.V. – K.: Osnova, 2015. – 240s.; s. 69.
11. Shevcov A.H. Osvitni osnovy rehabilitolohiyi: [monohrafiya] / Andrij Harrijovyx Shevcov. – K.: «MP Lesya», 2009. – 483s.

Чухрій І.В. Особенности психологических механизмов социальной адаптации молодежи с ограничениями жизнедеятельности

В статье предложены результаты теоретического анализа проблемы психологических механизмов социальной адаптации молодежи с ограничениями жизнедеятельности. Выделены эмоциональный, когнитивный, поведенческий, коммуникативный и ценностно-смысловой психологические механизмы социальной адаптации. Установлено, что психологические механизмы формируются в течение социального развития, в результате успешного протекания которого формируются адаптивные психологические механизмы, а при осложнениях адаптации - защитные и неадаптивные механизмы.

По результатам теоретического анализа проблемы психологических механизмов социальной адаптации, предполагается, что у молодых людей с ограничениями жизнедеятельности преобладают неадаптивные и имеющиеся защитные механизмы. Изучение особенностей психологических механизмов социальной адаптации поможет разработать стратегии психологической помощи молодым людям с ограничениями жизнедеятельности.

Ключевые слова: *социальная адаптация, психологические механизмы, молодежь с ограничениями жизнедеятельности, защитные механизмы.*

Chukhrîi I.V. Features of the psychological mechanisms of a social adaptation of youth with disabilities

The results of a theoretical analysis of a problem of the psychological mechanisms of a social adaptation of youth with disabilities in the article are presented. Emotional, cognitive, behavioral, communicative and axiological psychological mechanisms of a social adaptation are highlighted. It is established that psychological mechanisms are formed during social development, as a result of the successful course of which adaptive psychological mechanisms are formed, and in the case of adaptation complications, protective and non-adaptive mechanisms are formed.

According to the results of the theoretical analysis of the problem of psychological mechanisms of a social adaptation, it is assumed that young people with disabilities are dominated by non-adaptive and available protective mechanisms.

Learning psychological mechanisms for a social adaptation will help to develop strategies for the psychological help to young people with disabilities.

Keywords: *social adaptation, psychological mechanisms, youth with disabilities, , protective mechanisms*

УДК 159.9

ШВАЛЬ Ю.М.

доктор психологічних наук, професор, лабораторія екологічної психології Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, кафедра соціальної роботи факультету психології КНУ імені Тараса Шевченка, м. Київ

ПРОСТРАНСТВО СТАНОВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ

ПРОСТІР СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

У статті аналізуються підходи до проблеми становлення і розвитку соціальних здібностей особистості в просторово-сферному контексті. Робиться спроба осмислити психологічну сутність простору і сфер життєдіяльності особистості. Пропонується розглядати простір соціалізації особистості через чотири базові сфери соціальних відносин і взаємодій. Цей простір структурується за параметром «штучне – природне» і опосередуючими механізмами.

Такий підхід дозволяє аналізувати цілий ряд психологічних характеристик соціального простору життя особистості. Зокрема, зусилля і активність конкретної особи, як спосіб існування сфер її життя; принцип фокусності і пов'язані з ним процедури виходу зі сфери і входження в сферу активності; психологічна цілісність соціального простору життя і способи її підтримки; пасивність - активність індивіда у взаємодії з соціальними сферами.

Ключеві слова: *життєдіяльність, здібності, особистість, простір, соціальні здібності, соціальні відносини, соціальні взаємодії, сфера*

Проблеме развития социальных способностей посвящено, на удивление мало работ¹. Фактически единственным капитальным исследованием этой проблемы является работа Е.И.Власовой, в которой проанализированы имеющиеся научные подходы от Аристотеля до наших дней² и предложена авторская модель социальных способностей /1/. В первую очередь отметим, что Е.И.Власова отходит от традиционных представлений о способностях как индивидуально-психологическом свойстве и обсуждает их как прижизненное психологическое новообразование личности. В

¹ Исключение составляют многочисленные исследования коммуникативных способностей, которые некоторыми авторами включаются в состав социальных способностей, а некоторыми рассматриваются как самостоятельный вид способностей.

² Это позволяет нам не повторять проделанный анализ, а просто сослаться на ее работу.

содержательном плане автор предлагает модель, в которой описывается четыре механизма развертывания социальных способностей в виде определенных потенциалов: перцептивный, когнитивный, конативный и языковой / там же с. 99/. При этом утверждается, что эти механизмы обеспечивают развертывание трех типов способностей, которые определяются по уровневому признаку: интраличностные, интерличностные и металичностные /там же с 101/. Кроме того, нам представляется весьма перспективным (и близким к нашей позиции) утверждение автора о необходимости рассмотрения индивида как субъекта социальной жизнедеятельности, а не просто как носителя неких способностей³.

Концепция социальных способностей, основанная на идее, что способности формируются как особый психологический «орган» индивида, обеспечивающий его становление как субъекта активного освоения и построения мира, предполагает функциональный способ описания условий и механизмов их формирования. В методологическом плане это означает необходимость использования генетико-моделирующего метода исследования, который позволяет вскрыть культурную обусловленность способностей и логику их становления в конкретных социокультурных условиях. Основы генетико-моделирующего метода были заложены Л.С.Выготским для исследования процессов становления высших психических функций, затем он активно использовался в работах В.В.Давыдова при исследовании возможностей формирования теоретического мышления как особой интеллектуальной способности и как инструмент формирования психологической структуры учебной деятельности. На сегодняшний день в работах С.Д.Максименко он активно используется для исследования и описания генезиса личности.

В сочетании с деятельностным (а, точнее, системомыследеятельностным) подходом, генетико-моделирующий метод дает возможности не только описания процесса развития той или иной психологической функции в онтогенезе, но и моделирование тех социокультурных условий, которые являются необходимыми и достаточными для возникновения самой этой функции. Специфической особенностью этого подхода является то, что указанные условия должны быть представлены в виде системы жизненно значимых задач, в процессе решения которых и возникает данная функция как способность субъекта деятельности. Разработка такой модели сама по себе является нетривиальной теоретико-методологической задачей, так как от выбора способа моделирова-

³ Подход к индивиду как субъекту жизнедеятельности на сегодняшний день является одним из ведущих в отечественной психологии, который активно разрабатывается такими психологами, как Е. Донченко, В. Татенко, Т. Титаренко, Н. Чепелева и др.

ния непосредственно зависит ее объяснительный и эвристический потенциал.

Нам представляется, что систему социальных отношений и соответствующих задач наиболее продуктивно отображать в пространственной модели, построенной по базовым социально-психологическим параметрам. Психологические исследования «пространства» ведутся уже достаточно давно, по крайней мере, они имеют уже столетнюю историю, но в последние годы интерес к этой проблематике резко возрос, о чем свидетельствует значительное количество публикаций на эту тему в самых разных отраслях психологии. Не вдаваясь в детальный исторический анализ (такого рода анализ проведен С. К.Нартовой-Бочавер /5/), укажем только, что с самого начала четко обозначились две линии исследований, а именно: исследования восприятия пространства как совокупности объектов в гештальт-психологии и исследования «психологического», «личностного» пространства как сферы идентичности индивида в аналитической психологии. «Психологическое пространство личности мы понимаем как субъективно значимый фрагмент бытия, определяющий актуальную деятельность и стратегию жизни человека. Оно включает комплекс физических, социальных и чисто психологических явлений, с которыми человек себя отождествляет (территорию, личные предметы, социальные привязанности, установки)» /6/.

В конце 70-х г.г. в отечественной методологии была сделана попытка введения понятия сферы жизнедеятельности и сферно-фокусной организации жизнедеятельности. Введение принципа сферности означало следующее:

- во-первых, утверждение того, что пространство жизни не является простым множеством внешних предметностей, а представляет собой сложно организованную целостность;
- во-вторых, пространство жизни надо представить не как одну единую сферу (это допустимо только для идеи Бога), а как множество сфер, где способ их соорганизации и задает его системность;
- в-третьих, одни и те же предметности одновременно могут входить в структуру разных сфер (подсистем), в зависимости от точки фокусировки, то есть в зависимости от того, какой признак мы берем в качестве системообразующего для данной сферы в данный момент жизнедеятельности.

На протяжении двух десятков лет появилось значительное количество теоретико-методологических публикаций, в которых принцип сферности раскрывался на различном материале: культуры (Б. В. Сазонов, О. И. Генисаретский), образования (В. М. Розин), производства (Л. П. Щедровицкий), игры (И. Берлянд) и т.п. Однако

оказалось, что этот подход хорошо работает только при анализе и описании «больших» систем, где люди «берутся» как абстрактные позиционеры в наиндивидуальных процессах и структурах. Попытки психологизации идеи сферности, то есть попытки представить сферу как форму и способ индивидуальной организации пространства самым субъектом жизнедеятельности оказались, пока что, не очень продуктивными.

Существенным толчком к дальнейшей методологической разработке понятийной связки пространство – среда стало обсуждение информационных сетей, которые стали то ли пространством, то ли средой жизни личности. В отличие от других пространственно-средовых феноменов информационные сети возникли буквально у нас на глазах и, поэтому, динамика их развития стала предметом непосредственного наблюдения и изучения. Для нас принципиально важно то, что по отношению к пространственным и средовым характеристикам информационных сетей сразу же стали употребляться разные параметры описания и оценки. Пространственные характеристики, в основном, задавались через такие параметры, как доступность и глобальность, а средовые – через привлекательность, комфортность, полезность и т.п. Весьма существенно, что пространственные параметры отображают позиционные и интенциональные характеристики места индивида в информационных сетях, а средовые – эмоционально-оценочные характеристики отношения индивида к условиям функционирования в сетях.

Однако, несмотря на наличие многочисленных текстов, где употребляется пространственно – средовая терминология, в подавляющем большинстве из них понятийное различие просто отсутствует. Такая ситуация стала серьезным препятствием для дальнейших разработок во всех науках, которые так или иначе исследуют проблемы жизнедеятельности и образа жизни людей. Об этом свидетельствует и масштабная дискуссия, развернувшаяся в последние годы в мировой психологической литературе.

Обобщая имеющиеся подходы, мы можем констатировать, что пространство не является «естественно-натуральным» объектом, в который помещен индивид, как в некий «окружающий мир», а создается, структурируется самим субъектом в соответствии с некоторыми принципами или задачами жизнедеятельности. Понятие пространства надо понимать не в физикалистском смысле, как совокупность натуральных объектов с установленным размерным соотношением⁴, а как совокупность идеализованных объектов, на которые направлен интенциональный вектор усилий личности.

⁴Интересно, что с этой точки зрения понятие пространства задано совершенно одинаково и в геоцентрической модели Птолемея, и в гелиоцентрической модели Коперника

Пространство образуют не сами по себе объекты – для этого необходимо специфическое «наложение» вектора личностных или социальных отношений, которые и структурируют объекты относительно друг друга, то есть создают «пространство». Аналогичную идею высказывает П. Д. Волков: «В качестве рабочего определения будем считать, что пространство есть абстракция, порожденная измеримыми параметрами исследуемых объектов. ... пространство является совокупностью равнозначных по концепту параметров... Можно сказать, что пространство «отражает» систему (среду, объект исследования), «переводя» ее из реального мира в идеальный...» /2, с. 38-39/

Пространство, таким образом, это место приложения усилий человека, направленных на осмысленное и целевое изменение условий собственного существования. Иными словами, **пространство жизни является базовым психологическим конструктом определения структуры Мира, которое строится субъектом исходя из самоопределения своего места в этом Мире.**

Такое понимание пространства позволяет сформулировать некоторые признаки, которые будут задавать его общепсихологические понятийные характеристики.

1. Глобальными пространственными категориями сознания являются идеи «Мира» и «Жизни». Идея Мира фиксирует предметную наполненность Жизни, структурированную через механизмы этизации (добрый // злой) и эстетизации (прекрасный // безобразный), а идея Жизни фиксирует процессуальный характер Мира, который структурируется по параметрам темпоральности (быстрая // медленная) и хронологичности (прошлая // будущая). Целостность пространства жизни достигается за счет специфической «сшивки» предметной и процессуальной составляющих в единый конструкт «Жизнь Мира» (или «Мир Жизни⁵»), который строится по параметрам гностичности (познаваемый // таинственный) и субъектности (предзаданный // преобразуемый).
2. В индивидуальном сознании этот глобальный конструкт дополняется множеством частных, одновременно сосуществующих «пространств», соответствующих формам и видам самоопределения личности.
3. Каждое пространство позволяет индивиду, с одной стороны, зафиксировать свое положение в различных подсистемах Мира и, с другой стороны, структурировать предметность самого Мира.
4. Структурирование конкретной подсистемы Мира осуществляется индивидом на основании более или менее ясно осознаваемых

⁵ В русском языке сочетание «Мир Жизни» используется очень редко, а в украинском языке - «Світ Буття» - вполне корректная формулировка

жизненных интенций. По-видимому, можно выделить четыре вида ведущих интенций, это – потребности, интересы, ценности и мечты. Интенции, в процессе своей реализации, обеспечивают не только содержательное наполнение пространства, но и его осмысленность по отношению к жизнедеятельности в целом.

5. Преобладание в структуре личности того или иного вида интенций задает типологию личностных способов построения пространства жизнедеятельности. Так, например, топология пространства, построенная на основании вектора потребностей будет принципиально отличаться от топологии пространства, построенного на векторе интересов: в первом случае оно будет наполнено предметами утилитарно-прагматического свойства, а во втором – бесконечно изменчивой одной предметностью.
6. Каждая подсистема Мира, осмысленная индивидом как пространство его жизнедеятельности, функционально организована как сфера, где каждая точка предметности является одновременно и точкой личностного самоопределения.
7. Различные пространства, как сферы жизнедеятельности, организованы в сознании индивида не по структурному принципу (линейно, иерархически или как-то еще), а по принципу актуальной фокусировки, то есть конструкт «жизненные пространства личности» является функциональным органом организации жизнедеятельности, а не константной структурой психического. Это означает, что актуально индивид может находиться только в одном подпространстве жизни и только в одной сфере жизнедеятельности. Переход из одной сферы в другую осуществляется как специфический «скачок», то есть происходит путем остановки одного процесса и включения другого (аналогично механизму переключения внимания).
8. Универсальное «пространство жизни» как конструкт сознания можно условно разделить на «внешнее» и «внутреннее». Условность такого разделения связана с тем, что «внешнее» пространство образовано не самими по себе предметными объектами, а их фиксацией в сознании индивида в качестве условий и обстоятельств жизнедеятельности⁶, а «внутреннее» пространство образовано формами фиксации в сознании собственных состояний и содержаний, то есть формами осознанности собственного психического.

⁶ Еще раз подчеркнем, что «внешнее» и «внутреннее» берется именно по отношению к сознанию, а не к телу человека. Поэтому телесное и организмическое может быть представлено в сознании как «внешнее» обстоятельство и условие жизнедеятельности, что характерно для современной европейской культуры, а не как «внутреннее», что характерно для некоторых восточных культур

Данная конструкция приложима не только к глобальному пространству отношения «Человек – Мир», но и к каждой конкретной сфере существования, в частности, к пространству социальной жизни индивида. Представление социальной жизни как пространства субъектной социальной активности индивида⁷ предполагает введение базовых параметров, которые и будут задавать искомое пространство. Наши многолетние исследования образа жизни показали, что сферы жизнедеятельности можно выделять по разным основаниям, но наиболее универсальным параметром их структурирования оказалась дихотомия Искусственного и Естественного⁸.

С этой точки зрения мы можем утверждать, что наиболее общую «рамку» социальных отношений в структуре жизнедеятельности человека будет образовывать оппозиция сферы институциональных социальных отношений, как максимально выраженная искусственная система и сферы межличностных отношений человека, как исходно естественной системы.

Полюс «Искусственного» в сфере социальных отношений образует система социальных институтов, основная функция которых заключается в нормировке социальных потребностей и способов их удовлетворения в конкретном обществе. Проблема социальных институтов является одной из центральных практически для всех социологических теорий⁹, где фактически общепринятым является положение о том, что они возникают для решения задач нормирования форм организации деятельности, направленных на удовлетворение социально значимых потребностей. Кроме того, указывается, что социальные институты порождают и закрепляют систему социальных статусов, которая фиксирует место индивидов в позиционной структуре общества. В институциональных теориях утверждается, что именно эти две характеристики определяют и задают содержание процесса социализации индивидов. К сказанному следует добавить только одно – в психологическом плане социаль-

⁷ В методологическом плане это позволяет уйти от натуралистического социологизма, где социум изначально предзадан и противостоит индивиду, а в психологическом плане – уйти от столь же вульгарной теории социальной адаптации

⁸ Понятия искусственного и естественного мы используем в том залоге, который был введен в системо-мыследеятельностной (СМД) методологии Г.П.Щедровицким: в Е-процессах механизм осуществления лежит внутри самого процесса, а И-процесс осуществляется только за счет целенаправленных действий, которые и являются механизмом его осуществления.

⁹ На сегодняшний день институциональный подход нашел широкое распространение также в экономических теориях (см. , напр. работы А.А.Ткача). В психологии он практически не нашел своего воплощения, хотя в последние годы появился ряд работ Л.П.Лютой, посвященной психологическим аспектам институционализации

ные институты могут быть представлены как особого рода субъекты социальных отношений, предметом деятельности которых является порождение норм, регулирующих и регламентирующих конкретные виды социально значимых деятельностей. При этом сам социальный институт является над-личностным субъектом, хотя его функционирование всегда персонифицировано, то есть оказывается возможной только благодаря активности и усилиям включенных в него конкретных людей.

Таким образом, в пространстве социальных отношений полюс «Искусственного» занимает конструкт «Социальные институты», заданный двумя базовыми параметрами – нормативность и социальный статус, – который вступает в социальные взаимодействия как над-личностный, но персонифицированный субъект деятельности. В этом плане жизнь человека разворачивается как перманентный процесс социализации, то есть как процесс освоения индивидом все новых норм социального взаимодействия и последовательного включения в функционирование различных социальных институтов. При благоприятном разворачивании этого процесса общество, через свои институты поощряет индивида, предоставляя ему различные блага и возможности существования. При неблагоприятном разворачивании социализации общество может либо направить усилия на его восстановление, либо на пресечение деятельности, а в некоторых случаях и самой жизни индивида.

Противоположный конструкт – полюс «Естественного» – образует сфера межличностных отношений, которая строится на идее «родства» и выражена в стихийном процессе группообразования. Само по себе родство охватывает очень широкий круг явлений от кровного до духовного, но в любом случае оно опирается на некое нерасторжимое внутреннее чувство единства двух или более людей. Это переживание состояния единства достаточно хорошо описано как в общей, так и в социальной психологии. Можно считать установленным, что в его основании лежит механизм идентификации личности, а в социально-психологическом плане – механизм дифференцировки групп принадлежности и референтных групп. На ментальном уровне это чувство выступает в виде особого конструкта «Мы-сознание», которое позволяет индивиду осуществлять различение «своих» и «чужих», «мы» и «они».

Второе основание межличностных отношений составляют эмоции и переживания, которые плохо поддаются сознательному контролю и целенаправленной регуляции, а «работают» по принципу переживания симпатии – антипатии. Однако, надо понимать, что эти эмоции являются не столько психофизиологическими состояниями индивида, сколько его чувствами по отношению к другим людям. Набор таких чувств очень широк, но, во-первых,

они все имеют социо-культурную природу и, во-вторых, согласно С. Л. Рубинштейну, они образуют целостный спектр от любви до ненависти. Наполненность жизни личности сильными эмоциями и устойчивыми межличностными отношениями, дает человеку переживание полноценности и осмысленности собственного существования.

Таким образом, в пространстве социальных отношений полюс «Естественного» занимает конструкт «межличностные отношения», заданный двумя базовыми параметрами – идентичность и чувство симпатии//антипатии, – в котором индивид вступает в социальные взаимодействия как уникальная индивидуальность и личность с другими индивидами как уникальными индивидуальностями и личностями. В этом плане социализация человека разворачивается как перманентный процесс нахождения и потери близких людей, как процесс освоения индивидом все новых форм межличностного взаимодействия и последовательного включения в жизнь различных людей. При благоприятном разворачивании этого процесса индивид оказывается способным сохранять и создавать близкие, дружеские отношения на протяжении всей жизни, а при неблагоприятном – он постоянно попадает в ситуации группового остракизма и, в конечном итоге, всю жизнь переживает чувство отверженности и одиночества.

Сферы социальных и межличностных отношений не только противоположны по базовому системному признаку, но они также взаимодействуют и взаимопересекаются. Эти взаимосвязи возникают не прямо, а опосредованно, через две дополнительные сферы. С одной стороны, это сфера конкретных социальных организаций, с другой стороны, это информационная система.

Сферу социальных организаций составляют многочисленные организации, профессиональные группы и сообщества. Любая социальная организованность, – будь то семья, общеобразовательная школа, промышленное предприятие или клуб по интересам, – имеет ту или иную степень формализации, то есть мы можем зафиксировать ее структуру, и определенную степень институционализации¹⁰, то есть мы можем зафиксировать нормы ее функционирования. Поэтому, конкретные индивиды, которые включаются в них как непосредственные участники, всегда занимают определенное место в их структуре для выполнения определенных функций. Различие структурно заданных мест задается различием содержа-

¹⁰ В методологическом плане очень важно различать социальные институты и социальные организации. Социальные институты продуцируют нормы деятельности и формы их регуляции, а социальные организации производят некий конкретный продукт, удовлетворяющий определенные потребности или интересы людей

ния конкретных функциональных целей и ожидаемых результатов, что в психологическом плане фиксируется в понятии позиции¹¹ личности.

Понятие позиции и позиционный способ анализа социальных организованностей позволяет, с одной стороны, строить достаточно хорошо формализованные структурно-функциональные модели деятельности организации в целом и конкретных индивидов, входящих в них, а с другой стороны, позволяет углубляться в психологическое содержание через понятия профессионального мышления и сознания, профессиональных ценностей и смыслов и т.п.

В то же время, наличие продуктивно ориентированного целевого конструкта в структуре деятельности социальной организованности и распределенный характер способа ее реализации приводит к возникновению еще одного важнейшего социально-психологического феномена – феномена коллективности и коллективно-распределенной деятельности. Феномен коллективности хорошо изучен в отечественной психологии, в первую очередь, благодаря работам А.В.Петровского и В. Шпалинского¹², где было показано, что механизмы возникновения коллектива и закономерности его функционирования существенно отличаются от аналогичных процессов в стихийных малых группах. На феноменологическом уровне коллективность проявляется в процессах нормообразования, приоритетности коллективных целей, ценностно-ориентационном единстве и др. Существенно, что эти признаки характеризуют не только формальные коллективы (группы), но и неформальные сообщества, которые функционируют как социальные организованности. Коллективность, как социально-психологический феномен, возникает только за счет реального взаимодействия реальных людей, в которых устанавливаются неформальные, межличностные отношения, построенные на основе взаимных симпатий – антипатий. Динамика межличностных отношений становится одним из

¹¹ В психологии для обозначения функциональных различий часто используется понятие социальной роли, хотя, на наш взгляд, такое расширительное употребление понятия роли неправомерно и приводит к серьезным ошибкам, как в теоретических конструктах, так и в психологических практиках

¹² Коллективистский подход является традиционным для отечественной психологии. Достаточно вспомнить классическую работу В.М.Бехтерева «Коллективная рефлексология» 1921 года или знаменитые работы А.С.Макаренко конца 20-х начала 30-х годов XX-го в. В американскую и европейскую психологию идея коллективности пришла совсем недавно в связи с проблемами командообразования, группового принятия решений и сетевым принципом построения организаций, а также в связи с проблемами корпоративности – корпоративной преданности и лояльности, корпоративной культуры, этики и т.д..

наиболее значимых факторов эффективности деятельности социальных организованностей.

Таким образом, в пространстве социальных отношений можно выделить еще один полюс – полюс «Социальных организованностей». Он задан двумя базовыми параметрами (структурность и коллективность) и выполняет функцию опосредования межличностных и институциональных сфер жизни личности. Организация с равным успехом можно представить и как естественную систему через метафору «живого организма», и как искусственную систему через метафору «бездушной машины». Индивид включается в социальные организованности по нормативным основаниям как частичный функционер, но осуществляет деятельность как личность и вступает в сложную систему формальных и неформальных отношений и взаимодействий. В онтогенетическом плане сфера нормативной деятельности исходно является чем-то внешним и извне заданным для индивида, но по мере вхождения в нее происходит своеобразное «оестествление» и она становится сферой самоидентификации и самореализации личности (при благоприятном стечении обстоятельств и позитивном социогенезе).

В этом плане социализация человека разворачивается как перманентный процесс принятия и построения групповых (организационных) норм и правил социального взаимодействия в организованностях. При благоприятном разворачивании этого процесса индивид оказывается способным принимать социальные и организационные нормы как личностно значимые и ценные и на этом основании строить (инициировать построение) новых социальных организованностей. На индивидуальном уровне социализация переживается как «правильно» организованная жизнь и выражается в общественном (групповом) признании и успехе. При неблагоприятном разворачивании процесса социализации индивид попадает в невротизирующую дихотомию конформизма//неконформизма, ситуации социального и профессионального неуспеха и отсутствия (не нахождения) своего места в жизни.

Как уже было сказано, вторым опосредующим фактором в системе «межличностные отношения – социальные институты» является информационное пространство¹³. Информационное пространство возникает в обществе за счет действия двух противоположно направленных социальных механизмов. С одной стороны, это процесс формализации межличностного общения и коммуникации, что обеспечивает массовость и доступность информации. В этом

¹³ В данном контексте, с нашей точки зрения, можно употреблять такие термины, как информационное пространство, информационная система, информационные сети и т.п. в качестве синонимов, так как все они отражают социальную составляющую информационных процессов

смысле информационная сфера является формой отчужденных межличностных отношений, где непосредственное общение замещается социальной значимостью его предметного наполнения. С другой – процесс артикулирования и обнародования социальных норм, зафиксированных социальными институтами, что должно обеспечивать включенность людей в нормативнообразные формы организации жизнедеятельности (юридическую, экономическую, профессиональную, образовательную и т.д.). В этом смысле информационная сфера является формой социальной деятельности, детерминированной целями осуществления социальных изменений.

Информационное пространство является чрезвычайно сложным популярным объектом, состоящим из множества подсистем, которые связаны между собой далеко не очевидными связями. В качестве такого объекта информационное пространство имеет ряд уникальных характеристик, которые отличают его от других типов объектов. Укажем только на две из них.

Во-первых, информационное пространство имеет свою специфическую форму в виде информационных каналов, свою структуру в виде архитектоники информационных каналов, имеет свое содержание в виде информационных текстов, но не имеет своей предметности – оно живет за счет предметностей других сфер жизнедеятельности. Поэтому информационное пространство, как реальная предметность, возникает в каждый момент жизни, когда мы включаемся в него (со своим текстом или с восприятием чужих текстов) и тут же, мгновенно исчезает, когда мы выходим из него, оставаясь при этом чистой возможностью, сохраняя постоянную потенцию входа и выхода. В реальном социуме эта возможность всегда частична, что выражается в категории «доступности» информации. Именно ограниченная доступность информационного пространства породила один из современных мифов, который метафорически выражен в известном высказывании: «Кто владеет информацией – тот владеет миром» или, в упрощенном варианте: «Если тебя нет в фейсбуке – то ты не живешь».

Во-вторых, информационное пространство создается одновременными усилиями многих социальных субъектов. Каждый из них обладает не только своим субъективным взглядом на события, по поводу которых создается информация, но и своими целями и интересами в тех ситуациях, где происходят данные события. И если событийная информация, хотя и с большой натяжкой, еще может определяться в параметрах «объективности¹⁴», то субъектная информация (по целям, мотивам, интересам, потребностям и т.д.) по

¹⁴ Все виды социальной лжи и обмана строятся как дезинформация и подлежат оценке по критерию объективности

этому параметру вообще не может рассматриваться. Субъектная информация предполагает осуществление особых процедур интерпретации и понимания, причем как со стороны тех, кто продуцирует информацию, так и со стороны тех, кто ее воспринимает. Механизмы восприятия, понимания и интерпретации разного рода текстов (научных, учебных, литературных, социально-политических и т.п.) изучены достаточно хорошо, и в исследованиях убедительно показано, что базовым параметром функционирования интерпретаций в сфере социальной информации является степень правдоподобия текста или, что то же самое, степень субъективного доверия к информации.

Таким образом, в пространстве социальных отношений можно выделить еще один полюс – полюс «Информационного пространства». Он задан двумя базовыми параметрами (формализация общения и артикулирование норм) и выполняет функцию опосредования межличностных и институциональных сфер жизни личности через продуцирование и распространение особого рода текстов – информационных сообщений. Индивид включается в информационное пространство и как субъект продуцирования, и как субъект восприятия информационных сообщений, то есть одновременно и как активный субъект действий, направленных на изменение социальных ситуаций, и как пассивный объект информационных воздействий.

В психологическом плане качество информационного пространства переживается и оценивается людьми по параметрам доступности и достоверности. Степень доступности отображает субъективную возможность продуцирования и получения информации, а степень достоверности – субъективные критерии оценки правдивости – лживости информации и ее носителей.

Социализация человека разворачивается как перманентный процесс вхождения в различные информационные подсистемы и соответствующие интерпретативные схемы порождения текстов.

При благоприятном разворачивании этого процесса индивид оказывается способным создавать нормативнообразные тексты и различать в них формальную и смысловую составляющие. На индивидном уровне социализация переживается как «понимание» и ситуаций, лежащих за информационным текстом, и субъектов, стоящих и за изменениями в ситуациях, и за продуцируемыми ими текстами. При неблагоприятном разворачивании процесса социализации индивид «попадает» в манипулятивные схемы информационных средств изменения социального поведения, становясь либо абсолютно циничным манипулятором, либо абсолютно доверчивым манипулируемым.

Таким образом, пространство социальной жизни индивида или, что то же самое, пространство социализации личности, может быть описано через четыре базовые сферы социальных отношений и взаимодействий. Это пространство структурируется по параметру «искусственное – естественное» и опосредующим механизмам. Используя сферно-фокусный способ схематизации, сказанное можно отобразить в соответствующей модели (см. рис.1).

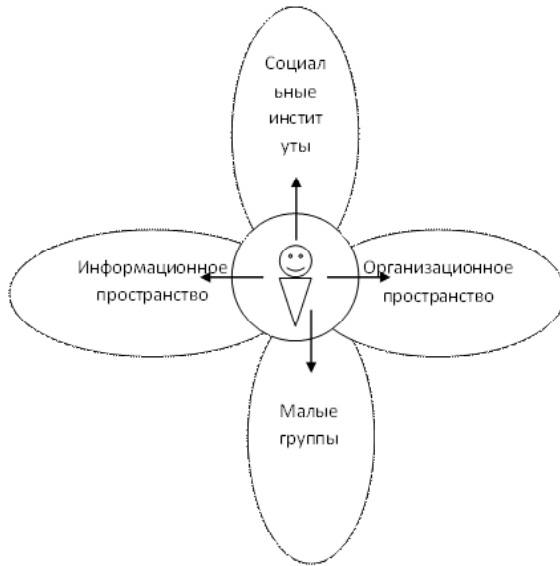

Рис.1. Сферно-фокусная модель социального пространства жизни личности

Такой способ схематизации позволяет обсудить еще целый ряд психологических характеристик социального пространства жизни личности. Во-первых, все социальное пространство и каждая его сфера существуют только за счет усилий и активности конкретных людей. Во-вторых, каждый индивид может «входить» в любую сферу только из своей личностной позиции, то есть индивид не может одновременно находиться и функционировать в нескольких сферах, а должен осуществлять специфическую процедуру «выхода», «возвращения к себе» для последующего входа в другую сферу.. В-третьих, создание и удерживание психологической целостности социального пространства жизни, по-видимому, может осуществляться двумя путями: либо через рефлексивное осознание со-

циального пространства как сфер жизнедеятельности, либо через рефлексивное осознание себя как социальной личности (социальная «Я-концепция» личности), то есть через самосознание. В-четвертых, взаимодействие индивида с социальными сферами может быть описано как в моделях пассивности индивида, через понятия «адаптации», «принятия», «освоения» и т.п., так и в моделях его активности, через понятия «построение», «создание», «установление» и т.п.

Нам представляется, что предложенный подход открывает новые возможности в построении психологических практик развития социальных способностей.

Список використаних джерел

1. Власова О.І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку Монографія. – К. Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. -308 с.
2. Волков П.Д. Среда как контекст существования объекта научного исследования в рамках параметрического пространства. – ж. Мир психологии, № 4 (76), 2013, с. 35- 41
3. Дридзе Т. М. Язык и социальная психология. Изд. 2, доп. — М.: URSS, 2009. — С. 240.
4. Кунц, Г., О’Доннел С. Управление: системный и ситуационный анализ управленческих функций; в 2 т. / Г. Кунц, С. О’Доннел. — М.: Прогресс, 1981. — Т. 2 — 512 с.
5. Нартова-Бочавер С. К. Психологическое пространство личности: Монография. — М.: Прометей, 2005. — 312 с.
6. Реймерс Н.Ф. Популярный биологический словарь – М., Наука, 1991, - 538 с.
7. Социологія: короткий енциклопедичний словник – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998, - 736 с. – Ел. ресурс: <http://psychlib.ru/mgppu/NPp-2005/NPp-311.htm>

Spysok vykorystanyh dzjerel

1. Vlasova O.I. Psihologija social'nyh zdibnostej: struktura, dinamika, chynnyky rozvytku Monografija. – K. Vydavnycho-poligrafichnyj centr «Kyj'vs'kyj universytet», 2005. -308 s.
2. Volkov P.D. Sreda kak kontekst sushhestvovaniya ob'ekta nauchnogo yssledovaniya v ramkah parametrycheskogo prostranstva. – zh. Myr psyhology, № 4 (76), 2013, s. 35- 41
3. Drydze T. M. Jazyk y socyal'naja psyhologyja. Yzd. 2, dop. — M.: URSS, 2009. — S. 240.
4. Zdibnosti, tvorchist', obdarovanist': teorija, metodyka, rezul'taty doslidzhen' / Za red. V.O.Moljako, O.L.Muzyky. – Zhytomyr. Vyd-vo Ruta, 2006. – 320 s.
5. Kunc, G., O'Donnel S. Upravlenye: systemnyj y sytuacyonnyj analiz upravlencheskyh funkcyj; v 2 t. / G. Kunc, S. O'Donnel. — M.: Progress, 1981. — T. 2 — 512 s.

6. Nartova-Bochaver S. K. *Psychologicheskoe prostranstvo lychnosti: Monografiya.* — М.: Prometej, 2005. — 312 s.
7. Rejmers N.F. *Populjarnij byologicheskij slovar'* — М., Nauka, 1991, - 538 s.
8. *Socjologija: korotkij encyklopedychnyj slovnyk* — К.: Ukr. Centr duhovn. kul'tury, 1998, - 736 s. — El. resurs: <http://psychlib.ru/mgppu/NPp-2005/NPp-311.htm>

Швалб Ю.М. Пространство становления социальных способностей личности

В статье анализируются подходы к проблеме становления и развития социальных способностей личности в пространственно-сферном залеге. Предпринимается попытка осмыслить психологическую сущность пространства и сфер жизнедеятельности личности. Предлагается рассматривать пространство социализации личности через четыре базовые сферы социальных отношений и взаимодействий. Это пространство структурируется по параметру «искусственное – естественное» и опосредующим механизмам.

Такой подход позволяет анализировать целый ряд психологических характеристик социального пространства жизни личности. В частности, усилия и активность конкретной личности, как способ существования сфер ее жизни; принцип фокусности и связанные с ним процедуры выхода из сферы и вхождение в сферу активности; психологическая целостность социального пространства жизни и способы ее поддержки; пассивность – активность индивида во взаимодействиях с социальными сферами.

Ключевые слова: *жизнедеятельность, личность, пространство, социальные способности, социальные отношения, социальные взаимодействия, способности, сфера*

Shwalb Y.M. Space of becoming of social abilities of personality

The article analyzes approaches to the problem of the becoming and development of the social abilities of the personality in the space-sphering methodology. An attempt is made to comprehend the psychological essence of space and spheres of life activity of a person. It is proposed to consider the space of socialization of personality through four basic spheres of social relations and interactions. This space is structured according to the parameter “artificial - natural” and mediating mechanisms.

Such an approach allows us to analyze a whole series of psychological characteristics of the social space of a person's life. In particular, the efforts and activities of a particular person, as a way of support of spheres of his life; the principle of focusing and associated procedures for out from and reentry to the sphere of activity; psychological integrity of the social space of life and ways to support it; passivity - activity of the personality in interactions with social spheres.

Keywords: *abilities, life activity, personality, space, sphere, social abilities, social relations, social interactions*

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СТАНОВЛЕННЯ МОДЕЛЕЙ РОЗУМНОГО СПОЖИВАННЯ МОЛОДІ В ІНТЕРЕСАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ МІСТА

Практичне впровадження ідей сталого розвитку на рівні установок та поведінки молодого покоління актуалізує проблему виявлення та наукового опису соціально-психологічних та когнітивних механізмів екоцентрованої свідомості. Зміну ціннісного ставлення школярів до споживання необхідно проводити у більш «психологізованих» формах. Подібний підхід обумовлений тим, що штучний нав'язаний рівень споживання підтримується тим, що продають не товари, а пов'язані з ними психологічні відчуття й емоції - успіху, самореалізації, самоповаги.

Ключові слова: *сталий розвиток, цінності, споживання, школярі, споживчі установки, споживча поведінка*

Практичне впровадження ідей сталого розвитку на рівні установок та поведінки молодого покоління актуалізує проблему виявлення та наукового опису соціально-психологічних та когнітивних механізмів екоцентрованої свідомості. Розвиток критичного мислення молодого покоління в контексті ідей сталого розвитку суспільства спрямований на поглиблення розуміння взаємозалежності навколишнього середовища, економіки, суспільства й культурного розмаїття на всіх рівнях, а також розвиток часової транспективи особистості. Екологічна свідомість у сучасній культурі є за своєю суттю антропометричною, оскільки для неї характерна ієрархічна картина світу: на вершині піраміди знаходиться людина, а місце об'єктів природи в ієрархії визначається корисністю для людини. Прагматичний характер взаємодії людини з природою виражається словом "використання". Альтернативою антропометричному типу свідомості виступає екоцентрований тип екологічної свідомості, зокрема природне визнається самоцінним, людина не власник природи, а один із членів природного співтовариства.

В сучасній науці залишаються недостатньо дослідженими суто психологічні механізми створення екологізуючого освітнього середовища, серед яких виокремлюємо наслідкування, ідентифікацію, зміна ціннісного ставлення та набуття нового особистісного смислу. На наш погляд, такі механізми діють при умові системного моделювання екологізуючого освітнього середовища. Центральним психологічним механізмом становлення екоцентрованого типу еко-

логічної свідомості вважаємо набуття дитиною особистого досвіду особливих «пікових» переживань самоцінності об'єктів живої природи, інших людей і самого себе як проявів процесу розвитку життя на планеті.

Аналіз досліджень та публікацій; постановка завдання.

Аналіз робіт багатьох авторів (В.І. Панов ; І.В. Цветкова; С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин та ін.) показав, що в динаміці становлення екологічної свідомості молоді та дорослих важливу роль відіграють такі основні соціально-психологічні чинники: еколого - орієнтоване ставлення до світу природи, рефлексія і розширення своїх знань про природні об'єкти; готовність до конкретних вчинків у галузі еколого збалансованої поведінки та участі в екологічних рухах; моделювання вчинкового потенціалу через факультативні курси (конкретні дії та проведення аудитів спільно з батьками щодо екологозбалансованої поведінки).

У формувальному експерименті протягом 2014-2017рр. на базі Криворізької ЗОШ №15 ставилися завдання виявити соціально-психологічні механізми та чинники становлення моделей екозбалансованої поведінки молоді. Експеримент йшов через апробацію освітніх програм факультативного циклу в контексті ідей випереджаючої освіти для сталого розвитку; розробки моделі особистісної компетенції випереджаючої освіти для сталого розвитку. Важливим завданням було упровадження тестової системи оцінки знань, установок та вчинкового потенціалу дітей та дорослих, спрямованої на виявлення динаміки становлення моделей екозбалансованої поведінки.

Викладення матеріалу та результати.

Ціннісний і світоглядний характер ідей сталого розвитку зумовлює застосування широкого діапазону методів розвитку мислення, зокрема, методів, орієнтованих на знаходження рішень практичних проблем, адаптованих до вікових потреб учнів. На методичному рівні це знаменує для системи освіти перехід до інтерактивних методів: дискусій, філософського осмислення світу, роз'яснення ціннісних категорій, рольових та імітаційних ігор, аналізу різних сценаріїв розвитку. Кінцевою метою зміни ціннісного ставлення в процесі оволодіння ідеями сталого розвитку країни є підвищення соціально-психологічної та життєвої компетентності молодого покоління. Авторська система критерійних показників й відповідна психологічна діагностика екоцентрованого типу екологічної самосвідомості передбачає оцінку наступних показників: зміни на рівні установок та практичних дій моделей поведінки щодо соціального та природного середовища, реалізація навичок екологічно безпечної поведінки в побуті, здатності до самостійних дій у галузі раціо-

нального природокористування, відповідальності за свої вчинки й розуміння їх наслідків для навколишнього світу.

У дослідженні акцент зроблено на специфіку психологічних умов та механізмів цілеспрямованого розвитку соціальної відповідальності та прогностичних вмій як ключових когнітивних й морально - етичних характеристик екоцентрованого типу екологічної свідомості.

Вивчення проблемного поля дозволило побачити можливості використання дії когнітивних механізмів екологічного мислення в інтересах становлення моделей екозбалансованих механізмів поведінки.

1) Сучасні маркетинг робить ставку на дітей молодшого шкільного віку, як таких споживачів, що визначають характер покупок їх батьків. Дані досліджень свідчать, що більше половини батьків (матерів) готові купити для дитини те, на що вона вказує, якщо це не перевищує певний грошовий ліміт. Отже, екологізбалансовані моделі поведінки молодших або їх відсутність -це те, що реально визначає стійке або нестійке (надмірне) споживання. Дітям набагато легше нав'язати певні стандарти споживання, які далекі від ідей стійкого розвитку. В той же час саме діти більш відкриті до проникнення та зміни конструктів. Якщо, через заняття з сталого розвитку та особливо завдання сімейного екологічного моніторингу дітей разом з батьками, будуть мінятись установки, ціннісне ставлення та реальна поведінка дітей, то відбудеться позитивна динаміка у становлення екоцентрованої свідомості.

У парадигмі сталого розвитку економіки та соціальної сфери різко зростає соціальна необхідність у формуванні особистісної готовності культури споживання. Не менш важливо вирішити питання про введення модуля основ споживчої освіти для школярів, який поки відсутня. Хоча школярі з перших кроків навчання засвоюють, що всі навколишні їх матеріальні і духовні цінності створені працею багатьох мільйонів людей, недостатність формування установок сталого споживання та розумних потреб проявляється в тому, що вони на практиці часто недбало ставляться не тільки до об'єктів загального користування, а й до домашнього начиння, особистих речей, що також обумовлено значною відірваністю батьків, зайнятих в суспільному виробництві, від сімейного побуту та виховання.

Говорячи про владу ринку, слід враховувати, що вітчизняний ринок називають нецивілізованим ринком, Учасник такого ринку переживає глобальність, нестійкості у всіх сферах економічних процесів. Тому влада ринку, як якогось незалежного від людини механізму господарського життя, регулятора її поведінки і вчинків, часто сприймається нині як руйнівна, шкідлива для психіки і здоров'я.

Більш захищеними від неї відчують себе стресостійкі, активні, вольові та гнучкі люди, якими ми бачимо молоде покоління в ідеалі.

Людина, як правило, не помічає поневолення речами, оточення і володіння речами необхідні, як сновидіння, бо забезпечують необхідний механізм психологічного захисту. Наприклад, телевізор забезпечує спрощену комунікацію, односторонньо сурогатне спілкування, яке не потребує напруги, уваги до партнера і переживання того, як тебе сприймають. Ще більш поневолює нерідко виявляється комп'ютер, замінюючи людині адекватне спілкування і діяльність, залучаючи у віртуальну реальність і звужуючи реальний соціальний простір. Механізми вибіркості та самоконтролю, використання різних способів відбудови від влади ринку і речей, суть якого полягає в основному в активному і творчому взаємодії з навколишнім світом, допомагають нейтралізувати негативні наслідки експансії світу речей у світ соціальний і духовний.

Проблеми психології взаємозв'язку людини зі світом речей, управління ним через рекламу і методи продажу потребують подальшого осмислення, оскільки співвітчизники, звільнившись від влади дефіциту і все більше втягуючись у суспільство споживання, переживають певні складнощі і деформації у відносинах з різноманітним ринком. Особливо відчутно до маніпулювання і зовнішньому управлінню своєю економічною поведінкою молоде покоління

Одним з ефективних методів роботи з дітьми є впровадження домашніх аудитів, зокрема за формою (табл.1)

Відтак, діти проводячи аудит, виявили різну кількість відходів при мешканні в квартирах чи власному будинку.

Рис.1 Співвідношення побутових відходів

Таблиця 1

Домашній аудит „Відходи”

Спостерігайте протягом тижня за своїм способом життя. Записуйте в зошиті отримані результати за поданим нижче зразком. Заповнюйте таблицю щодня

Запитання	Поне- ділок	Вівто- рок	Сере- да	Чет- вер	П'ят- ниця	Субо- та	Неді- ля	Всьо- го
Скільки г/кг паперо- вих відходів ви вики- нули?								
Скільки г/кг метале- вих відходів ви вики- нули?								
Скільки г/кг органіч- них відходів ви вики- нули?								
Скільки г/кг пластику ви викинули?								
Скільки г/кг скла ви викинули?								
Скільки всього сміття ви викинули?								

Вчителями природничої кафедри щорічно проводять акцію «Почни з себе – заміни пакет на еко сумку» та соціальний флеш-моб (разом із батьками роздають власноруч пошиті сумки покупцям). Початкова школа проводить щорічний тиждень екології, в рамках якого проводиться виставка плакатів «Подаруй планеті усмішку», акція «Майстерня дядечка Дятла», виставка «Друге життя відходів», фотопанорама «Планета просить порятунку», екологічне свято «Свій голос віддаю на захист природі».

Висновки та напрямок подальших досліджень. Зміну ціннісного ставлення школярів до споживання необхідно проводити у більш «психологізованих» формах. Подібний підхід обумовлений тим, що штучний нав'язаний рівень споживання підтримується тим, що продають не товари, а пов'язані з ними психологічні відчуття й емоції - успіху, самореалізації, самоповаги. Перспектива подальших досліджень пов'язана з виявленням дії психологічних механізмів перебудови ціннісного ставлення до природного й соціального оточення та особистісного привласнення моделей екологізбалансованої поведінки. Отже, для формування навичок сталого споживання школярів гостро необхідний викладання основ споживчих знань (про засоби, витрачених на купівлю предметів повсякденного ко-

ристування, про економне відношенні до засобів сімейного бюджету, бюджету школи).

Література

1. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. /С.Д.Дерябо, В.А. Ясвин. Ростов-на-Дону, 1996. - 187 с.
2. Цветкова И. В. Диагностика экологической культуры младшего школьника / И.В. Цветкова. // Мир психологии и психология в мире. 1995.-№ 2. -34—40с.
3. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: последствия биотехнологической революции / Ф.Фукуяма; Пер. с англ. М.Б.Левина.- М.: ООО «Издательство АСТ»: ОАО «ЛЮКС», 2004. 349 с. - (Philosophy).

References

1. Derjabo S.D., Jasvin V.A. Jekologicheskaja pedagogika i psihologija. /S.D.Derjabo, V.A. Jasvin. Rostov-na-Donu, 1996. - 187 s.
2. Cvetkova I. V. Diagnostika jekologicheskoy kul'tury mladshego shkol'nika / I.V. Cvetkova. // Mir psihologii i psihologija v mire. 1995.-№ 2. -34—40s.
3. Fukujama F. Nashe postchelovechesкое budushhee: posledstviya bioteknologicheskoy revoljucii / F.Fukujama; Per. s angl. M.B.Levina.- M.: ООО «Izdatel'stvo AST»: ОАО «LJuKS», 2004. 349 s. - (Philosophy).

ВПЛИВ ЯК ГАЛУЗЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ТА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТИ

У статті актуалізовано проблему впливу у контексті психологічних досліджень. Показано, що вплив є ключовою категорією екологічної психології. Висвітлено історичний дискурс дослідницьких пошуків вивчення категорії впливу від античності до сьогодення. Охарактеризовано лексико-семантичне наповнення поняття «вплив».

З'ясовано, що для екологічної психології пріоритетності набувають дослідження впливів середовища та вивчення впливів, що надходять зі сторони механізмів, функцій і властивостей психіки та свідомості. Представлено робоче визначення екопсихологічного впливу.

Ключові слова: вплив, психологічний вплив, взаємовплив, дія, екологічна психологія

Постановка наукової проблеми. Розглядаючи актуальні проблеми сучасної психології, варто зазначити, що категорія впливу є однією з найбільш часто вживаних як у теоретичному, так і в прикладному аспектах психологічних досліджень. Особливо значимою дана проблематика являється для екологічної психології, так як в екопсихологічному контексті дане явище психіки посідає ключове, методологічне значення. На думку українського екопсихолога В.Скребця: «дане явище психіки наповнює основну сутність екологічної свідомості – її причетність, компліцитність, уособленість світосприйняття» [6]. Роблячи акценти на функціональній стороні поняття впливу, вчений вказує, що для екологічної психології пріоритетності набувають дослідження впливів середовища, поряд із цим особливе значення відводиться вивченню впливів, що надходять зі сторони механізмів, функцій і властивостей психіки взагалі та свідомості зокрема.

Маючи на увазі значимість категорії впливу для екологічної психології та враховуючи неоднозначність у розумінні її змістовної сутності вченими (що неодноразово підкреслювалося у наших попередніх роботах), вважаємо за доцільне більш ретельно проаналізувати феноменологію психологічного впливу, запобігаючи до історіографічного аналізу даного феномену та з'ясування лексико-

семантичного походження поняття «вплив» у векторній проекції психологічного знання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «вплив» використовується у якості базового для пояснення самих різних феноменів – від психологічного консультування до маніпулювання масовою свідомістю людей. Думається, увага дослідників до категорії психологічного впливу є не випадковою, адже саме через різного роду впливи можна всебічно проаналізувати закономірності, які визначають установки та вчинки людей у різних сферах життєдіяльності.

Як слушно відмічає Г.Ковальов, усю історію психології «можна розуміти як історію відповіді на питання про сутність, природу, критерії ефективності психологічного впливу, як розвиток поглядів і підходів до пояснення об'єктивних і суб'єктивних детермінант цього процесу» [5, с. 42]. Автор переконаний, що саме у феноменології впливу найбільш сконцентровані принципові питання, які пов'язані з управлінням психічними явищами. Проте на сьогодні у методологічному плані не маємо однозначної думки вчених щодо природи, механізмів, форм прояву впливу, його типології, структури, технологій, методів тощо. Це дезорієнтує дослідників у подальших наукових теоретико-емпіричних пошуках.

Метою даної публікації є узагальнення існуючих уявлень вчених про категорію впливу на підґрунті історіографічних осмислень та лексико-семантичного аналізу поняття «вплив» задля його трансформації у площину екологічної психології.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо з наукових джерел, активність науковців у дослідженні категорії впливу припадає на 60-90 рр. минулого століття, проте проблема впливу має давні історичні джерела. Теоретична рефлексія історико-філософської література показала, що витoki проблеми впливу людей (зокрема переконання як однієї з його форм) криються ще в античності. У працях філософів відображені важливі та актуальні й на сьогодні принципи риторики, яка в ті часи вважалася одним з основних засобів захисту та звинувачення в судовому процесі. Так, до прикладу, громадяни Давньої Греції могли самі себе захищати в суді, а щоб захист вийшов вдалим, вони зверталися до фахівців, чийм ремеслом було складання промов.

Книга «Риторика» Аристотеля (написана приблизно в 350 р. до н. е., за деякими даними в 323 р. до н. у.), була присвячена докладному викладу теорії переконання [2]. З погляду Аристотеля, успіх переконливої дії залежить від того, хто говорить (джерело повідомлення), що говорить (зміст повідомлення) і кому говорить (характеристики аудиторії). Тобто, переконання є найбільш ефективним у тому випадку, якщо той, хто переконує, вселяє довіру,

яка сприяє створенню необхідного психологічного мікроклімату аудиторії та формуванню бажаних психічних станів індивідів, а зміст повідомлення відповідає аргументам, які являють собою відповідні для даного випадку докази. Аристотель розрізняв три способи переконання; логічний, емоційний та етичний.

Римський оратор Цицерон [10], який досягнув високої майстерності у складанні й виголошенні промов виділив п'ять елементів переконуючої промови: підбір аргументів, побудова системи аргументації, мистецька стилізація, сприяння їх запам'ятовуванню й художнє (мистецьке) промовляння аргументів.

У середньовічній Європі мовленнєвий вплив здійснювався, насамперед, мистецтвом християнської проповіді, яка була на той час не тільки однією з найбільш масових форм словесності, а й єдиною живою формою публічної промови.

У києворуських пам'ятках деякі положення з риторики зустрічаються в Ізборниках Святослава 1073 і 1076. Видатними ораторами були Іларіон, Ки-рило Туровський (XXI-XXII ст.). У XXVI- XXVII ст. ораторські мистецтва вивчали в братських школах і Києво-Могилянській колегії.

Досліджуючи історіографію категорії «вплив», російські психологи А.Сергєєв, К.Кумчистов та К.Коваленко [7] виявили, що в давні часи відбувалося формування основ психологічного впливу на армію і населення противника у ході війн та військових конфліктів. Придушення волі ворога небойовими засобами було важливою частиною діяльності полководців та державних діячів. Приклади цього зустрічаються в трактаті китайського полководця Сунь-Цзи, зокрема у його трактаті «Мистецтво війни». У середньовіччя, вивчаючи методи психологічного впливу, запобігали до церковної риторики, а також до робіт військових істориків Мавкарія Стратега та Менандра.

Наприкінці XIX – початку XX ст. у контексті соціальної психології важливими були наукові доробки Г.Тарда, Г.Лебона та ін., які вивчали особливості психологічного впливу на великі соціальні групи, зокрема процеси емоційно-психологічного зараження, паніки, страху.

Історія розвитку феноменології впливу, як наукової категорії, показує, що сформувався кілька напрямків, у контексті яких розроблялася методологічна основа категорії впливу. Одним із них є дослідження вчених, присвячені різним видам психотерапевтичної діяльності [4]. Маємо значний доробок вчених у розрізі психіатричного впливу внесли (Ф. Пінель, Б.Морель, Ж.М. Шарко, К. Ломброзо, З. Фрейд, К. Юнг та ін.).

Ще один напрямок – вивчення ролі механізмів психологічного

захисту як факторів, які опосередковують зовнішні впливи на особистість. Цій проблемі присвячені окремі роботи (Я.Гальперіна, Г.Грачева, Є.Доценко, В.Зазикіна). Окремим напрямком можна виділити вивчення особливостей впливу у різних сферах суспільної практики, зокрема: в рекламі, у пропаганді, вихованні тощо. Принагідно відмітимо, що саме цю групу досліджень науковці характеризують як таку, яка відрізняється фрагментарністю, хоча з нашого погляду, не лише даний дослідницький вектор у континуумі впливів носить фрагментарний характер. Саме це й слугують основною причиною відсутності чітко визначеної теоретико-методологічної фундації феномену психологічного впливу. Думається, однією з причин цього є розбіжності авторів, які трактують саме поняття «вплив». Тому, насамперед, визначимося із лексично-семантичним наповненням цього поняття.

В «Академічному тлумачному словнику української мови» зазначено, що вплив – це дія, яку певна особа чи предмет або явище виявляє стосовно іншої особи чи предмета; впливати означає діяти певним чином на кого-, що-небудь [1]. У цьому ж джерелі значиться, що у середньому роді вживається слово впливання – дія за значенням впливати, а також діяння – поведінка, чийсь дії стосовно до кого-, чого-небудь; вчинки.

Як бачимо основою усіх вищевказаних українськомовних трактувань є слово «дія», яке походить від старослов'янського дієслова «деяти» – робити, чинити, коїти. Згадане дієслово походить від більш давнього загальнослов'янського «деть» - подіти (наприклад: «Куди я це поділа?», а також «одеть» (рос.), «надеть» (рос.).

На підставі проведеного аналізу можна говорити, що досить часто при трактуванні поняття вплив вчені запобігають також до поняття «взаємодія». «Філософський енциклопедичний словник» пропонує розглядати «взаємодію» як філософську категорію, що відображає процеси впливу різних об'єктів один на одного, їхню взаємну обумовленість, зміну стану, взаємопереходи, а також породження одним об'єктом іншого [9].

З нашого погляду, запобігання до поняття «взаємодія» є виправданим, окрім певних випадків неусвідомлюваного впливу, коли суб'єкт не ставить собі за конкретну мету вплинути на об'єкт і не може спостерігати за його реакцією щодо результату впливу. Щодо взаємодії, то у дійсності у світі не існує окремих дій, діянь (цілеспрямованих дій) та взаємодій, світ узгоджується лише завдяки безперервним, послідовним взаємодіям об'єктів та суб'єктів, які постійно мають між собою різні зв'язки (взаємозв'язки). Взаємодія (взаємозв'язки) людини з навколишнім світом (довкілля) має свої філогенетичні витоки [6], проте лише з утворенням соціуму

стихійна взаємодія природного довкілля набуло більш організовану для соціуму форму активності – діяльність.

Діяльність визначається вченими як специфічна форма суспільного буття людей, яка полягає в цілеспрямованому перетворенні природної і соціальної дійсності. У процесі діяльності людина активно взаємодіє з навколишнім світом, причому цей процес є керований свідомістю [3]. Саме тому, діяльність дозволяє, абстрагуючись від взаємодій, мисленнєво виділити висхідні від тих об'єктів чи суб'єктів впливу, які нас цікавлять, призупинити чи уповільнити рух на час, щоби пізнати сутність об'єктів впливу.

Традиційно психологічна думка розглядає категорії дії та діяльності у діяльнісному підході. Базуючись на ідеях діяльнісної методології, більшість психологів, визначаючи категорію впливу, роблять акцент саме на його діяльнісному аспекті. При тлумаченні даного поняття дослідниками зустрічаємо «зовнішня дія» (М.Душкіна), «дія» (Т.Кабаченко, В.Татенко, В.Шейнов), «процес» (Г.Ковальов), «проникнення» (В.Куліков), «процес, дія, акт» (В.Скребець), «вплив» (В.Москаленко), «діяльність» (А.Петровський).

Наразі стає очевидним, що категорія впливу, зазвичай, розглядається як дія (взаємодія) людей з іншими людьми (групами людей), що є предметом вивчення соціальної психології. Значно рідше зустрічаються визначення, що ілюструють універсальність та всеохоплюючий характер даного феномену а також показують взаємозв'язки, що існують між впливами, різними за своїм походженням та природою. Прикладом такого трактування є дефініція провідного вітчизняного дослідника категорії впливу В.Татенка [8], який у своїх методологічних розробках визначає вплив що у широкому розумінні як будь-які рухи, дії чи прояви бездіяльності одних сутнісних субстанцій, що викликають зміни в інших сутнісних субстанція або ж само зміни [8, с.91]. Більш вузько автор трактує вплив як дію суб'єкта, що викликає потрібну йому психічну активність іншого суб'єкта психіки, а саме: певні відчуття, уявлення, спогади, думки, почуття, ставлення, вольові дії тощо.

Г.Ковальов [5] прийшов до висновку, що вплив – це процес, що здійснює регуляцію (саморегуляцію) активності двох і більше підпорядкованих взаємодіючих систем та результативно забезпечує зміну структури або стану хоча б однієї з цих систем. Водночас відмітимо, що цей вчений об'єднує поняття «психологическое воздействие» (рос.) та «влияние» (рос.), вживаючи їх у якості синонімів. У текстах автора (1991), зустрічаємо: «подпсихологическим воздействием (влиянием) понимается процесс...» (Г.Ковальов, 1991). На наше розуміння, це викликає певні труднощі при дослідженні даного феномену. По-перше, вносить неоднозначність в українські

переклади визначень, по-друге, втрачається смисленнєве значення понять «влияния» (рос.) та «воздействия» (рос.), адже проведений нами аналіз показав, що ці слова мають різні лексико-семантичні відтінки. Поряд із цим, поняттява плутанина стає перешкодою для створення чіткої систематизації феномену впливу.

Аналіз іншомовних наукових джерел показує, що іноді при перекладі з інших мов на українську нівелиюються мовні лексико-семантичні особливості, що вносить ускладнення у розуміння сутності активності, про яку йдеться. Таким чином, для чіткого визначення поняття «вплив» існує проблема ототожнення (або розведення) понять «воздействие» (рос.) і «влияние» (рос.).

Наразі, як бачимо існує ряд суттєвих проблем методологічного характеру у вивченні проблематики впливів. Поряд із цим, проведений теоретичний аналіз дає змогу концептуально зорієнтуватись щодо змістовного наповнення еколого-психологічного впливу.

Наміпонує трактування вітчизняного екопсихолога В.Скребеця, який визначає вплив як: «процес (дія, акт), що викликає якісні та/чи кількісні зміни матеріального і духовного субстрату в ознаках фізичного, біологічного чи психічного прояву» [6]. Цим визначенням автор підкреслює різну модальність і різну субстанціональність впливів. Вчений, конкретизуючи функціональну сторону поняття вплив, наголошує, що у контексті екологічної психології його варто розглядати як впровадження у психіку суб'єкта певного смислового чи образного конструкта (цінності, переживання, ідеї), що усвідомлюється людиною, або приймається нею як установка до дії. Тут важливими є дві речі: перша – прийняття нового значення в сутності явища реальної дійсності з переводом його в особистісний сенс зі зміною попереднього сенсу, або ж, у разі неповного усвідомлення смислів, – узгодження навіюваного під впливом значення з наявним особистісним конструктом. І друга важлива складова впливу – це є спонукальна функція до дії. Те, що надходить від впливу, йому надається дієвість незалежно від рівню його рефлексивності, тобто незалежно від того усвідомлюється він чи ні. Прийняття і дієвість є найважливішими ознаками впливу. Людина впроваджене через вплив приймає до дії, або по-іншому, дія, активність, вчинок, поведінка чи діяльність тепер уже здійснюються у відповідності до змісту і спрямованості, що плинуть від впливу [6].

На підставі вищевикладених положень та базуючись на визначенні психологічного впливу Г.Ковальова дамо робоче визначення екопсихологічного впливу. З нашого погляду, це дія (процес), що здійснює регуляцію (саморегуляцію) активності підпорядкованих екосистем та результативно забезпечує зміну структури або стану хоча б однієї із взаємодіючих екологічно детермінованих систем.

Однозначно, дане визначення потребує уточнень на підставі проведених емпіричних досліджень.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Коротко резюмуючи сказане, відмітимо, що феноменологія впливу сформувався на сьогодні у кілька основних напрямків: психотерапевтичні впливи; вивчення ролі механізмів психологічного захисту як факторів, що опосередковують зовнішні впливи на особистість; дослідження ролі впливів у різних сферах життєдіяльності особистості та ін. Поряд із цим дослідницький вектор у континуумі впливів носить поки що фрагментарний характер, що ускладнює наукові розвідки в даній площині. Лексико-семантичне наповнення поняття вплив вказує, що дана психологічна категорія, зазвичай, розглядається вченими як дія.

Категорія впливів є мало дослідженою в екологічній психології, хоча являється ключовим поняттям не лише у визначеннях екологічної свідомості, а й у розумінні екопсихологічної сутності середовища. Екопсихологічний вплив – це дія (процес), що здійснює регуляцію (саморегуляцію) активності підпорядкованих екосистем та результативно забезпечує зміну структури або стану хоча б однієї із взаємодіючих екологічно детермінованих систем.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаються в методологічному обґрунтуванні категорії еколого-психологічного впливу та розробці його типології.

Список використаних джерел

1. Академічний тлумачний словник української мови у 11-ти томах (1970-1980) [Електронний ресурс] – Режим доступу до словника : <http://www.sum.in.ua>
2. Аристотель. Риторика. Кн. 3 /Аристотель : пер. С.С. Аверинцева // Аристотель и античная литература. – М. : Наука, 1978. – С. 164-228.
3. Загальна психологія : Підручник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К. : Либідь, 2005. – 464 с.
4. Кабаченко Т.С. Методы психологического воздействия / Т.С. Кабаченко. – М. : Педагогическое общество России, 2000. – 544 с.
5. Ковалев Г.А. Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия / Г.А. Ковалев // Вопросы психологии. – 1987. – № 3. – С.14-50.
6. Скребець В.О. Методологічна сутність категорії впливу в екологічній психології / В.О. Скребець // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Житомир, 2008. – Вип. 15. – С. 274-280.
7. Сергеев А.А. Воздействие как психологическое явление: историографический анализ / А.А. Сергеев, К.А. Кучмистов, Е.С. Коваленко // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 11, Естественные науки. – Волгоград, 2013. – № 1 (5). – С.84-87.

8. Татенко В.О. Соціальна психологія впливу : монографія / В.О. Татенко. – К. : Міленіум, 2008. – 216 с.
9. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України. Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.
10. Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве / М.Т. Цицерон; пер. с латин. Ф. А. Петовкого, И. П. Стрельниковой, М.Л. Гаспарова; под ред. М. Л. Гаспарова. – М. : Ладомир, 1994– 475 с.

Транслітераційний переклад списку використаних джерел

1. Akademichnyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy u 11-ty tomakh (1970-1980) [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do slovnyka: <http://www.sum.in.ua>
2. Arystotel. Rytoryka. Kn. 3 /Arystotel: per. S.S. Averyntseva // Arystotel y antychnaia lyteratura. – М. : Nauka, 1978. – S. 164-228.
3. Zahalna psykholohiia: Pidruchnyk / O.V. Skrypchenko, L.V. Dolynska, Z.V. Ohorodniichuk ta in. – К.: Lybid, 2005. – 464 s.
4. Kabachenko T.S. Metody psykholohycheskoho vozdeistvyia / T.S. Kabachenko. – М.: Pedahohycheskoe obshchestvo Rossyy, 2000. – 544 s.
5. Kovalev H.A. Try paradyhmy v psykholohyy – try stratehyy psykholohycheskoho vozdeistvyia / H.A. Kovalev // Voprosy psykholohyy. – 1987. – № 3. – S.14-50.
6. Skrebets V.O. Metodolohichna sutnist katehorii vplyvu v ekolohichnii psykholohii / V.O. Skrebets // Aktualni problemy psykholohii : zb. nauk. pr. T. 7. Ekolohichna psykholohiia / In-t psykholohii im. H. S. Kostiuка APN Ukrainy. – Zhytomyr, 2008. – Vyp. 15. – S. 274-280.
7. Serheev A.A. Vozdeistvye kak psykholohycheskoe yavlenye: ystoryohrafycheskyi analiz / A.A. Serheev, K.A. Kuchmystov, E.S. Kovalenko // Vestnyk Volhohrads'koho hosudarstvennoho unyversyteta. Ser. 11, Estestvennye nauky. – Volhohrad, 2013. – № 1 (5). – S.84-87.
8. Tatenko V.O. Sotsialna psykholohiia vplyvu : monohrafiia / V.O. Tatenko. – К.: Milenium, 2008. – 216 с.
9. Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk : entsyklopediia / NAN Ukrainy, In-t filosofii im. H.S. Skovorody; holov. red. V. I. Shynkaruk. – Kyiv : Abrys, 2002. – 742 s.
10. Tsytseron. Try traktata ob oratorskom yskusstve / M.T. Tsytseron; per. s latyn. F. A. Pe-tovkoho, Y. P. Strelnykovoі, M.L. Hasparova; pod red. M. L. Hasparova. –М. : Ladomyr, 1994. – 475 s.

Шлимакова И.И. Влияние как отрасль психологических исследований: историографический и лексико-семантический аспекты

В статье актуализирована проблема влияния в контексте психологических исследований. Показано, что влияние является базовой категорией экологической психологии. Представлен исторический дискурс исследовательских поисков категории влияния в период античность – современность. Дана характеристика лексико-семантического наполнения понятия «влияние».

Определено, что для экологической психологи приоритетность имеют исследования влияния среды, а также изучение влияний, которые поступают со стороны механизмов, функций и свойств психики вообще и сознания непосредственно. Представлено рабочее определение эконсихологического влияния.

Ключевые слова: *влияние, психологическое влияние, взаимовлияние, действие, экологическая психология.*

Shlimakova I.I. Influence as a branch of psychological research: historiographical and lexical-semantic analysis

The article is focused on the problem of influence in the context of psychological researches. It is shown that influence is important category of ecological psychology, because the influences, which are different in nature, fill the main essence of ecological consciousness - its involvement, complicity and the personality of world perception. The priority for ecological psychology is the study of environmental influences, along with this particular importance is given to the study of the influences coming from the side of mechanisms, functions and properties of the psyche in general and consciousness in particular.

The historiographic aspect of psychological influence is analyzed. It is found that the activity of scientists in the study of this phenomenon started in the 60's - 90's of the last century, but the problem of influences has ancient historical sources that began in antiquity, especially in the works of Aristotle, Cicero and others.

Nowadays we have several main directions of research of the influence phenomenon in psychology: psychotherapeutic effects; study of the role of mechanisms of psychological protection as factors that mediate external influences on personality; study of the role of influences in different spheres of personality's life, etc. In addition, the research vector in the continuum of influences is still fragmentary in nature, and it makes scientific research complicated.

The lexico-semantic content of the concept of influence indicates that the given psychological category, as a rule, is considered by scientists as an action. Ecological psychologists define influence as a process (action, act), causing qualitative and / or quantitative changes in the material and spiritual substrate in the signs of physical, biological or spiritual manifestation.

Key words: *influence, psychological influence, interaction, action, ecological psychology*

НАШІ АВТОРИ

*Борець Юлія
Василівна*

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Академії Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів

*Буковська Ольга
Олександрівна*

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри екологічної психології та психічного здоров'я Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка, м. Чернігів

*Вернік Олексій
Леонідович*

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, доцент факультету психології КНУ імені Тараса Шевченка, м. Київ

*Вовчик-
Блакитна Олена
Олександрівна*

провідний науковий співробітник лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, м. Київ

*Генералова Олена
Михайлівна*

старший викладач кафедри практичної психології Маріупольського державного університету, м. Маріуполь

*Гірченко Олена
Леонідівна*

кандидат психологічних наук, доцент кафедри екологічної психології та психічного здоров'я Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка, м. Чернігів

- Гончаренко Юлія Вікторівна* асистент кафедри психології та соціальної роботи Навчально-наукового інституту педагогіки, психології, підготовки фахівців вищої кваліфікації Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського; науковий кореспондент лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Вінниця
- Кирпенко Тетяна Михайлівна* кандидат психологічних наук, молодший науковий співробітник лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ
- Коваленко-Кобиланська Ірина Генріхівна* кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання. Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, м. Київ
- Комар Тетяна Олександрівна* кандидат психологічних наук, доцент ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, м. Вінниця
- Кулікова Анастасія Олександрівна* здобувач Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, асистент кафедри практичної психології Маріупольського державного університета, м. Маріуполь
- Львовочкіна Антоніна Михайлівна* професор кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ
- Мазуренко Катерина Володимирівна* асистент кафедри общей психологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченка, кандидат психологических наук, м. Київ
- Максимов Микола Володимирович* кандидат психологічних наук, асистент кафедри психології розвитку факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ

<i>Макимова Наталія Юрїївна</i>	доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ
<i>Мунасіпова- Мотяш Ірина Анатоліївна</i>	кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри екологічної психології та психічного здоров'я Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, м.Чернігів
<i>Мысникова Эльвина Александровна</i>	старший преподаватель кафедры теоретической и прикладной психологии Забайкальского государственного университета г. Чита, Россия
<i>Павленко Оксана Володимирівна</i>	асистент кафедри практичної психології Маріупольський державний університет
<i>Піонтківська Олена Георгіївна</i>	аспірантка кафедри соціальної роботи, факультет психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ
<i>Панченко Тамара Степанівна</i>	ст. викладач кафедри загальної, вікової та соціальної психології, заступник декана з навчальної роботи психолого-педагогічного факультету Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
<i>Поповіч Олена Вікторівна</i>	доктор філософських наук, професор кафедри практичної психології, Маріупольський державний університет, м. Маріуполь
<i>Рудоміно- Дусятська Олена Володимирівна</i>	кандидат психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії екологічної психології, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, м. Київ

- Сараєва Надія Михайлівна* доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри теоретичної та прикладної психології Забайкальського державного університету, м. Чіта, Росія
- Скок Алла Георгіївна* декан психолого-педагогічного факультету, доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, м. Чернігів
- Суханов Олексій Анатолійович* кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри теоретичної і прикладної психології Забайкальського державного університету, м. Чіта, Росія
- Тищенко Лілія Валеріївна* кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Маріупольського державного університету, м. Маріуполь
- Ткач Тамара Володимирівна* доктор психологічних наук, професор, м. Жешув, Польща
- Чухрій Інна Володимирівна* кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології, Вінницький державний педагогічний університет ім. М.М. Коцюбинського, Вінниця
- Швалб Юрій Михайлович* завідувач лабораторії екологічної психології інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Київ
- Шестопалова О.П.* Криворізький державний педагогічний університет канд. психол. н., доцент кафедри практичної психології, Кривий Ріг
- Шлімакова Ірина Іванівна* кандидат психологічних наук, доцент, в.о. завкафедри екологічної психології та психічного здоров'я Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

OUR AUTHORS

- Borets Yulia Vasiliivna* candidate of psychological sciences, assistant professor of psychology of the Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine
- Bukovsky Olga* candidate of psychological sciences, associate professor of the cathedra of environmental psychology and mental health Chernihiv National Pedagogical University named after T. Shevchenko, Chernihiv, Ukraine
- Chuchrii Inna* Vinnitsa State Pedagogical University by Mykhailo Kotsyubynskyi, Vinnitsa, Ukraine
- Heneralova Olena* senior lecturer, Practical Psychology Chair, Mariupol State University. Mariupol, Ukraine
- Hirchenko Olena* candidate of psychological sciences, associate professor of the cathedra of environmental psychology and mental health Chernihiv National Pedagogical University named after T. Shevchenko, Chernihiv, Ukraine
- Kovalenko-Kobylanska Irina* PhD in Psychology Sciences, senior researcher of the Department of Modern Information Technologies of Education. G.S. Kostyuk Institute of Psychology, NAPS of Ukraine, Kyiv, Ukraine
- Kulikova Anastasiia* the getter Institut of psychology of G.S. Kostyuk NAPN of Ukraine, Kiev, the assistant to department of practical psychology of the Mariupol state university, Mariupol, Ukraine
- Kyrpenko Tetiana* Doctor of Psychological Science, Associate Researcher, Laboratory of Environmental G.S. Kostyuk Institute of Psychology by National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
- Liovochkina Antonina* Doctor of psychology, professor of Department of Social Work Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

-
- Maksymov Mykola* psychology faculty Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
- Maksymov Natalia* doctor of psychological sciences, professor, professor of social science department of sociology and pedagogy faculty of psychology of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
- Mazurenko Kateryna* Lecturer at Kyiv National Taras Shevchenko University, Psychology Department, Chair of General Psychology, PhD, Kyiv, Ukraine
- Munasyypova-Motyash Irina* candidate of biological sciences, associate professor of ecological psychology and psychical health Chernigiv national pedagogical university of T.G. Shevchenko, Chernigiv, Ukraine
- Mysnikova Elvina* an assistant professor of the Department of Theoretical and Applied Psychology of Zabaikalskiy State University, Chita, Russia
- Panchenko Tamara* Chernigiv national pedagogical university of T.G. Shevchenko, Chernigiv, Ukraine
- Pavlenko Oksana* department of practical psychology of the Mariupol state university, Mariupol, Ukraine
- Piontkivska Olena* Department of Social Work Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
- Popovych Olena* Doctor of Philosophy, professor of Applied Psychology Mariupol State University, Mariupol
- Rudomino-Dusiatska O.V.* Candidate of Psychology, Leading Research Scientist of Laboratory Environmental Psychology G.S.Kostiuk Institute of Psychology NAPS Ukraine, Kyiv, Ukraine
- Sarayeva Nadiia* Doctor Science (Psychology), senior lecturer, professor of the Transbaikalian State University, the department of theoretical and applied psychology, Chita, Russia

- Shlimakova Iryna* candidate of psychological sciences, associate Professor, acting as the head of ecological psychology and mental health department of Chernihiv Shevchenko National Pedagogical University, Chernigiv, Ukraine
- Shwalb Yurii* Doctor of Psychology, Professor, Head of Laboratory Environmental Psychology G.S.Kostiuk Institute of Psychology NAPS Ukraine, Kyiv, Ukraine
- Skok Alla* Chernigiv national pedagogical university of T.G. Shevchenko, Chernigiv, Ukraine
- Sukhanov Aleksey* candidate Science (Psychology), senior lecturer of the Transbaikalian State University, the department of theoretical and applied psychology, Chita, Russia
- Tkach Tamara* profesor, Politechnika Rzeszowska im. Ignacego Łukasiewicza, Rzeszów, Polska
- Tyshchenko Liliia* Candidate of Psychology, Associate Professor of Applied Psychology Mariupol State University, Mariupol, Ukraine
- Vernik Olexii* Researcher, Laboratory of Environmental Psychology G.S.Kostiuk Institute of Psychology NAPS Ukraine, associate professor of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
- Vovchyk-Blakytina Olena* Chief Researcher, Laboratory of Environmental Psychology G.S.Kostiuk Institute of Psychology NAPS Ukraine, Kyiv, Ukraine